

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΔΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Δρ. Ἄθαν. Δ. Παλιούρα

Παλαιοχριστιανική Τέχνη

Διάγραμμα πανεπιστημιακῶν παραδόσεων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

101
Λ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000224866

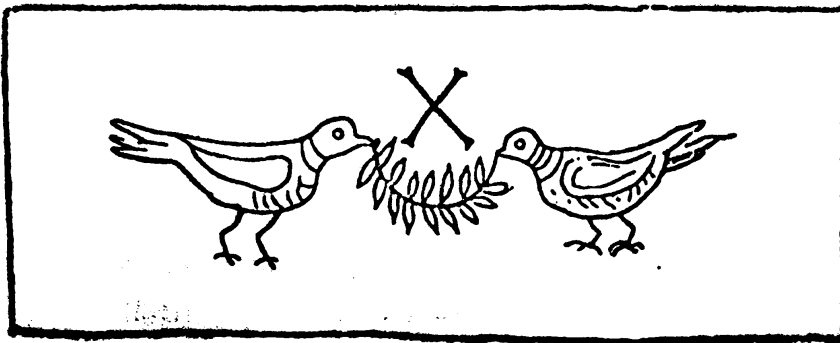
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΔΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Εα
20

Δρ. Ἄθαν. Δ. Παλιούρα

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

(Διάγραμμα Πανεπιστημιακῶν Παραδόσεων)

Μέσα στό χῶρο τοῦ Ναιοῦ

ὁ πιστός γίνεται :

"φωτός παῖς" (Συμεών ὁ Μεταφραστής)

καί

"φωτός μέτοχος" (Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

1979

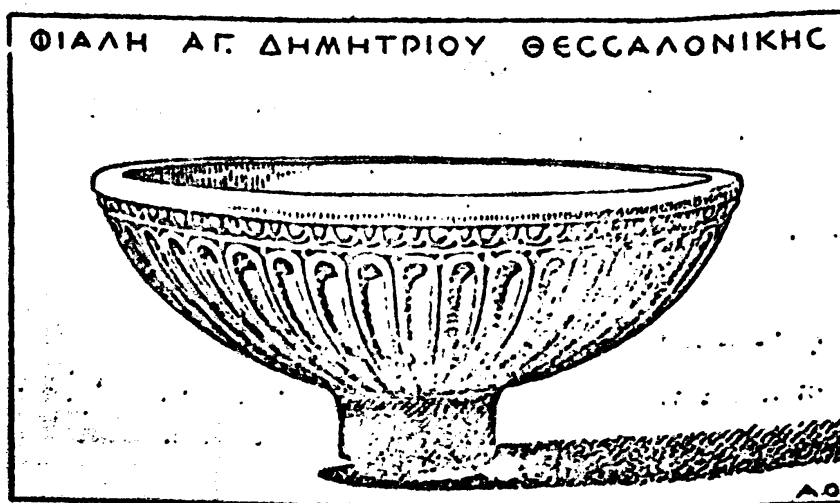

Προλογικό σημείωμα

Ἐνῶ ἀπό αἰῶνες τώρα ἔχουν στεγνώσει τὰ χρώματα, ἔχουν χαθεῖ τὰ κινέλα, παραμένουν ἄγνωστα τὰ ὀνόματα τῶν περισσοτέρων ζωγράφων, ἔχουν καταστραφεῖ οἱ σμίλες τῶν γλυπτῶν καὶ τὰ ὄργανα μετρήσεως τῶν ἀρχιτεκτόνων, ἔχουν ἐρειπωθεῖ ἢ ἔχουν χαθεῖ γιὰ πάντα τὰ περισσότερα μνημεῖα, καὶ ἐνῶ πολλές φορές ἀντικρύζουμε μόνο σωρὸ ἀπὸ πέτρας ἢ βάσεις ἢ κεσμένες σκαλιστὲς κολῶνες ἢ τοίχους μέ ξεπλυμένα χρώματα ἢ σαρακοφαγωμένα ξύλα, παρόλα αὐτὰ ἡ Βυζαντινὴ τέχνη, ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς, συγκινεῖ περισσότερο τοὺς ἀνθρώπους.

Ἰδιαίτερα ἡ Παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, πού μᾶς μεταφέρει στὴς πηγές τῆς λατρείας καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν κόσμον τοῦ χριστιανικοῦ θριάμβου - αὐτὸν τὸν κόσμον πού-κοιμᾶται στὴς σιωπηλὲς κατακόμβες ἢ πού δεῖχνει τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ ὄρατο στὴς ἐλλαδικὲς βασιλικὲς μέ τὰ περύτεχνα ψηφιδωτὰ δάπεδα - σήμερα προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον ὅλο καὶ περισσοτέρων ἐπιστημόνων, ἀκόμη καὶ ἀπλῶν ἀνθρώπων.

Γιατὶ ἡ Παλαιοχριστιανικὴ τέχνη εἶναι σάν τὴς πηγές τοῦ ποταμοῦ: Ὅλοι θέλουν νὰ φτάσουν ὡς ἐκεῖ καὶ νὰ τὴς γνωρίσουν.

ΤΑ ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

Ὁ Χριστιανισμός, σά νέα θρησκεία, δανεύστηκε ὅλα τά γνωστά ἐκφραστικά μέσα καί δέν ἀρνήθηκε καμιά τέχνη.

Μέ τήν ποίηση δημιούργησε τούς θαυμάσιους ὕμνους τῆς λατρείας.

Μέ τή μουσική ἔδωσε τό λόγο κι ἔδωσε βάρος καί βάθος στό περιεχόμενο τῶν νέων μηνυμάτων.

Μέ τήν ἀρχιτεκτονική γέννησε καί διαμόρφωσε τό χῶρο τῆς λατρείας.

Μέ τή ζωγραφική ζωντάνεψε τή χριστιανική ἱστορία καί πίστη.

Μέ τή γλυπτική διακόσμησε κυρίως τίς ἐπιφάνειες.

Οἱ δύο τελευταῖες τέχνες, πού ὀνομάζονται καί εἰκαστικές, ἀναπτύχθηκαν μαζί μέ τήν ἀρχιτεκτονική κι ἔλαβαν χριστ. περιεχόμενο ἀφοῦ ὁ κύριος προορισμός τους ἦταν καί εἶναι νά ὑπηρετοῦν τή λατρευτική πράξη. Ἡ γλυπτική μόνο περιορίστηκε στό διακοσμητικό τῆς ρόλο ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιφυλακτικῆς στάσης τῶν χριστιανῶν καλλιτεχνῶν ἀπέναντι στά εἰδωλολατρικά ἀγάλματα.

Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ Παλαιοχριστιανική τέχνη ἀπό τήν ὁποία γεννήθηκε ἡ Βυζαντινῆ.

Τό πραγματικό ἐνδιαφέρον γι' αὐτή ἄρχισε ἀπό τόν προηγούμενο αἰῶνα, ὅταν καλλιτέχνες κι ἐπιστήμονες, πού διέθεταν διαίσθηση καί ἐνόραση, ἀνακάλυπταν τό σιωπηλό "κρυμμένο μεγαλεῖο" τῆς στήν ἀρχιτεκτονική κυρίως καί στή ζωγραφική.

ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΟΙ

Πατέρας της χριστιανικής αρχαιολογίας θεωρείται ο Ίταλός Ίωάννης Βακτιστής de Rossi, ο οποίος τής πολυχρόνιες έρευνες καί μελέτες τών κατακομβών τής άποτύπωσε στό μνημειώδες τρίτομο έργο του: *La Roma sotterranea Cristiana descritta ed illustrata*, τόμ. I-III, Roma 1864, 1867, 1877. Από τόν de Rossi καί μετά ή Χριστιανική καί Βυζαντινή αρχαιολογία αναπτύχθηκε συστηματικά.

Σκουδατοι βυζαντινολόγοι, κού προώθησαν τήν έρευνα σ'όλους τούς τομετς ελναι:

Στό έξωτερικό

Στήν Ελλάδα

Γαλλία : Diehl, Millet
Lemerle, Grabar
Delvoye, Lassus

Γ. Λαμπάκης
Γεωργ. & Μαρία Σωτηρίου
Άν. Όρλάνδος

Ρωσσία : Kondakov, Aĭnalov
Lazarev

Παν. Μιχελής
Άνδρ. Ευγγόπουλος

Γιουγκοσλαβία : Radojcits, Djurić

Δημ. Πάλλας
Στυλ. Πελεκανύδης

Άγγλία : Dalton, D.T.Rice

Μαν. Χατζηδάκης

Η.Π. Άμερικης : Weitzmann

Κων. Καλοκύρης

Γερμανία: Wulff, Kaufmann
Volbach

Νικ. Μουτσόπουλος

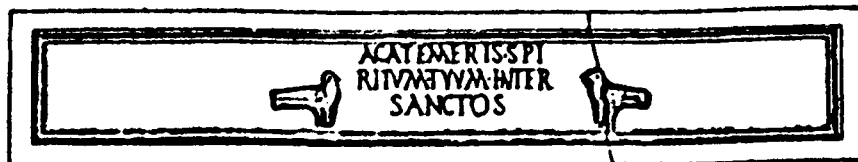
Νικ. Δρανδάκης

Αύστρια : Strzygowski

Χαρ. Μκούρας

καί πολλοί νεώτεροι

Δανία : Dyggve

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Λειτουργική, Ὑμνολογία, Ἀγιολογία, Εἰσαγωγή καὶ Ἑρμηνεία Π. καὶ Κ. Διαθήκης, Βυζαντινὴ ἱστορία, Ἱστορία ἐποχῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία, Ἐπιγραφικὴ, Νομισματικὴ, Παλαιολογία καὶ Διπλωματικὴ, Ἀρχιτεκτονικὴ, Κλασσικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία.

ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

- α) Παλαιοχριστιανικὴ : Ἀπὸ τὴν ἰδρύση τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. (Κέντρα: Παλαιστίνη, Αἴγυπτος, Συρία, Μ. Ἀσία, Ρώμη).
- β) Βυζαντινὴ : Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (6ος αἰ.) μέχρι τὴν Ἄλωση. Χωρίζεται σὲ τρεῖς μεγάλες φάσεις:
1. Πρωτοβυζαντινὴ (6ος - 9ος αἰ.)
  2. Μεσοβυζαντινὴ (9ος - 12ος αἰ.)
  3. Ὑστεροβυζαντινὴ (13ος - μέσα 15ου αἰ.)
(Κέντρα: Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Μυστράς με ἀκτινοβολία στὰ Βαλκάνια, τὴ Ρωσσία καὶ τὴ Δύση).
- γ) Μεταβυζαντινὴ : Ἀπὸ τὴν Ἄλωση μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰ. (Κέντρα: Ἁγ. Ὄρος, Μετέωρα, Κρήτη, Βενετία).

ΣΧΕΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΡὸΣ ΤΟΝ ΙΟΥΔΑΪΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΝΑΟ

α) Ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος ἦταν τὸ κατοικητήριον τοῦ Jahvè (=θεός). Κανείς δέν ἔμπαινε μέσα. Οἱ πιστοὶ ἔμεναν πάντα στὴς αὐλὲς τοῦ (83ος φαλμ.). Δέν ἔμπαιναν οὔτε στὸ hecal (= Ἁγία) οὔτε στὸ debir (= Ἁγία τῶν Ἀγίων). Μόνο οἱ ἱερεῖς καὶ ὁ Ἀρχιερέας στὸ debir μιὰ φορὰ τὸ χρόνο.

β) Στόν άρχαιο έλληνικό ναό ό λαός παρέμενε καί έκτελοϋσε τά θρησκευτικά του καθήκοντα άπ' έξω, στόν περίβολο. Στο άνατολικό μέρος ήταν ό βωμός. Έκεϊ γινόταν οί θυσίες. Από τό άνατολικό μέρος ήταν καί ή Είσοδος. Μέσα στό ναό ήταν στημένο τό άγαλμα του θεοϋ ή της θεάς. Οί πιστοί δέν έμπαίναν ποτέ μέσα στό ναό.

Ύπηρχε δηλ. καί στόν 'Ιουδαϊκό καί στόν άρχαιοελληνικό ναό μεγάλη άπόσταση ανάμεσα στό θεό καί τόν άνθρωπο.

γ) Στό χριστιανικό ναό ό λαός του θεοϋ βρίσκεται μέσα στό ναό καί λατρεύει τό θεό που εΐναι πνεϋμα καί βρίσκεται κοντά στόν άνθρωπο. Η άπόστασή τους έχει γεφυρωθεΐ κι αυτό θυμίζουν συνέχεια ή έσωτερική άρχιτεκτονική διάταξη του ναοϋ, οί τοιχογραφίες, τά ψηφιδωτά καί οί εΐκόνες.

Κ Α Τ Α Κ Ο Μ Β Ε Σ

ΥΠΟΓΕΙΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Η λέξη κατακόμβη προέρχεται άπό τΐς λ. κατά + cumba (= κύμβη, τύμβος, τάφος).

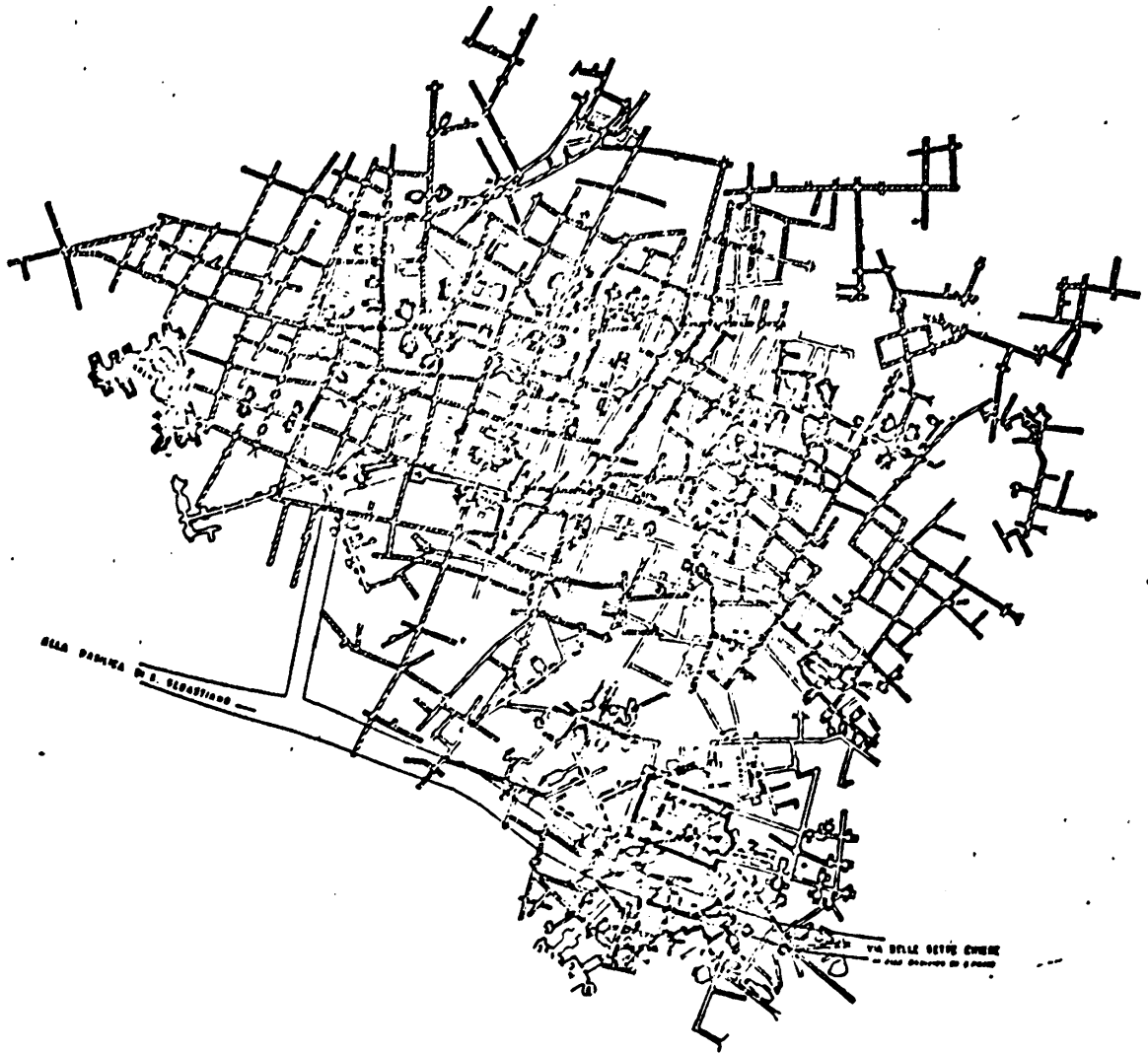
Δέν ήταν τόποι μυστικών συνάξεων, ούτε καταφύγια περιόδου διωγμών, αλλά υπόγειοι χϋροι για τήν ταφή τών νεκρών καί σε έλάχιστες περιπτώσεις λατρείας νεκρικού περιεχομένου. "Ας θυμηθοϋμε τό θρηνο τών πρώτων χριστιανών για τόν πρωτομάρτυρα Στέφανο: "συνεκόμισαν δέ τόν Στέφανον άνδρες εύλαβεΐς καί έκούησαν κοπετόν μέγαν έπ' αύτῷ" (Πράξ. 'Απ., 8,2).

Στήν άρχή ύπήρχαν ίδιωτικού τάφοι έξω άπό τά τεΐχη στους όποιους οί χριστιανοί της Ρώμης έθαβαν καί τους δικούς τους νεκρούς. Οί τάφοι αύτοί μάλιστα προστατεύονταν άπό τή Ρωμαϊκή νομοθεσία. Σιγά-σιγά γίνονται κοινοτικού καί χρησιμοποιοϋνται άποκλειστικά άπό τους χριστιανούς.

Οί τάφοι ήταν υπόγειοι καί όσο αύξάνονταν οί άνάγκες τών χριστιανών, σΐς περιόδους τών διωγμών, τόσο άνούγονταν νέες στοές.

1. Κατακόμβη 'Αγ. Δσμετύλλας. Γενικό σχέδιο (1:500).

C U B I C U L U M

Οί στοές ξεκινούσαν από μιά είσοδο και άπλωνόταν προς όλες τύς κατευθύνσεις από ένα ή περισσότερα κεντρικά σημεία που κατέληγαν σέ νεκρ. θαλάμους (=cubiculum). Έτσι οί Κατακόμβες μέ τούς πολλούς υπόγειους διαδρόμους και τύς διακλαδώσεις άποκτούσαν δαιδαλώδη μορφή. Σιγά-σιγά σκάβονταν χαμηλότερα και άλλοι διάδρομοι και οί κατακόμβες έπαιρναν βάθος και γίνονταν διώροφες, τριώροφες, τετραώροφες ακόμη και πενταώροφες.

L O C U L I

Στούς νεκρικούς θαλάμους (cubicula) και στούς διαδρόμους άνού-

γονταν οἱ loculi (= θήκες, τάφοι), στους ὁποῖους τοποθετοῦσαν τοὺς νεκρούς. Οἱ loculi σκάβονταν στὴ σειρὰ ἢ ἐπάλληλοι, ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο.

ΤΑΦΟΙ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Στὴν πρόσοψη κάθε τάφου οἱ χριστιανοὶ τοποθετοῦσαν μιὰ μαρμάρινη κλάκα πάνω στὴν ὁποία χάρασσαν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ - γιὰ λόγους λειτουργικούς - τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου.

Συχνὰ συνόδευαν τὸ ὄνομα εὐχές ὅπως: "ἐν Εἰρήνῃ", "ἐν Κυρίῳ" καὶ ὁ σταυρὸς ἢ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ.

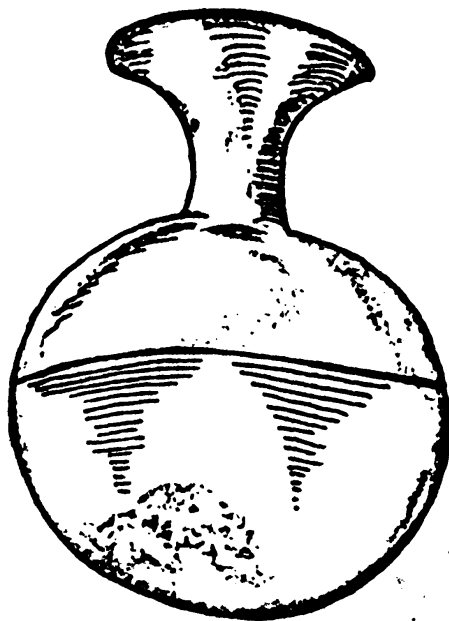
Ὁ τάφος τοῦ μάρτυρα διακρίνονταν ἀπὸ τοὺς ἄλλους χριστιανικούς τάφους γιὰτὶ πάνω στὴν κλάκα εἶχε μόνο τὸ ὄνομά του καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ ΜΑΡΤΥΣ, ΜΑΡΤ, ΜΡ χωρὶς εὐχές.

Ἐπίσης βρίσκονταν στὸ κέντρο πολλῶν ἄλλων κοινῶν χριστιανικῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι κλαισίνωναν τὸν μάρτυρα.. Σέ πολλοὺς τάφους μαρτύρων βρέθηκαν φιαλίδια αἵματος, ἀπ' αὐτὰ κού συνηθίζαν οἱ χριστιανοὶ νὰ ἔχουν μαζί τους στὸ ἀμφιθέατρο ἢ τὸ στάδιο καὶ νὰ μαζεύουν τὸ χυμένο αἷμα τοῦ μάρτυρα μετὰ τὸ μαρτύριό του (εἰκ. 2).

A R C O S O L I A

Σέ ὀρισμένους διαδρόμους καὶ προκταντὸς στους νεκρικούς θαλάμους ἐσκαβαν τυφλά τόξα, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονταν arcosolia (=ἀρκοσόλια). Στὰ ἀρκοσόλια τοποθετοῦσαν δύο καὶ τρεῖς καὶ περισσότερους τάφους.

2. Φιαλίδιο μέ αἷμα μάρτυρα.
Ἐνα παρόμοιο βρέθηκε καὶ στὸ "Μαρτύριο" τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης. →

F O S S O R E S

Οἱ τεχνίτες, πού κατασκεύαζαν τίς ὑπόγειες σκάλες καί τοὺς διαδρόμους ὀνομάζονταν fossores (= κοπιάτες) καί τοὺς βρῖσκομε νά τοὺς ζωγραφίζουν στίς κατακόμβες (εἰκ. 3) μαζί μέ τά σκαφτικά τους ἐργαλεῖα (εἰκ. 4).

L U M I N A R I A

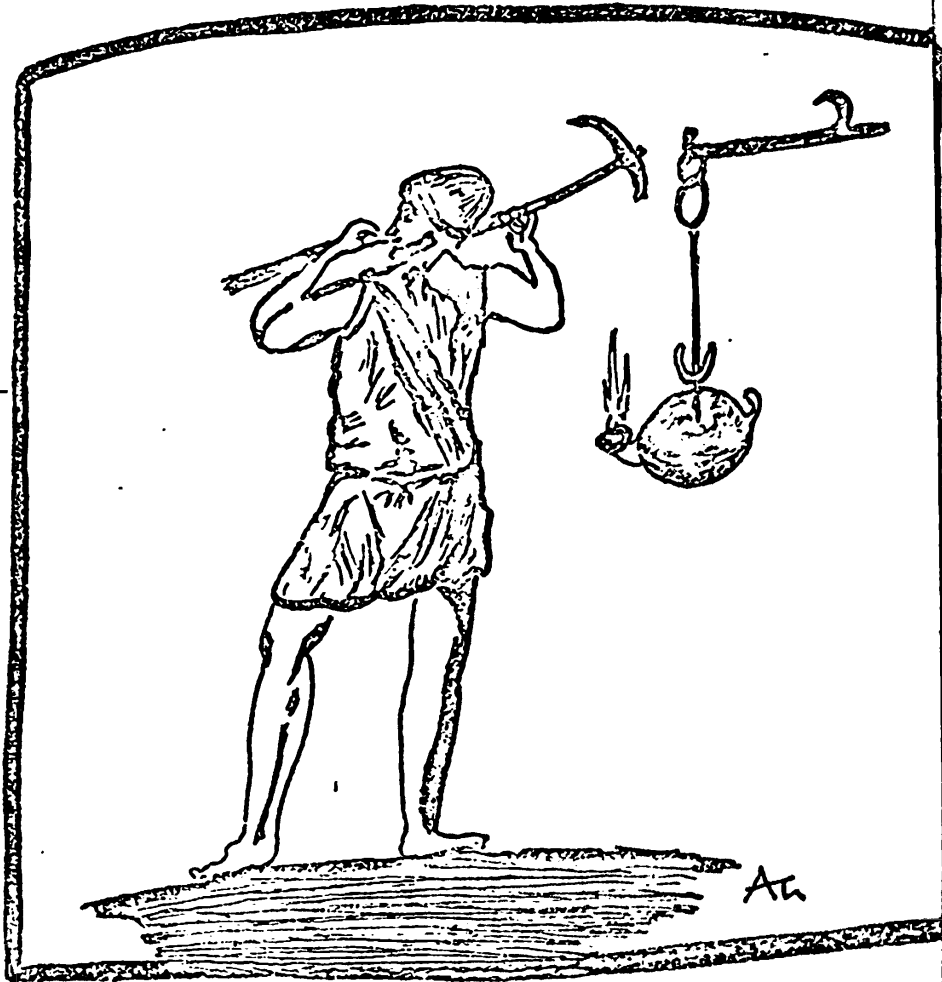
Λ Υ Χ Ν Ο Ι

Ὁ φωτισμός τῶν κατακομβῶν ἦταν φυσικός καί τεχνητός.

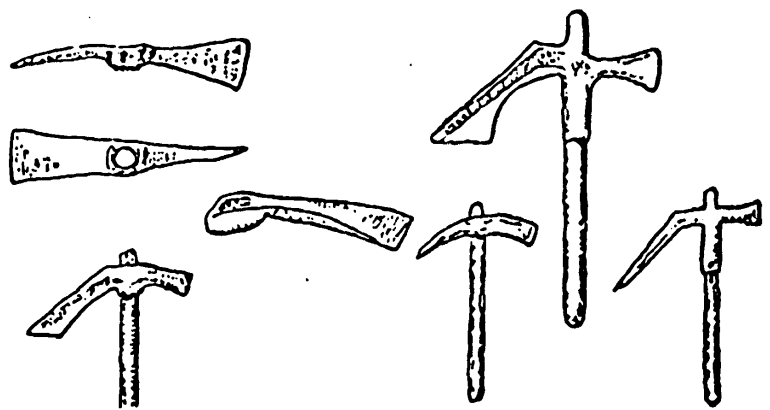
α) Φυσικός: Ἔσκαβαν κάθετα φωτιστικά ἀνοίγματα ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς μέχρι τήν κατακόμβη, ἕνα εἶδος δηλ. φωταγωγοῦ. Τά ὀνόμαζαν luminaria.

β) Τεχνητός: Χρησιμοποιοῦσαν πήλινους ἢ μεταλλικούς λύχνους.

Τέτοιοι βρέθηκαν χιλιάδες στίς κατακόμβες τῆς Ρώμης μέ ὠραῖα διακοσμητικά σχέδια καί παραστάσεις (εἰκ. 5).

3. Fossores. Τοιχογραφία ἀπό τήν Capella Graeca.

4. Σκαφτικά ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ fossores.

ΟΙ ΚΥΡΙΩΤΕΡΕΣ ΚΑΤΑΚΟΜΒΕΣ

Υπάρχουν 36 μεγάλες στη Ρώμη. Επίσης στη Νάπολη (είκ. 13) στη Σικελία (Συρακούσες, Παλέρμο), στην Αίγυπτο και Β. Αφρική (Κυρήνη, είκ. 14). στη Συρία, στη Μ. Ασία και στα νησιά Μάλτα, Κύπρο και Μήλο.

Οι κυριώτερες, που είναι των αρχών του 3ου αιώνα είναι οι παρακάτω τέσσαρες: Αγ. Καλλίστου, Αγ. Πρατεξτάτου, Αγ. Πρίσκιλλας, Αγ. Δομιτύλλας.

1. ΑΓΙΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ: Είναι πεντάωροφη και βρίσκεται στη Via Appia. Έλαβε το όνομα από τον Πάπα Καλλίστο (217-222) που μαρτύρησε στο διωγμό του Άλ. Σευήρου και θάφτηκε εκεί. Στην κατακόμβη αυτή βρίσκεται η κρύπτη με τους τάφους των κακών (είκ. 7) όπου ο Πάπας Δάμασος (366-384), με τη βοήθεια του καλλιγράφου Φιλόκαλου, έγραψε 14 έμμετρες έπιγραφές από τις οποίες σώθηκαν πέντε. Η κατακόμβη του Αγ. Καλλίστου είναι η καλύτερα διατηρημένη (είκ. 6). Σ' αυτή υπάρχουν επίσης οι κρύπτες της Αγ. Λουκίας και Αγ. Καικιλίας. Η τελευταία μαρτύρησε το 177 στο διωγμό Μάρκου Αύρηλιού (είκ. 9).

5. Λυχνία με τον Καλό Ποιμένα στη μέση και άλλα θέματα.

2. ΑΓΙΑΣ ΔΟΜΙΤΙΛΛΑΣ: Μέ τρεις όρφους, έκτείνεται σε μεγάλη έκταση. Είναι κι αυτή από τις καλύτερα διατηρημένες και φαίνεται πως ανήκε σε χριστιανικά μέλη της οικογένειας των φλαβίων, που είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους αυτοκράτορες Βεσπασιανό, Τίτο και Δομιτιανό. (είκ. 1).

F O S S O R E S

Οἱ τεχνίτες, πού κατασκεύαζαν τὶς ὑπόγειες σκάλες καὶ τοὺς διαδρόμους ὀνομάζονταν fossores (= κοπιάτες) καὶ τοὺς βρίσκομε νὰ τοὺς ζωγραφίζουν στὶς κατακόμβες (εἰκ. 3) μαζί μέ τὰ σκαφτικά τους ἐργαλεῖα (εἰκ. 4).

L U M I N A R I A

Λ Υ Χ Ν Ο Ι

Ὁ φωτισμός τῶν κατακομβῶν ἦταν φυσικός καὶ τεχνητός.

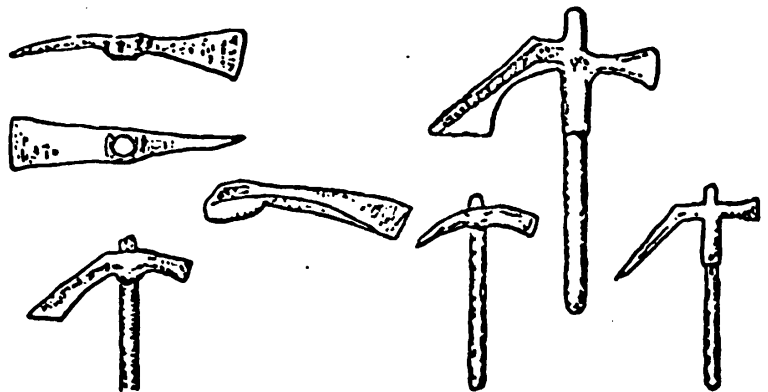
α) φυσικός: Ἔσκαβαν κάθετα φωτιστικά ἀνοίγματα ἀπό τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς μέχρι τὴν κατακόμβη, ἓνα εἶδος δηλ. φωταγωγῶ. Τὰ ὀνόμαζαν luminaria.

β) Τεχνητός: Χρησιμοποιοῦσαν πήλινους ἢ μεταλλικούς λύχνους.

Τέτοιοι βρέθηκαν χιλιάδες στὶς κατακόμβες τῆς Ρώμης μέ ὠραῖα διακοσμητικά σχέδια καὶ παραστάσεις (εἰκ. 5).

3. Fossores. Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Capella Graeca.

4. Σκαφτικά ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ fossores.

ΟΙ ΚΥΡΙΩΤΕΡΕΣ ΚΑΤΑΚΟΜΒΕΣ

Υπάρχουν 36 μεγάλες στη Ρώμη. Επίσης στη Νάπολη (είκ. 13) στη Συκελία (Συρακοῦσες, Παλέρμο), στην Αἴγυπτο καὶ Β. Ἀφρική (Κυρήνη, εἰκ. 14) στη Συρία, στη Μ. Ἀσία καὶ στὰ νησιά Μάλτα, Κύπρο καὶ Μήλο.

Οἱ κυριώτερες, πού εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνα εἶναι οἱ παρακάτω τέσσαρες: Ἁγ. Καλλίστου, Ἁγ. Πρατεξτάτου, Ἁγ. Πρίσκιλλας, Ἁγ. Δομιτίλλας.

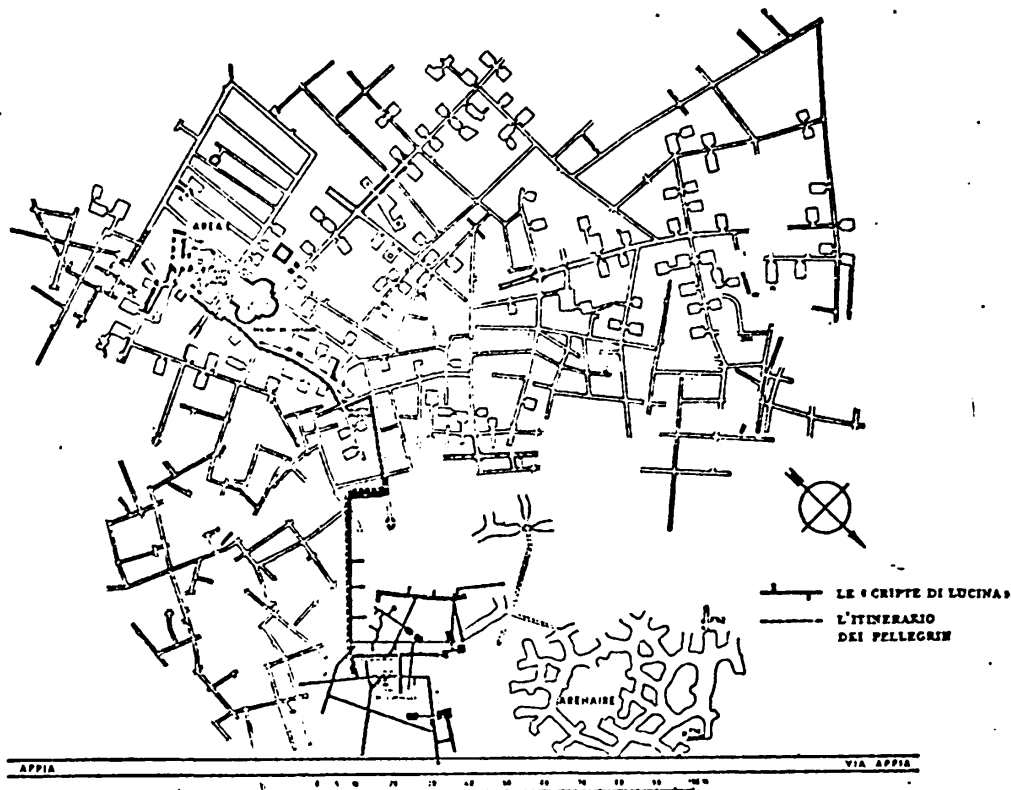

1. ΑΓΙΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ: Εἶναι πενταῶροφη καὶ βρίσκεται στη Via Appia. Ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Πάπα Κάλιστο (217-222) πού μαρτύρησε στὸ διωγμὸ τοῦ Ἁλ. Σευήρου καὶ θάφτηκε ἐκεῖ. Στὴν κατακόμβη αὐτὴ βρίσκεται ἡ κρύπτη μέ τοὺς τάφους τῶν παπῶν (εἰκ. 7) ὅπου ὁ Πάπας Δάμασος (366-384), μέ τὴ βοήθεια τοῦ καλλιγράφου φιλόκαλου, ἔγραψε 14 ἔμμετρος ἐπιγραφές ἀπὸ τίς ὁποῖες σώθηκαν πέντε. Ἡ κατακόμβη τοῦ Ἁγ. Καλλίστου εἶναι ἡ καλύτερα διατηρημένη (εἰκ. 6). Σ' αὐτὴ ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ κρύπτες τῆς Ἁγ. Λουκίνας καὶ Ἁγ. Καικιλίας. Ἡ τελευταία μαρτύρησε τὸ 177 στὸ διωγμὸ Μάρκου Αὐρηλίου (εἰκ. 9).

5. Λυχνία μέ τὸν Καλὸ Ποιμένα στη μέση καὶ ἄλλα θέματα.

2. ΑΓΙΑΣ ΔΟΜΙΤΙΛΛΑΣ: Μέ τρεῖς ὀρόφους, ἐπεκτείνεται σέ μεγάλη ἔκταση. Εἶναι κι αὐτὴ ἀπὸ τίς καλύτερα διατηρημένες καὶ φαίνεται πὺς ἀνήκε σέ χριστιανικά μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν φλαβίων, πού εἶχαν συγγενικούς δεσμούς μέ τοὺς αὐτοκράτορες Βεσπασιανό, Τίτο καὶ Δομιτιανό. (εἰκ. 1).

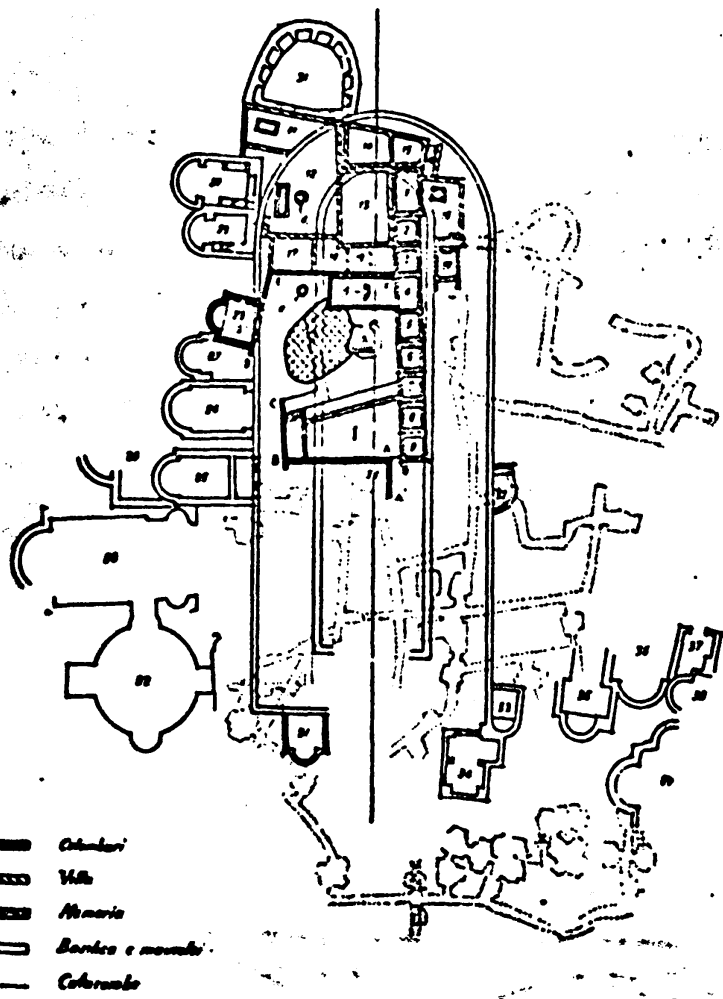

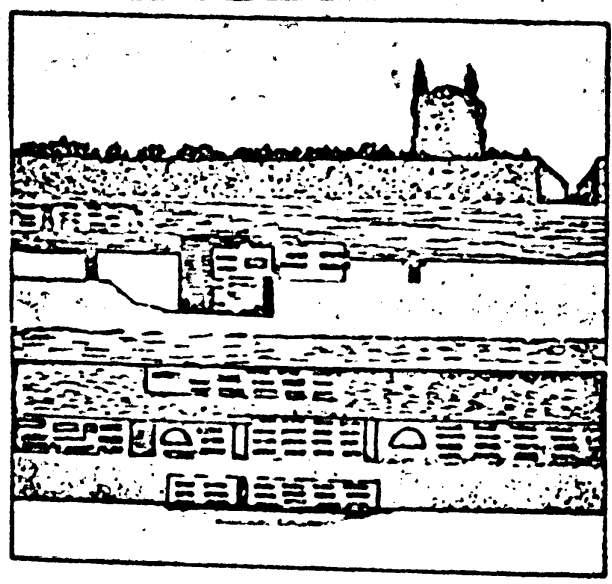
6. Ἡ κατακόμβη τοῦ Ἁγ. Καλλίστου

7. Cubiculum τῆς Κατακόμβης τοῦ Ἁγ. Καλλίστου μέ τοὺς τάφους τῶν παπῶν καί τίς ἐπιγραφές τοῦ πάπα Δάμασσοῦ.
 α. Ὅπως βρέθηκε. β. ὅπως ἀποκαταστάθηκε.

8. Ἡ Κατακόμβη τοῦ Ἁγ. Σεβαστιανοῦ

9. Τομή τῆς Κατακόμβης τοῦ Ἁγ. Καλλίστου

3. ΑΓΙΑΣ ΠΡΙΣΚΙΛΛΑΣ: Ἡ Πατρικία Πρίσκιλλα ἦταν ἡ μητέρα τοῦ Προ-
δέντιου στό σπύτι τοῦ ὁποῦ, κατά τήν Παράδοση, φιλοξενήθηκε ὁ Ἄπ.
Πέτρος. Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό τμήμα πού ὀνομάζεται Capel-
la Graeca. Πῆρε τό ὄνομα ἀπό δύο ἑλληνικές ἐπιγραφές. Εἶναι τρίκογ-
χος θάλαμος καί πρέπει νά ὑποθέσουμε πώς χρησίμευε σάν χῶρος γιά τή
λειτουργία τῶν πιστῶν. Στή διαπίστωση αὐτή βοηθάει καί ἡ διακόσμηση
τῶν τοιχογραφιῶν. Σέ μιᾶ εἰκονίζεται συμπόσιο ἑφτά ἀνθρώπων (=νεκρό-
δειπνο; θεία Εὐχαριστία;) καί σέ ἄλλη ἡ προσφορά τῶν τριῶν Μάγων στήν
Παναγία, πού κρατάει στά γόνατά της τό Χριστό. Στήν Capella Graeca
παριστάνονται καί οἱ fossores (εἰκ. 3).

4. ΑΓΙΟΥ ΠΡΑΙΤΕΞΤΑΤΟΥ: Εἶναι ἀπό τίς πλο σημαντικές καί βρῖσκεται
κοντά στή Via Appia.

Η ΚΑΤΑΚΟΜΒΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟΥ

Ἄξιζει νά σημειώσουμε δύο λόγια γιά τήν Κατακόμβη τοῦ Ἄγ.
Σεβαστιανοῦ ἐπειδή εἶναι ἀπό τίς πλο ἐνδιαφέρουσες. Ἐδῶ θάφτηκε τό
280 ὁ μάρτυρας Σεβαστιανός, πού ἦταν πραιτωριανός. Προηγουμένως ὁ
χῶρος ἦταν ἐθνικό νεκροταφεῖο καί θάβονταν οἱ δοῦλοι τῆς οἰκίας τοῦ
Καίσαρα. Στά μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. τό κοιμητήριο περιῆλθε στούς
Χριστιανούς.

Ἀπό τό 2ο ἀκόμη αἰῶνα μέσα στήν Κατακόμβη εἶχε κατασκευα-
στεῖ Τρικλίνιο, δηλ. αἴθουσα μέ χτιστά ἀνάκλιτρα γιά τά νεκρόδει-
πνα. Χαράγματα πού βρέθηκαν στούς τοίχους τοῦ Τρικλινίου γράφουν ἐ-
πικλήσεις πρὸς τούς κορυφαίους Ἀποστόλους Πέτρο καί Παῦλο. Αὐτό ὁ-
δήγησε τούς ἀρχαιολόγους στό συμπέρασμα ὅτι στήν Κατακόμβη τοῦ Ἄγ.
Σεβαστιανοῦ εἶχαν ταφεῖ οἱ δύο Κορυφαῖοι, πράγμα πού μαρτυροῦσε καί
ἡ Παράδοση.

Γενικά οἱ γειτονικές κατακόμβες τοῦ Ἄγ. Καλλίστου, τοῦ Ἄγ.
Πραιτεξτάτου, τοῦ Ἄγ. Σεβαστιανοῦ καί τῆς Ἄγ. Δομιτίλλας σχηματί-
ζουν μιᾶ ὁλόκληρη ὑπόγεια πόλη.

Η ΚΑΤΑΚΟΜΒΗ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ

Ἡ κατακόμβη τῆς Μήλου, κοντά στο σημερινό χωριό Τρυκητή, ἦταν σέ χρήση ἀπό τό 26 μέχρι τόν 5ο αἰώνα. Ἐχει ἓνα νεκρικό θάλαμο (cubiculum) καί πληθος διαδρόμων.

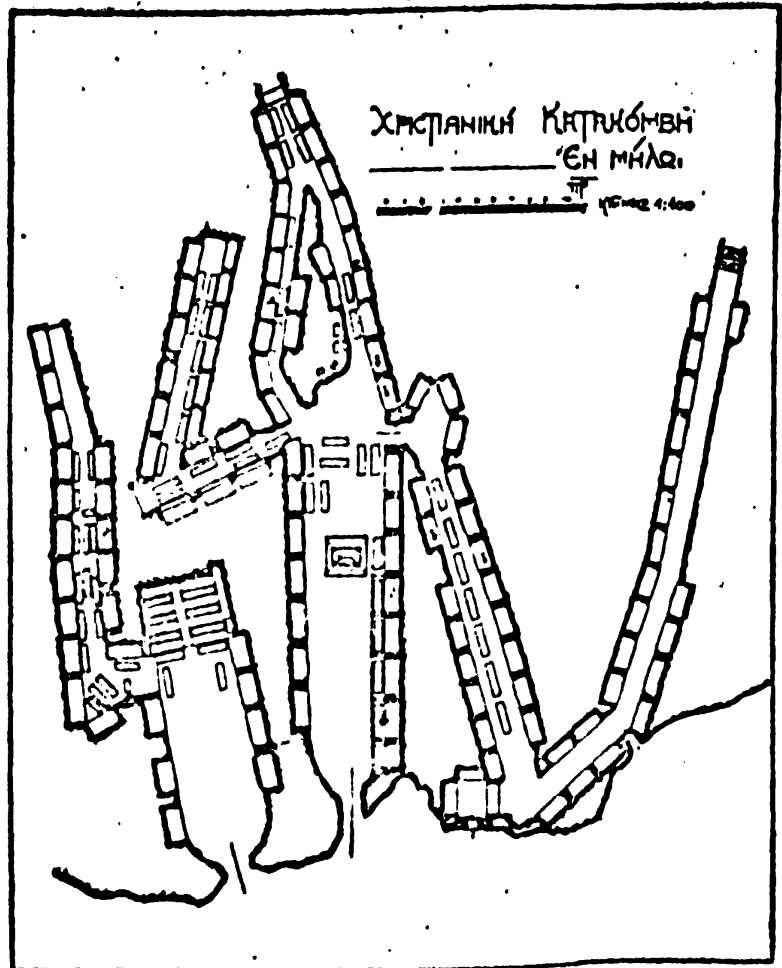
Στίς πλευρές τῶν διαδρόμων ἀνοίγονται ἀρκοσόλια καί τάφοι, περίπου 1000. Τάφοι ὑπάρχουν ἀκόμη καί στο δάπεδο τῶν διαδρόμων.

Οἱ ἐπιγραφές εἶναι γραμμένες στά τύμπανα τῶν ἀρκοσολίων μέ κεφαλαία κόκκινα γράμματα (εἰκ.10).

Ἄξιόλογο λαξευτό χριστιανικό κοιμητήριο ὑπάρχει καί στή Μεθώνη [Δημ. Ἰ. Πάλλας, Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης.

(Παλαιοχριστιανικόν κοιμητήριον-Βυζαντινόν ἀσκητήριον) ΑΕ, 1968,

σ.119-154 γιά τό παλαιοχριστιανικό κοιμητήριον].

10. Κάτοψη τῆς κατακόμβης τῆς Μήλου

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΟΜΒΩΝ

ΘΕΜΑΤΑ : "Αλλα από τά θέματα τῆς ζωγραφικῆς τῶν κατακομβῶν προέρχονται ἀπό τήν εἰδωλολατρική παράδοση καί ἄλλα εἶναι χριστιανικά.

1. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ : Ἐρως, ψυχὴ (=συμβολίζει τὴ μακαριότητα τοῦ Οὐρανοῦ), οἱ 4 ἐποχές προσωποποιημένες, ὁ ἥλιος, τὸ περιστέρι (=συμβολίζει τὴν εἰρήνη τῆς ψυχῆς στὸν Παράδεισο), (εἰκ.11), τὸ παγῶνι (=σύμβολο τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς), τὸ ἐλάφι (= ὁ πόθος τοῦ πιστοῦ γιὰ τὸ Χριστό), τὸ πτηνὸ φοῦνικας (=σύμβολο νίκης κατὰ τοῦ θανάτου), τὸ ἀμπέλι, τὸ κλῆμα, τὸ σταφύλι (=σχετίζεται μὲ τὴ θ.Εὐχαριστία), τὸ κλαδὸ τῆς ἐληᾶς (=σύμβολο τῆς εἰρήνης), ἡ θάλασσα προσωποποιημένη, τὸ δελφίνι, οἱ τρίτωνες, οἱ σειρήνες, ἡ ἄγκυρα πάνω στὴς ἐπιτάφιας πλάκες (=σύμβολο τῆς χρ. ἐλπίδας), τὸ πλοῦο (=σύμβολο τῆς ἐκκλησίας), (εἰκ.12), ὁ φάρος (=σύμβολο σωτηρίας ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῆς ζωῆς). Ὅλα αὐτὰ τά παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ ἐπιτάφιας πλάκες τῶν κατακομβῶν.

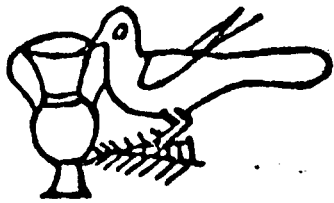
Τρία ἐξωβιβλικὰ θέματα ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία :

α) Ὁ Ὀρφέας : Παριστάνεται νὰ κάθεται παίζοντας τὴ λύρα καί τριγύρω ζῶα ἡμερα καί ἄγρια, ἀπὸ πουλιὰ μέχρι λιοντάρια, ἀκοῦνε τὴ μουσικὴ του. Συμβολικὴ παράσταση τοῦ Χριστοῦ πού σαγηνεύει μὲ τὸ κήρυγμά του τοὺς ἀνθρώπους καί ἡμερώνει τά ἄγρια πάθη τους.

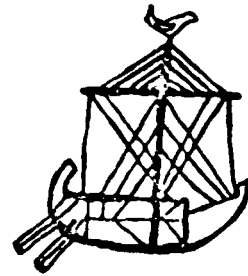
β) Δεόμενος ἢ Δεομένη (= Orans). Ζωγραφίζονται μορφές σὲ στάση προσευχῆς μὲ ὑψωμένα τά χέρια. Ἀπὸ τὸν προϊστορικό ἀκόμη κόσμο ἔχομε τὸν τύπο τῆς δεομένης (= ἡ Μινωϊκὴ θεὰ μὲ ὑψωμένα τά χέρια). Στὴν παράσταση τῆς Δεομένης μὲ τὸ νήπιο στὸ στήθος της πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς θεοτόκου στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας.

γ) Ἰχθύς καί Ἰχθύες : Σὰ σύμβολο προὔπηρχε κυρίως στὴ Συρία ὅπου ὑπῆρχε ἰχθυολατρεία. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν πὺς ἦταν καί ρωμαϊκό σύμβολο. Μέσα στὸ χριστιανικό χῶρο πολὺ γρήγορα ἔγινε σύμβολο καί σῆμα ἀφοῦ ἡ ἀκροστιχίδα του δηλώνει τὴ χριστιανικὴ πίστι.

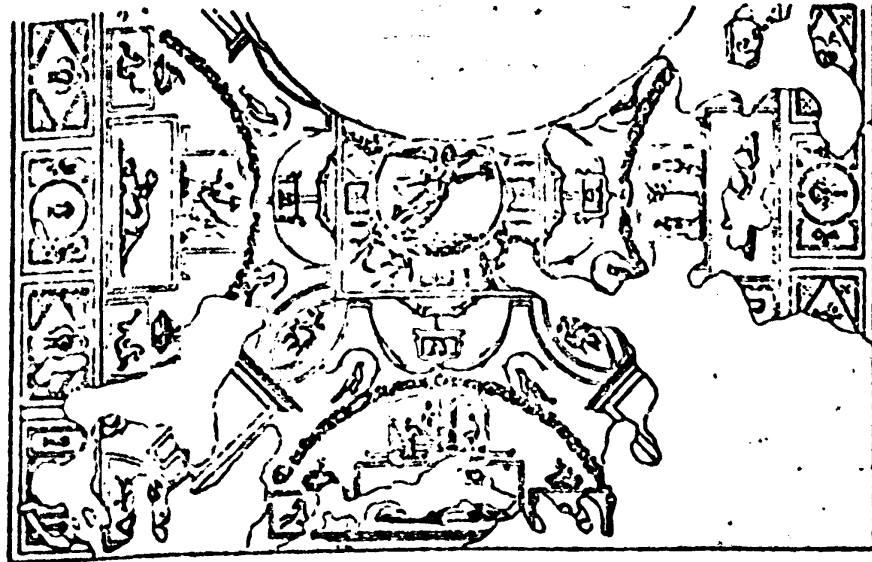

11. Τό περιστέρι συμβολίζει τήν
εἰρήνη τῆς ψυχῆς στόν Παρά-
δεισο.

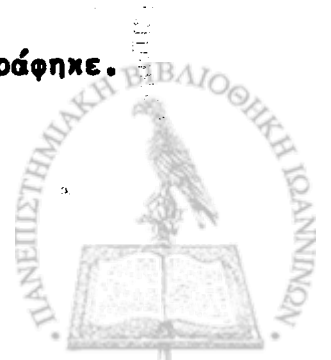
12. Τό καλοτάξιδο κλοσο
συμβολίζει τήν ἐκκλησία.

13. Διακόσμηση ὀροφῆς ἀπό τήν κατακόμβη τοῦ 'Αγ. 'Ιανουαρίου, στή Νάπολη.

14. 'Ο Καλός Ποιμὴν μέ τά πρόβατα καί γύρω φάρια.
Τοιχογραφία κατακόμβης τῆς Κυρήνης (Β. 'Αφρική) τοῦ καταστράφηκε.

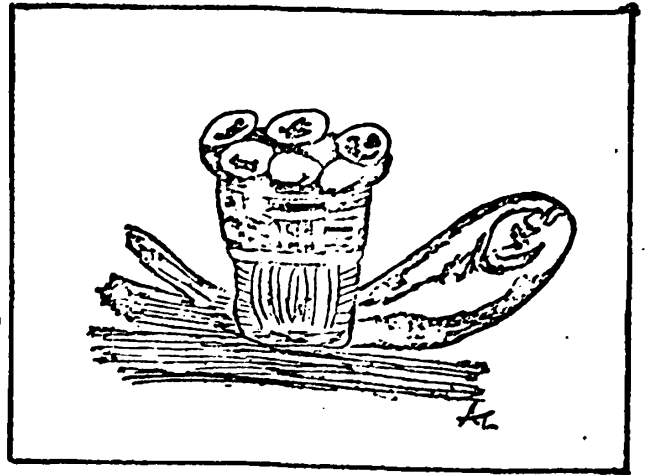
Ἰησοῦς

Χριστός

θεοῦ

Υἱός

Σωτήρ

Εἶναι σύμβολο εὐχαριστίας καί τοῦ βαπτίσματος. Ἡ παράσταση τοῦ φαριουῦ μέ τό καλάθι πού ἔχει τούς ἄρτους καί (πιθανῶς) τό κρασί δέ μπορεῖ παρά νά ἔχει εὐχαριστιακή σημασία. Σχετίζεται μέ τά νεκρόδειπνα καί τίς λα- 15. Ψάρι καί ψωμιά στό καλάθι τρευτικέσ συνάξει(εἰκ.15). Ἐπίσης τά πολλά φάρια γύρω ἀπό τό Χριστό συμβολίζουν τούς πιατούς (εἰκ. 14).

2. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Στίς κατακόμβες γίνεται πρώτη προσπάθεια εἰκονογράφησης τῆς Βίβλου (Π. καί Κ. Διαθήκης). Ἡ ἰδέα πού κυριαρχοῦσε στούς πρώτους χριστιανούς καλλιτέχνες δέν ἦταν ἡ συστηματική ἱστορία ὅλων τῶν σημαντικῶν γεγονότων, πού περιγράφονταν στήν Ἀγ. Γραφή, ἀλλά ἡ παρουσίαση τῶν ἱερῶν ἐκείνων θεμάτων πού ἀναφέρονταν στή συντριβή τοῦ θανάτου καί διακήρυσσαν τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καί τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Ὁρισμένες ἀπό τίς τοιχογραφίες ἀναφέρονται στά χριστιανικά μυστήρια καί κυρίως στό Βάπτισμα καί στή θεία Εὐχαριστία.

α) Παλαιά Διαθήκη :

Τά κυριώτερα θέματα ἀπό τήν Π. Διαθήκη εἶναι:

Τό ἁμάρτημα καί ἡ πτώση τῶν πρωτοπλάστων, Ὁ Νῶε στήν Κιβωτό, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ὁ Μωυσῆς καί ἡ καλομένη βάτος, ὁ Μωυσῆς πού χτυπᾷ τό βράχο καί βγάζει νερό, ἡ διατροφή τῶν Ἰουδαίων στήν Ἔρημο, ἡ Ἀνάληψη τοῦ προφήτη Ἡλίου, ὁ Ἰώβ, οἱ Τρεῖς Παῖδες στήν κά-

μυνο, ὁ Δανιήλ στά λιοντάρια, ἡ Σωσάνα καί οἱ Κριτές, ἡ ἱστορία τοῦ Ἰωνᾶ (ἀπό τίς πύο συνηθισμένες σ' ὄλες τίς κατακόμβες - πάνω ἀπό 130 τοιχογραφίες - ἀφοῦ ὁ Ἰωνᾶς συμβολίζει τήν προτύπωση τῆς τριήμερης ταφῆς καί Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ), ὁ Τωβίας.

β) Καινή Διαθήκη :

Ἡ προσκύνηση τῶν Μάγων, ἡ Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, τό θαῦμα τῆς Κανᾶ, ἡ διατροφή τῶν πεντακισχιλίων, ὁ Χριστός καί ἡ Σαμαρείτισσα, ἡ παραβολή τῶν δέκα Παρθένων, ἡ θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ, ἡ ἀνάβλεψη τοῦ τυφλοῦ, ἡ αἰμορροῦσα, ἡ Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, ἡ ἄρνηση τοῦ Πέτρου, ὁ Χριστός καί οἱ Ἀπόστολοι, ὁ Χριστός καί οἱ Κορυφαῖοι Πέτρος καί Παῦλος.

γ) Ὁ Καλός Ποιμῆν

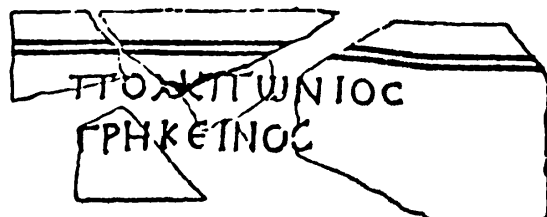
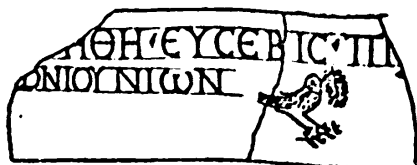
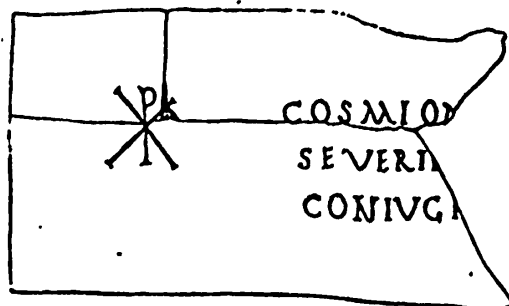
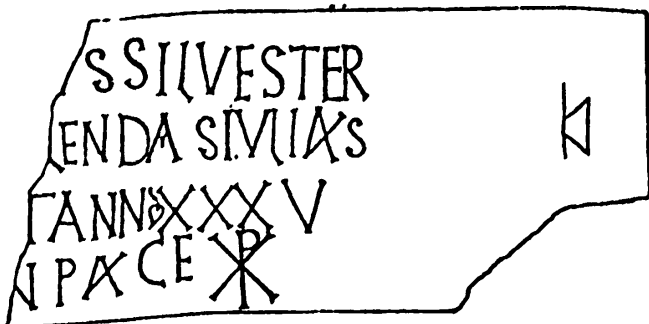
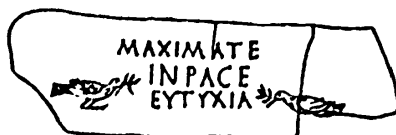
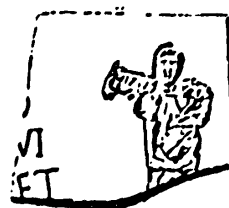
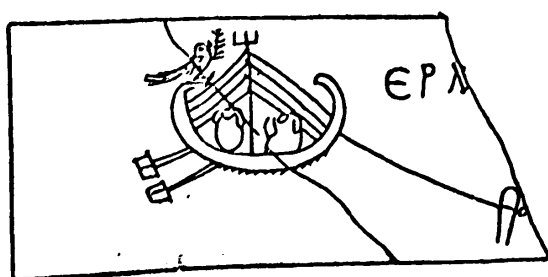
Στίς παραστάσεις πού πηγάζουν ἀπό τό Εὐαγγέλιο πρέπει νά τοποθετήσουμε τόν Καλό Ποιμένα μέ ὄλες τίς παραλλαγές του ("ἐγώ εἰμὶ ὁ Ποιμῆν ὁ Καλός" Ἰω. 15,11). Ὁ Χριστός εἰκονίζεται νά ἔχει τό χαμένο πρόβατο στούς ὦμους του (μακρυνή ἀπήχηση τοῦ Κριοφόρου ἢ τοῦ Μοσχοφόρου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων) καί γύρω του τά πρόβατα - οἱ κιστοῦ (εἰκ. 14). Συχνά ὁ Χριστός κρατάει τό σταυρό καί βρῖσκεται ἀνάμεσα στά πρόβατα. Ἐπίσης ὁ Χριστός εἰκονίζεται συμβολικά σάν Ἀμνός (Ἰω. 1,29 καί Ἀποκ. 5,5) καί γύρω του τά πρόβατα - οἱ κιστοῦ. Παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ σάν Ἀμνοῦ, ἐκτός ἀπό τίς τοιχογραφίες τῶν Κοιμητηρίων, ἔχομε συχνά στίς σαρκοφάγους, στούς λύχνους καί στά παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά.

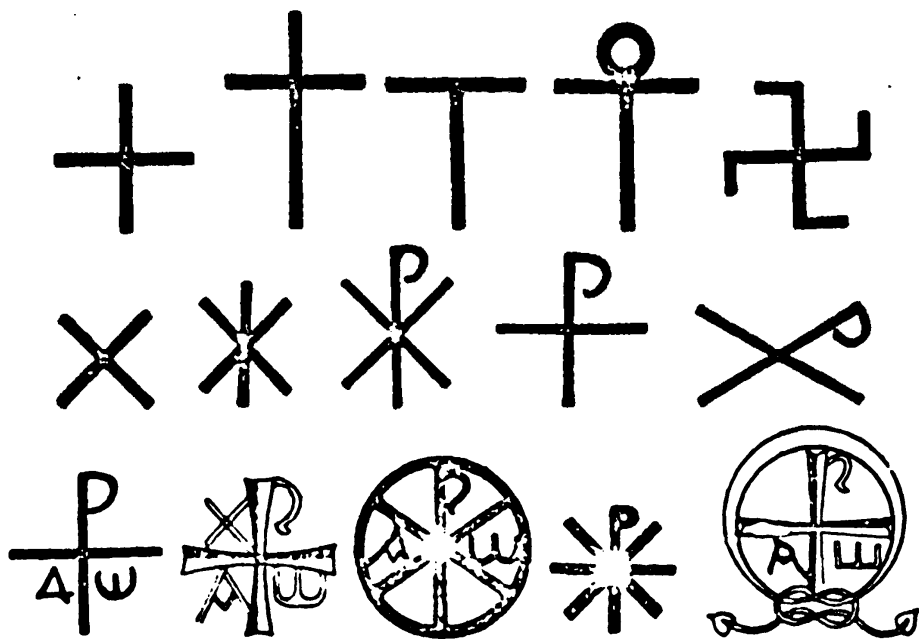
Ο ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα διαδίδονται εὐρύτατα ἀνάμεσα στό χρ. κόσμο ὁ σταυρός καί τά μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι γνωστό πώς ὁ σταυρός ὑπῆρχε σά θρησκευτικό σύμβολο στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἰδιαίτερα στήν Αἴγυπτο. Ἐπίσης τό μονόγραμμα ἦταν βραχυγραφία τῶν λέξεων χρυσός ἢ χιλίαρχος, ἀλλά στό χριστιανικό χῶρο ἔγινε

σύμβολο σωτηρίας και λύτρωσης. "Αν και επίσημα καθιερώθηκε από την εποχή του Μ. Κων/νου, όμως σε ιδιωτική χρήση φαίνεται ότι υπήρχε από την εποχή των 'Αποστόλων. Το σύμβολο του σταυρού γράφεται και χαράσσεται σε όλες του τις μορφές, καθώς και τα μονογράμματα του Χριστού στους τάφους των κατακομβών, σκαλίζεται στις σαρκοφάγους (έξωφ.) και από το Μ. Κων/νο και δώθε εικονίζεται σ' όλα τα νομίσματα (είκ. 16). Οι ειδωλολάτρες, από αντίδραση, γελοιοποίησαν το σύμβολο του σταυρού (είκ. 17).

16. Ὁ σταυρός καί τὰ μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ.
Πρώτη σειρά: α) σταυρός ἰσοσκελῆς (ἑλληνικός), β) ἀνισοσκελῆς (λατινικός), γ) σέ σχῆμα T, δ) αἰγυπτιακός, ε) ἀγκυλωτός (swastika).
Δεύτερη σειρά: Ἄπλα μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ.
Τρίτη σειρά: Μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ μέ τὰ ἀποκαλυπτικά γράμματα Α - Ω.

17. Γελοιογραφικό χάραγμα πού βρέθηκε στό λόφο τοῦ Παλατίνου τῆς Ρώμης. Εἰκονίζει ὄνοκέφαλο σταυρωμένο. Γράφει: ΑΛΕΞΑΜΕΝΟΣ ΣΕΒΕΤΕ ΘΕΩΝ.

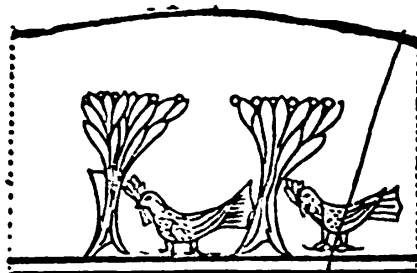

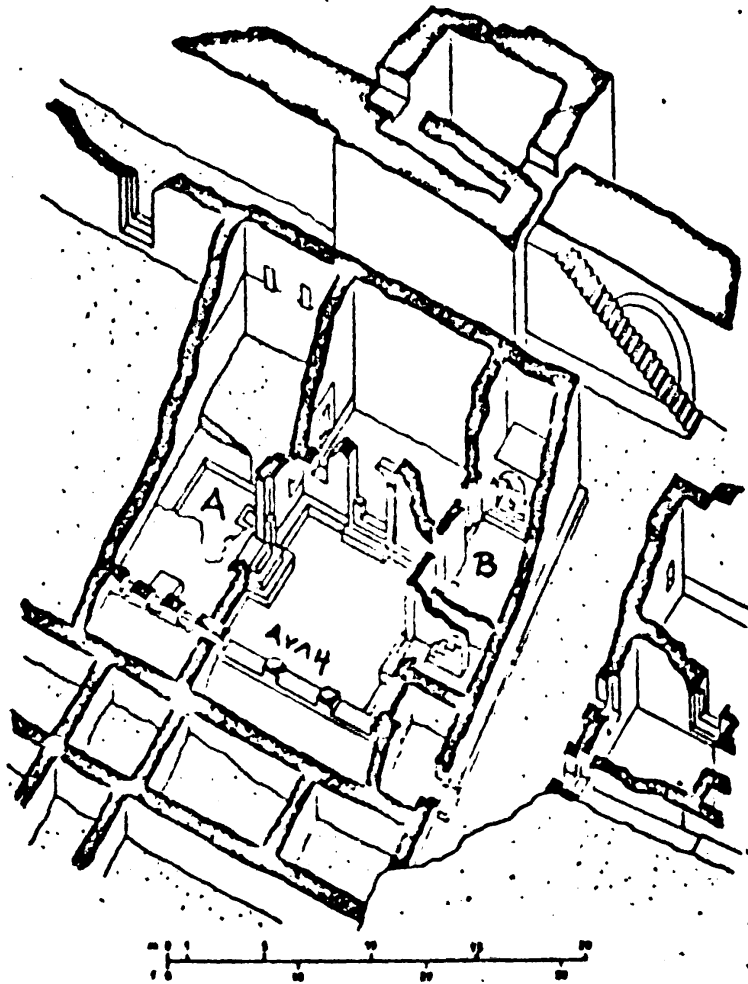

Μοναδικό παράδειγμα ζωγραφικής στο χώρο της 'Ανατολής κατά τον 3ο αιώνα αποτελούν οι τοιχογραφίες της Δούρα - Εύρωπου. 'Ανακαλύφθηκαν τυχαία τό 1922. Στο μικρό χωριό της Δούρα - Εύρωπου, στη δεξιά όχθη του Εύφρατη (πού ήταν μακεδονική αποικία από τό 280 π.Χ. καί ύστερα, τό 130 π.Χ., τήν κατέλαβαν οι Πάρθοι καί κατόπιν οι Ρωμαίοι) βρέθηκαν τρία διαφορετικά έκπληκτικά καλλιτεχνικά σύνολα:

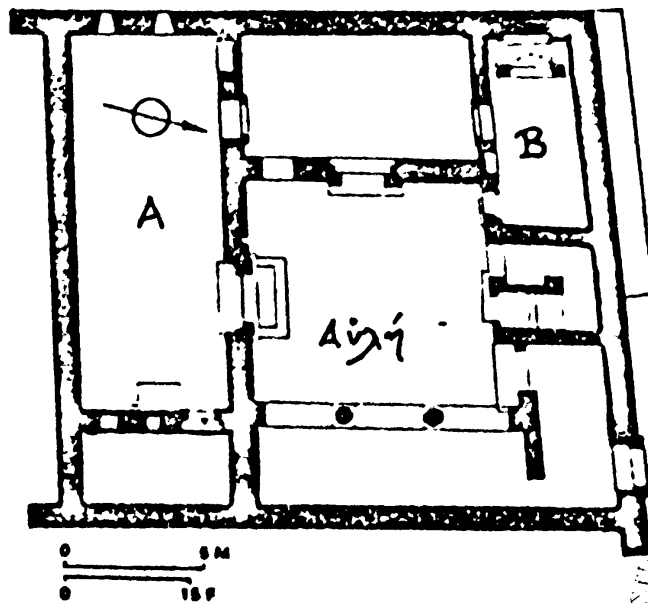
- 1) Ναός τών θεών της Παλμύρας μέ έκφραστικές τοιχογραφίες από τή θυσία της οίκογένειας του 'Ελληνα Κόνωνα.
- 2) 'Εβραϊκή Συναγωγή μέ μεγαλειώδεις παραστάσεις από θέματα της Π. Διαθήκης. 'Αποτελεῖ μοναδικό φαινόμενο ιστορησης Συναγωγής.
- 3) Χριστιανική οίκία, "κατ' οίκον έκκλησία", μέ δύο ένδιαφέρουσες αΐθουσες. Μιά αΐθουσα, τήν όποία μεγάλωσαν (18 X 20 μ.) ρίχνοντας τίς μεσοτοιχίες, προσαρμόζοντάς την στις λειτουργικές ανάγκες (είκ. 18,Α καί 19,Α). Δίπλα μία μικρότερη τή μετέτρεψαν σέ Βαπτιστήρια. (είκ. 18,Β καί 19,Β).

Στούς τοίχους της αΐθουσας του Βαπτιστηρίου ζωγράρισαν χριστιανικές παραστάσεις. Σέ μία άκρη, υπάρχει ή δεξαμενή του Βαπτίσματος καί πάνω της κιβώριο, πού στηρίζεται σέ δύο κίονες. 'Ο ούρανός του κιβωρίου είναι ζωγραφισμένος γαλάζιος μέ λευκά άστέρια. Πίσω από τή δεξαμενή, στο τύμπανο του άρκοσολίου υπάρχει ή τοιχογραφία του Καλού Ποιμένα μέ τά πρόβατα καί τούς Πρωτόπλαστους. Άλλες τοιχογραφίες είναι ή θεραπεία του Παραλύτου, ό 'Απ. Πέτρος πού περπατά στα κύματα, οι Μυροφόρες μπροστά στον τάφο του Χριστού, τό πηγάδι της Σαμαρείτισσας, ό Δαβίδ μέ τό Γολιάθ. Οι τοιχογραφίες (ζωπογραφίες) της Δούρα - Εύρωπου χρονολογούνται γύρω στο 230 καί αποτελούν τήν άρχαιότερη, μέχρι τώρα, ζωγραφική της χριστιανικής θρησκείας.

18. Οίκος της χριστιανικής κοινότητας της Δούρα - Εύρωπυ στη Συρία. Άξονομετρική απεικόνιση. Α = ό χώρος της λατρείας Β = τό Βακτιστήριο.

19. Κάτοψη της χριστιανικής οίκας της Δούρα-Εύρωπυ.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Πολλοί έρευνητές (άπό τόν γερμανό Wilpert μέχρι τόν Σωτηρίου) τόνισαν τόν συμβολικό χαρακτήρα τών τοιχογραφιών τών κατακομβών. "Άλλοι είδαν τά θέματα μέ καθαρά ιστορικό πρξμα, άπλη δηλ. άπεικόνιση τών γεγονότων τής Π. και Κ. Διαθήκης. Νεώτεροι τέλος ύπογράμμισαν τό χριστοκεντρικό περιεχόμενο τών θεμάτων και "τήν σωτηρία τής ανθρώπινης ψυχής διά του Χριστού" (Δρανδάκης).

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ

Οί τοιχογραφίες τών κατακομβών είναι όλες σχεδόν νωπογραφίες* (fresco). Τό σχέδιο είναι άπλοϊκό και ύπάρχει άδιαφορία στην ανατομική ακρίβεια. Τά πρόσωπα έχουν έλαφρότητα και θυμίζουν ύπεργήινους κόσμους.

Τά πιο συνηθισμένα χρώματα είναι τό κόκκινο, τό καφέ, τό κίτρινο και τό πράσινο. Δέν είναι πολύ δυνατά, είναι όμως ζεστά και χαρίζουν μία κάποια πλαστικότητα στις μορφές. Αύτή ή αντιπραγματική άπεικόνιση μās οδηγεί στό χώρο του ιδεαλισμού.

---

* Νωπογραφία (=fresco) είναι ή τοιχογραφία, που ζωγραφίζεται μέ χρώματα διαλυμένα στό νερό, τά όποια τοποθετούνται επάνω στό κόνιαμα του τούχου, όσο αυτό ακόμη είναι νωπό. Η νωπογραφία είναι δύσκολο είδος και απαιτεί άπό τό ζωγράφο: άπόλυτη κατοχή τής τεχνικής και γρήγορη έκτέλεση του έργου.

Ξηρογραφία: (=tempera) είναι ή τοιχογραφία, που ζωγραφίζεται μέ χρώματα, τά όποια διαλύονται μέσα σε κολλώδεις ούσιες όπως, τό γάλα τής συκιάς, τό ρετσίνι, τό κερι λυωμένο σε νέφτι και κυρίως τό αύγό. Ύστερα τοποθετούνται επάνω στον προετοιμασμένο και στεγνό τοίχο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΑΤΑΚΟΜΒΕΣ

α) ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 36-60 καὶ 81-128
2. Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 19-34 καὶ 123-128
3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία (Πανεπιστημιακὴς παραδόσεις) τεύχ. Α', Θεσσαλονίκη 1972, σ. 57-142
4. JEAN LASSUS, Παλαιοχριστιανικὸς καὶ βυζαντινὸς κόσμος (σειρά: Παγκόσμιος Ἱστορία τέχνης), Ἀθήναι 1976, σ. 9-32
5. CHARLES DELVOYE, Βυζαντινὴ τέχνη (μετάφρ. Μ. Παπαδάκη) τόμ. Α', Ἀθήναι 1975, σ. 23-26

β) ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. G. B. DE ROSSI, La Roma sotterranea Cristiana descritta ed illustrata, τόμ. I-III, Roma 1864, 1867, 1877
2. A. GRABAR, Le premier art chrétien (200-395), Paris 1966
3. P. TESTINI, Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma, Bologna 1966

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ

Όπως είναι γνωστό ή λατρεία γίνονταν σέ αΐθουσες ίδιωτικῶν σπιτιῶν καί κυρίως στά ὑπερῶα, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τίς πράξεις τῶν Ἀποστόλων (1,13 καί 9,37 καί 20,8). Ὁ Παῦλος τίς ἐπιστολές του ἀναφέρει "κατ' οἶκον ἐκκλησίᾳ" (Ρωμ. 16,4, Κολ. 4,15, Φιλήμ.2). Στόν πρῶτο αἰῶνα συχνά τό κήρυγμα ἀκούονταν καί τίς στοές τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντα καί τίς Συναγωγές.

Ἡ ἀνακάλυψη τῆς χριστιανικῆς οἰκίας τῆς Δούρα - Εὐρωποῦ, μέ τό Βαπτιστήριο δῦπλα, ἀποδείχνει τήν εὐρύτατη χρήση τῶν ίδιωτικῶν σπιτιῶν γιά λειτουργικούς καί μυστηριακούς σκοπούς.

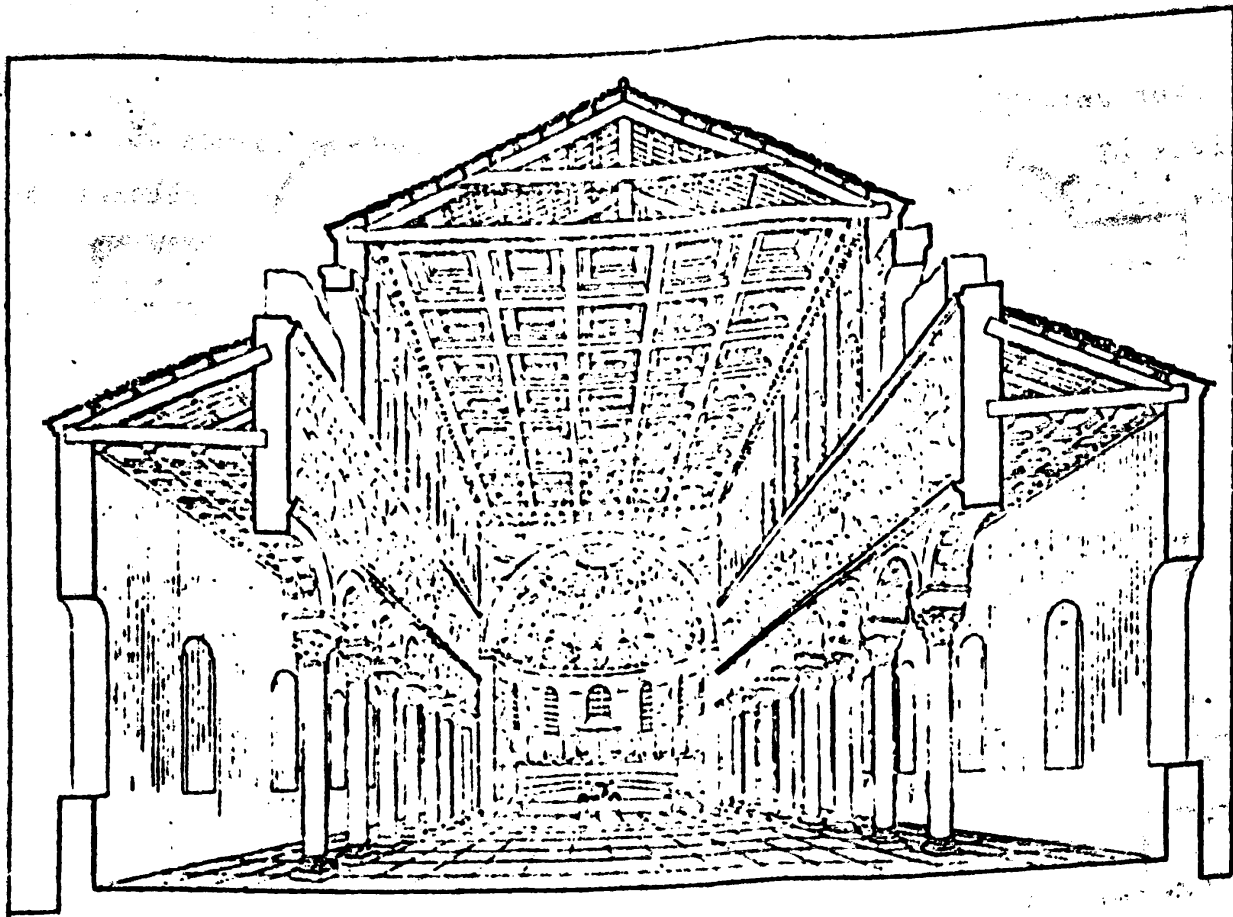
Ὁ ἐκκλησιαστικός ἱστορικός, ἐπίσκοπος Καισαρείας Εὐσέβιος (Ἐκκλ. Ἱστ. 7,1,5) σημειώνει τήν ἀλματώδη οἰκοδόμηση ἐκκλησιῶν στά διαλείμματα τῶν διωγμῶν καί ἰδιαίτερα στό χρονικό διάστημα ἀπό 253-268. Ὅλες αὐτές ὁμως κατάστρεψε ὁ Διοκλητιανός.

Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

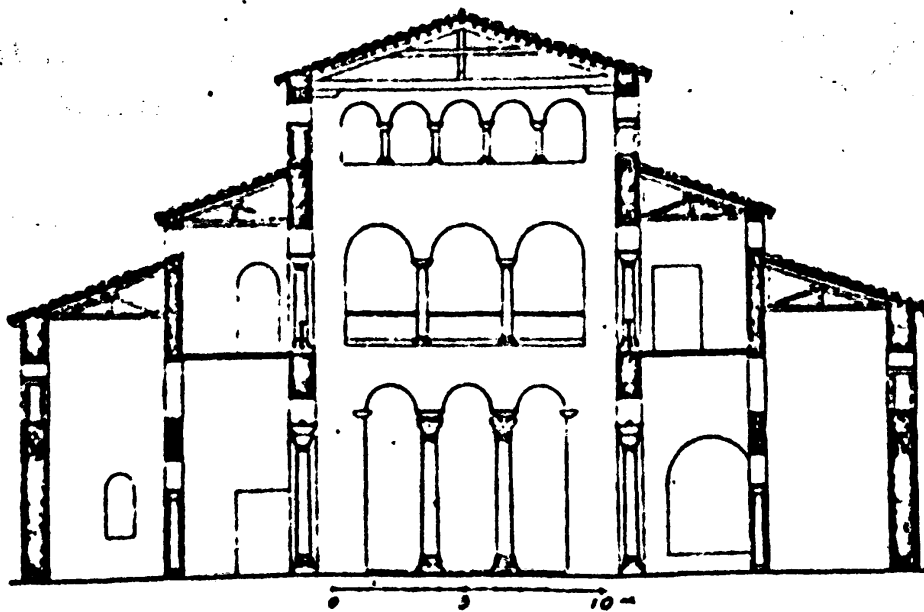
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μακρόστενη αΐθουσα, πού χωρίζεται κατά μῆκος μέ σειρά κίονων. Οἱ διάδρομοι, πού δημιουργοῦνται, ὀνομάζονται κλίτη. Τά κλίτη λέγονται καί δρόμοι γι' αὐτό καί οἱ ναοί μέ κλίτη ὀνομάζονται καί δρομικοί. Τό μεσαῖο κλίτος εἶναι πλατύτερο ἐνῶ τά πλαῦνά πιά στενά. Ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν κλιτῶν οἱ βασιλικές ὀνομάζονται τρίκλιτες (ὁ πιά συνηθισμένος τύπος, εἰκ.20), πεντάκλιτες (Θεσσαλονίκη, εἰκ.21 καί 28, Νικόπολη, εἰκ. 22 - Ρώμη), ἐπτάκλιτες, ἀκόμη καί ἐννεάκλιτες (Ἀφρική, εἰκ. 23). Στήν ἀνατολική πλευρά ὁ ναός ἀπολήγει στήν ἀψίδα ἢ κόγχη. Τό ἄνω μέρος τῆς κόγχης στεγάζεται μέ τεταρτοσφαῖριο.

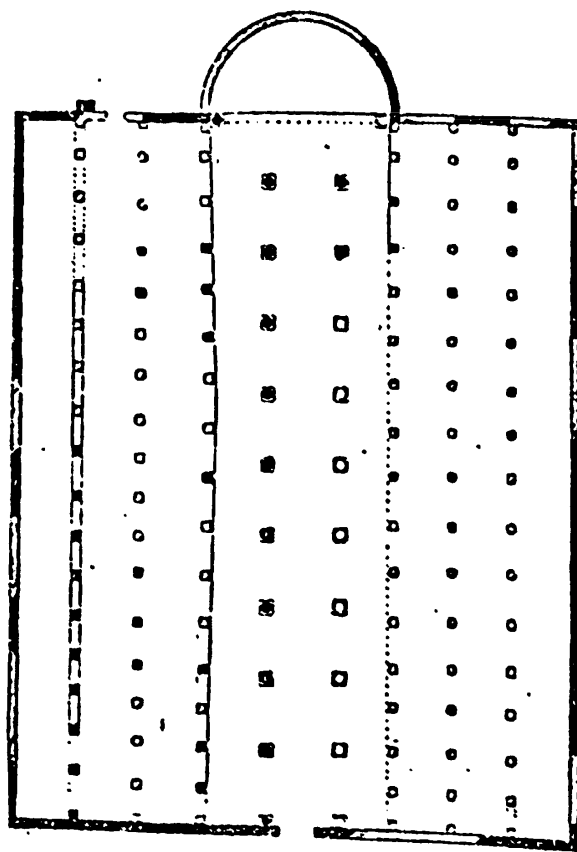
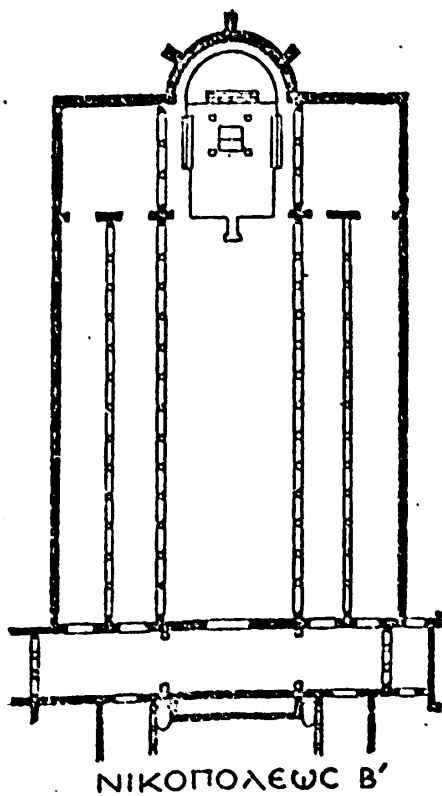

20. Προοπτική κατά πλάτος τομή της τρικλήτου βασιλικής του 'Αγ. 'Απολλιναρίου του Νέου της Ravenna.

21. Κατά πλάτος τομή της πεντακλήτου βασιλικής του 'Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

22. Κάτοψη τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς Β στή Νικόπολη (Ἀλκίονος).

23. Κάτοψη τῆς ἑννεακλίτου βασιλικῆς τῆς Ἀγ. Σάλης στά Τίπασα Ἀλγερίας.

Τό μεσαῖο (καί πλατύτερο) κλίτος εἶναι ὑπερυψωμένο καί ἔχει στέγη δόρυριχη (ἢ δόρυρτη ἢ ἀμφικλινή). Στίς μακρυές πλευρές τοῦ μεσαίου κλίτους πάνω ἀπό τίς κλινοστοιχίες ἀνοίγονται παράθυρα. Τά ἄλλα κλίτη ἔχουν χαμηλότερες στέγες μονόρυχτες (ἢ ἐπικλινεῖς).

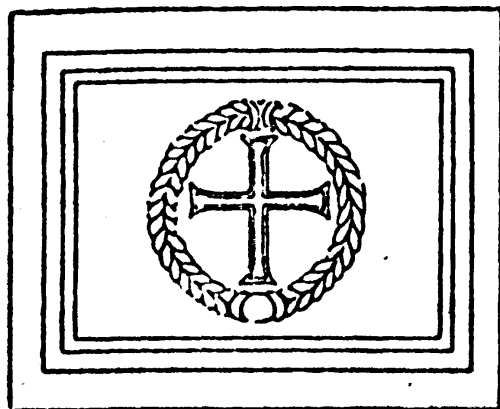
Ἐσωτερικά ἡ στέγη, ὅταν δέν ἔχει ὀροφή (= φάτνωμα) εἶναι γυμνή. φαίνονται τά ζευκτά (ψαλίδια), πού τοποθετοῦνται σέ πυκνές σειρές. Συχνά στίς ἄκρες πρὸς τόν τοῖχο οἱ δοκοί καί οἱ ὀριζόντιοι ἐλκυστήρες στηρίζονται σέ ξυλόγλυπτους γεισύποδες (ἢ προβόλους), οἱ ὀκοῦοι μέ τή σειρά τους ἀκουμποῦν πάνω σέ κλονίσκους. Ἀπό τήν ξύλινη στέγη ἡ βασιλική ὀνομάστηκε ξυλόστεγη.

Οἱ κίονες εἶναι κατά κανόνα ἀρράβδωτοι καί στηρίζονται πάνω σέ στυλοβάτη. Φέρουν κλονόκρανα "κορινθιάζοντα" μέ ἐπίθημα. Τά κενά ἄνω τῶν κίωνων γεφυρώνονται μέ δύο τρόπους: α) μέ τόξα β) μέ ἐπιστύλιο, ὅπως π.χ. στή βασιλική 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Στουδίου στήν Κων/λη. Στήν 'Ανατολή συνηθίζεται ὁ γυναικωνίτης (= τά ὑπερῶα), στή Δύση οἱ ἐκκλησιές δέν ἔχουν γυναικωνίτη, μᾶλλον ἐπειδή δέν ὑπάρχει σημαντική ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν ἄνδρα καί στή γυναίκα.

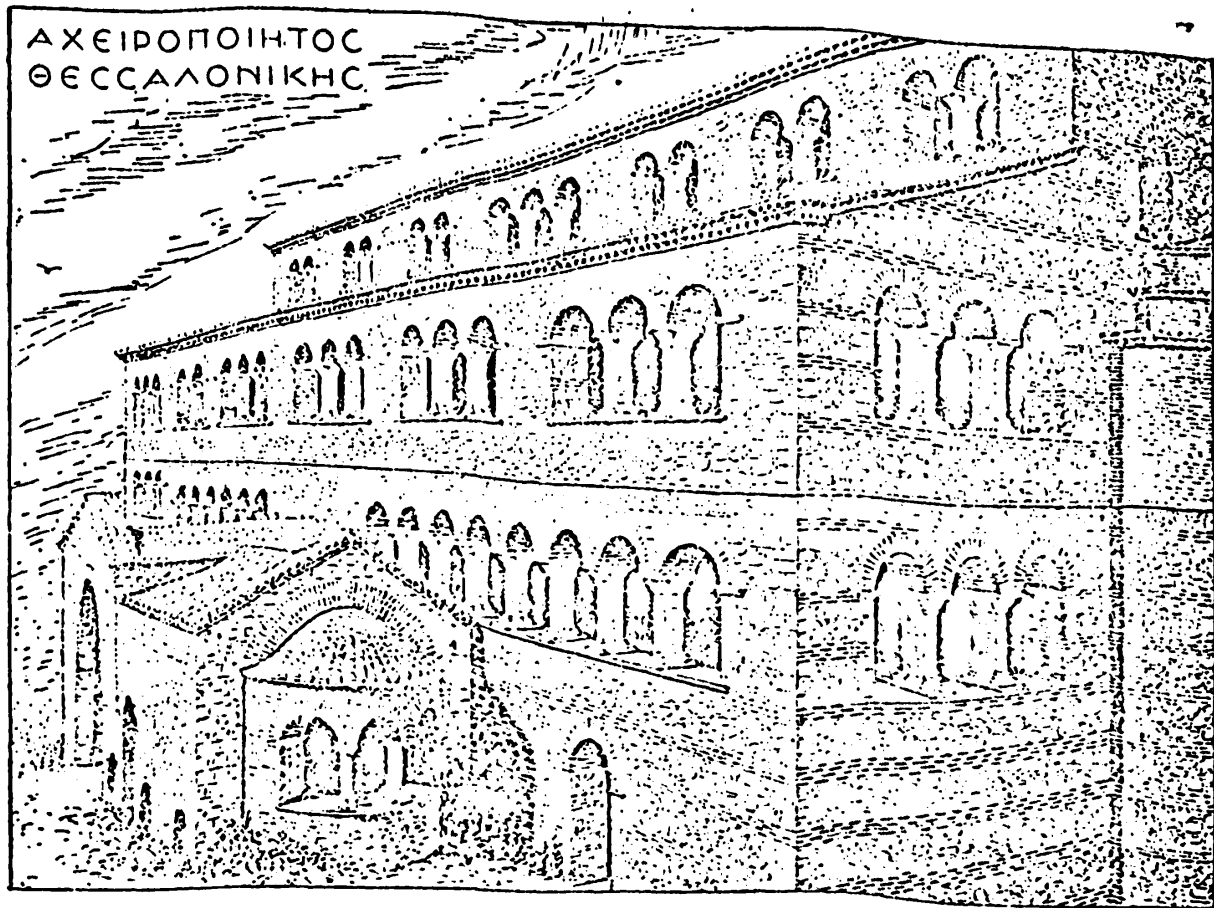
'Εσωτερικά οἱ τοῦχοι καλύπτονται μέ ὀρθομαρμάρωση μέχρι τή γένεση τῶν τόξων. 'Από κεῖ καί πάνω τοποθετοῦνται συχνά ψηφιδωτά. Τό δάπεδο διακοσμεῖται μέ μεγάλες μαρμάρινες κλάκες ἢ μαρμαροθετήματα ἢ ψηφιδωτά στά μαρμαροθετήματα. Δημιουργοῦνται ὠραιότατες χρωματικές συνθέσεις ἔτσι ὥστε νά πετυχαίνουν διάφορα διακοσμητικά μοτίβα.

Τά παράθυρα στούς τοῦχους εἶναι ἀπλᾶ (= μονόλοβα) ἢ διπλᾶ (= δύολοβα) ἢ τριπλᾶ (= τρίλοβα). Κάποτε εἶναι καί πολύλοβα (= ἐξάλοβα καί ὀκτάλοβα). Μέ τό κλήθος τῶν παραθύρων οἱ καλαιοχριστιανικές βασιλικές ἦταν φωτεινές καί εἶχαν ἰδανικό ἀερισμό, ὅπως φαίνεται ἄλλωστε στήν 'Αχειροκοιήτο (εἰκ. 24) καί τόν 'Αγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (εἰκ. 25).

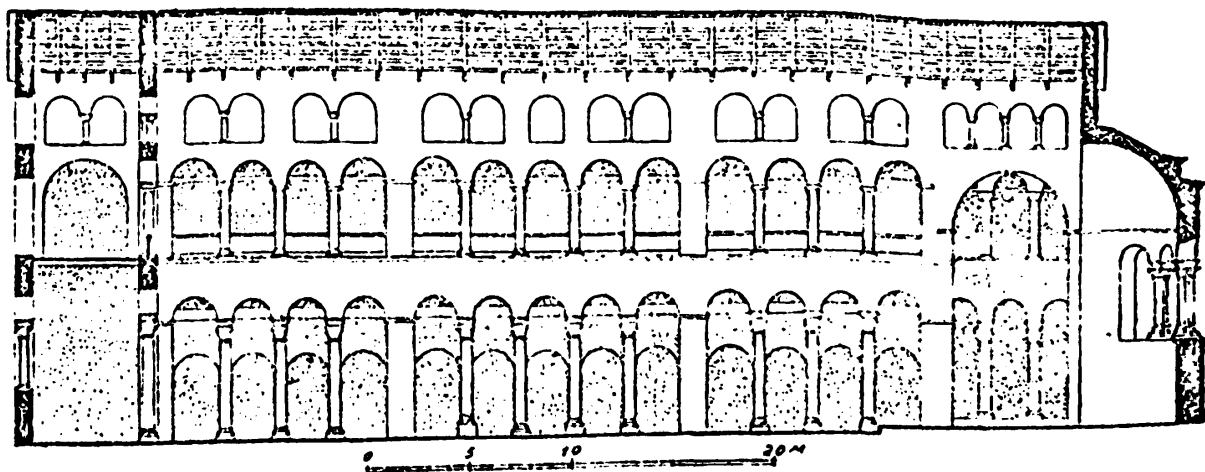
Πολλές ἐυλόστεγες καλαιοχριστιανικές βασιλικές ἔφερε στό φῶς ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη στόν αἰῶνα μας στό χῶρο τῆς Μ. 'Ασίας, 'Ελλάδας, Δαλματίας, Β. 'Αφρικῆς καί 'Ιταλίας, γενικά στό χῶρο τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης.

24. Όψη τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης ἀπὸ Ν.Α. μετὰ τὸ φωταγωγὸ
(=παράθυρα) σὲ ἀναπαράσταση Ὁρλάνδου.

25. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.
Στὴν ἐπάνω ζώνη παράθυρα τοῦ μεσαίου κλίτους. Ψηλά ὁ φωταγωγός.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

1. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΕ ΕΓΚΑΡΣΙΟ ΚΛΙΤΟΣ

Όταν οι κλινοστοιχίες της βασιλικής σταματούν σε αρκετή απόσταση από τον ανατολικό τοίχο και ο χώρος του Ιεροῦ, μαζί με τους πλαϊνούς χώρους, δημιουργεί ένα κλίτος ἐγκάρσιο (= κάθετο) πρὸς τὸν κατά μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ὀνομάζομε τὸν τύπο αὐτὸ βασιλική με ἐγκάρσιο κλίτος.

Ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει δύο εἴδη :

α) Τὸ ἐγκάρσιο κλίτος "ἐγγράφεται" στὸ ὀρθογώνιο χωρὶς κίονες, ὅπως συμβαίνει στὴ βασιλική τῆς Ἐπιδαύρου ἢ στὴ βασιλική Β (τοῦ Ἀλκίσοнос) στὴ Νικόπολη (εἰκ. 22).

β) Τὰ ἄκρα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους προεκτείνονται καὶ πέρα ἀπὸ τὴς μακρῆς πλευρῆς καὶ ἡ βασιλική παίρνει τὸ σχῆμα T, ὅπως συμβαίνει στὴ μεγάλη βασιλική Α (τοῦ Δουμετίου) τῆς Νικόπολης (εἰκ. 26), στὴ βασιλική Πανόρμου Κρήτης (εἰκ. 27), στὸν Ἅγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, στὴ βασιλική τοῦ Λεχαίου καὶ σὲ πολλές ἄλλες.

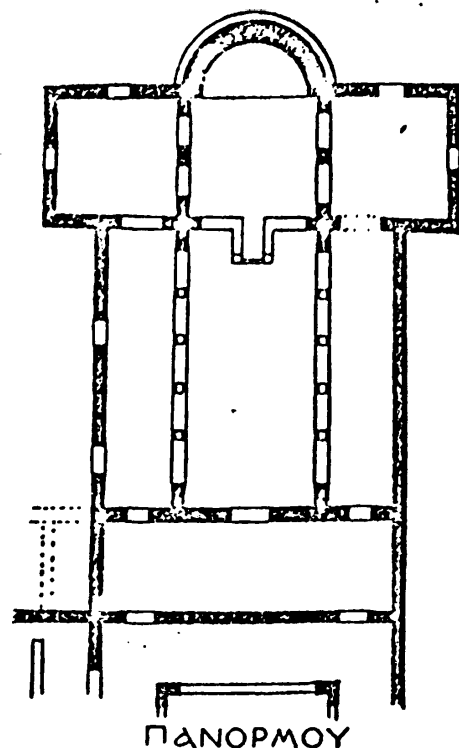
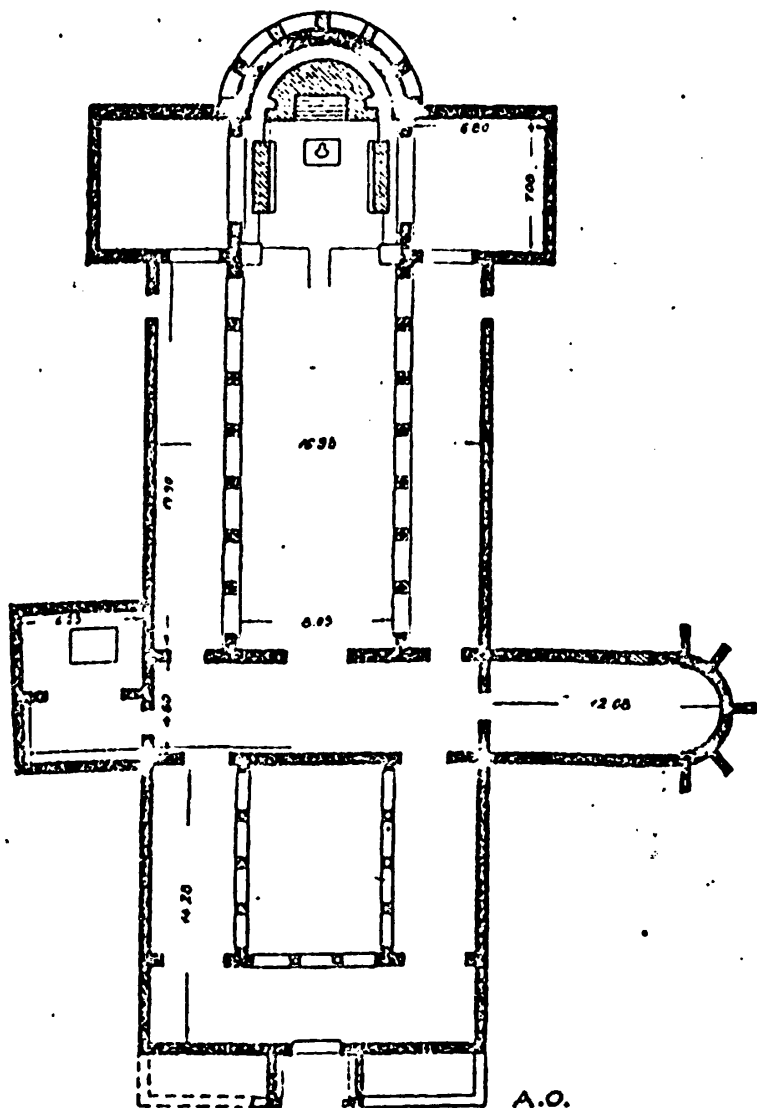
Σὲ ὀρισμένες μάλιστα βασιλικές τὸ ἐγκάρσιο κλίτος εἶναι τρίκλιτο, ὅπως συμβαίνει μετὰ τὴ βασιλική τοῦ Πανόρμου (εἰκ. 27). Τὰ ἄκρα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἢ κοσμοῦνται μετὰ περιστύλλο ὅπως στὸν Ἅγ. Δημήτριο Θεσ/κης (εἰκ. 28) ἢ καταλήγουν σὲ κόγχες ὅπως στὴ βασιλική τῆς Δωδώνης (εἰκ. 38α). Οἱ διπλανοὶ πρὸς τὸ Ἱερό χώροι ὀνομάζονται καστοφόρια, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὴς Ἀποστολικῆς Διαταγῆς.

Ποιὰ ἡ χρησιμότητα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους; Διατυπώθηκαν διαφορῶς θεωρίες:

α) Λόγοι λειτουργικοῦ : Γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ κλιστοὶ τοῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ μάρτυρα (Dyggve).

β) Λόγοι πρακτικοῦ : Γιὰ νὰ καταθέτουν στὰ καστοφόρια τὴς προσφορῆς τῶν κλιστῶν, πρὶν τὴς προσκομίσουν στὴν Ἁγ. Τράπεζα καὶ γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ ἱερεῖς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀκείων εἶχε αὐξηθεῖ (Wulff).

26. Ἡ βασιλική Α (Δουμε-
τίου) Νικόπολης μέ ἐγ-
κάρσιο κλῦτος.

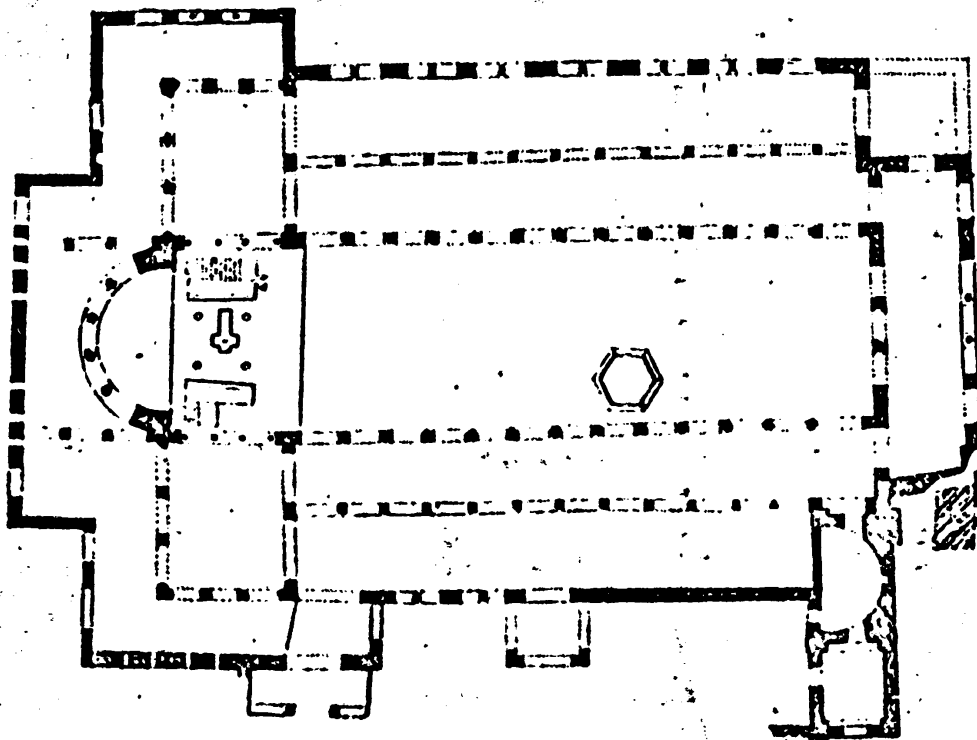
27. Ἡ βασιλική Πανόρμου
Κρήτης μέ ἐγκάρσιο
κλῦτος.

γ) Λόγοι αἰσθητικοί : Γιά νά δημιουργηθῆ τό σχῆμα τοῦ σταυροῦ
(Christ).

φαίνεται πῶς τό σωστό πρέπει νά βρίσκεται στό συνδυασμό τῆς
γνώμης τοῦ Dygve πρὸς τή θεωρία τοῦ Wulff.

2. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΕ ΣΧΗΜΑ ΣΤΑΥΡΟΥ (ΣΤΑΥΡΟΣΧΗΜΗ ἢ ΣΤΑΥΡΙΚΗ)

Στή σταυρική βασιλική δημιουργεῖται σέ κάτοψη τό σχῆμα τοῦ
σταυροῦ καί ἐξωτερικά διαγράφεται ἐλεύθερος σταυρός ὅπως, γιά πα-
ράδειγμα, συμβαίνει στό Μαρτύριο τοῦ Ἁγ. Βαβύλα κοντά στήν
Ἄντιόχεια, στή βασιλική τῶν Ἁγίων Μαρτύρων στά Γέρασα καί στή βα-
σιλική τῆς θάσου.

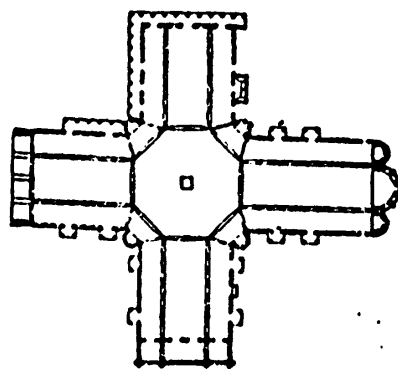
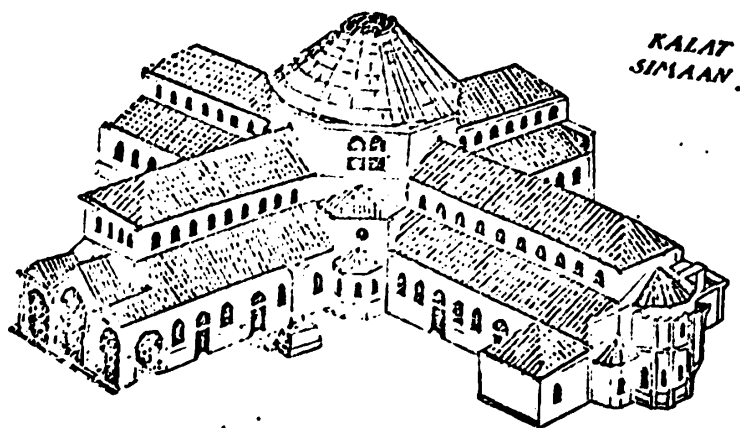
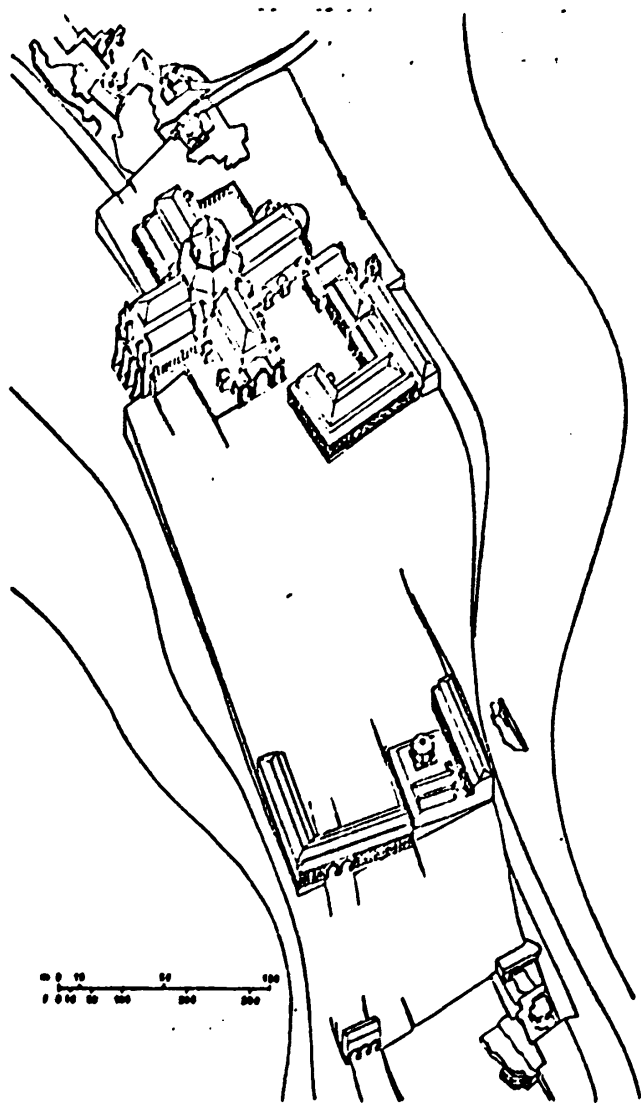

28. Ἡ πεντάκλιτη βασιλική τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μέ περιστύλλο στό ἐγκάρσιο κλίτος. Κάτοψη.

Ἄξιζει νά σημειώσουμε ἰδιαίτερα τή σταυρική διάταξη πού ἀπαντοῦμε στόν Ἁγιο Συμεών τό Στυλίτη (Καλάτ-Σιμάν)τῆς Β. Συρίας (εἰκ. 29β). Γύρω ἀπό τό στύλο, ὅπου ὁ μέγας ἀσκητής ἔζησε 30 χρόνια, ἄρχισε νά χτίζεται τό 459 ἕνα ὀχτάγωνο μέ ὀχτώ καμάρες. Ἀπό τό ὀχτάγωνο ξεκλινοῦσαν 4 βασιλικές πού σχημάτιζαν σταυρό. Ἡ κάθε μιὰ βασιλική ἦταν τρίκλιτη (γ). Οἱ ἀρχαιολόγοι ὑποθέτουν ὅτι τό ὀχτάγωνο πρέπει νά εἶχε στέγη σχήματος κουβουκλίου. Γύρω ἀπ'αυτό τό τεράστιο μνημεῖο χτίστηκε συγκρότημα μοναστηριῶν καί πανδοχείων, πού δέχονταν τοῦς προσκυνητές (εἰκ. 29α). Τό συγκρότημα αὐτό διατη-

ρεῖται μέχρι σήμερα καί θεωρεῖται τό πλοῦ πετυχημένο δείγμα τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πρὶν ἀπό τὴν Ἁγία Σοφία, ὑποστηρίζει ὁ Jean Lassus.

29. α) Τό μοναστηριακό συγκρότημα τοῦ Ἁγ. Συμεών τοῦ Στυλίτη στό Καλάτ-Σιμάν τῆς Συρίας. β) Τό σταυρόσχημο ἐκκλησιαστικό συγκρότημα τοῦ Ἁγ. Συμεών. γ) Κάτοψη.

Η ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

1. ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Ἡ κατασκευὴ τῶν βασιλικῶν ἐξωτερικὰ διαφέρει ἀπὸ περλοχὴ σὲ περλοχὴ, ἀνάλογα μὲ τὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπάρχει (πωρόλιθος, πλίνθοι, λίθοι). Στὴν Ἀνατολὴ συνηθίζεται τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα τοιχοποιΐας: δηλ. τετράπλευροι πελεκητοὺ λίθοι τοποθετοῦνται σὲ στρώσεις ὀριζόντιες σὲ τρόπο ὥστε οἱ ἄρμοί τῆς κάτω στρώσης νὰ μὴ συμπέκνουν μὲ τοὺς ἄρμους τῆς πάνω. Στὴ Δύση συνηθίζεται ἡ κλινοδομὴ.

2. ΤΟΞΟΔΟΜΙΑ

Στὴν ἀρχὴ οἱ κίονες δὲν συνδέονταν μὲ τόξα, ἀλλὰ κρατοῦσαν εὐθύγραμμο ἐκιστύλιο (ὅπως π.χ. στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Στουδίου τῆς Κων/λης). Ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ ὕστερα ὁμοῦς ἐπικρατεῖ τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο, ποὺ ἦταν φθηνότερο καὶ ἀνθεκτικότερο καὶ ὀμορφηνε τὸ χῶρο. Συνήθως τὸ τόξο χιτίζονταν μὲ πλίνθους. Στὴν ἀρχὴ καὶ γιὰ τὰ τόξα καὶ γιὰ τὴς καμάρες χρησιμοποιοῦσαν ξυλότυπους (=καλούπια). Ἀργότερα ἔχτιζαν καὶ δίχως αὐτά.

3. ΚΙΟΝΟΔΟΜΙΑ

Χρησιμοποιοῦνται δύο εἴδη :

- α) Οἱ κίονες, δηλ. μονόλιθα ἐκτετατὰ στηρίγματα κυκλικῆς διατομῆς.
- β) Οἱ πεσσοί, χιτιστὰ τετράγωνα στηρίγματα.

Ἡ χριστιανικὴ τέχνη χρησιμοποίησε τὰ κιονόκρανα καὶ κυρίως τὰ λεγόμενα "κορινθιακά", αὐτὰ δηλ. ποὺ ἔχουν δύο ζῶνες φύλλων ἀκανθῶν καὶ στὴς γωνιὰς ἔλικες, ποικιλία τους εἶναι τὰ "θεοδοσιανά" ποὺ κοσμοῦνται μὲ ζῶναι (εἰκ. 30) καὶ ὄκου ἀντὶ γιὰ σμέλη οἱ τεχνίτες χρησιμοποιοῦν τὸ τρυκάνι γιὰ τὴ διακόσμηση καὶ ἔτσι ἀπὸ τὴν κλαστικότητα κέφτει τὴν τὸ βάρος στὸ σκλόφως. (εἰκ. 31). Τὰ καλύτερα κιονόκρανα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ συναντᾶμε στὴν Ἁγ. Σοφία Κων/λης.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε πὺς δὲν ἦταν ἄγνωστα τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ ὅλες τὴς παραλλαγές τους (εἰκ. 32).

Η ΣΤΕΓΗ

Τά ξύλα, πού χρησιμοποιουσαν για τή στέγη ἦταν συνήθως τό ἔλατο, ἡ δρυς (στή Δύση) καί οἱ κέδροι τοῦ Λιβάνου (στήν Ἀνατολή). Καμμιά, δυστυχῶς, ξύλινη στέγη δέ διασώθηκε μέχρι σήμερα.

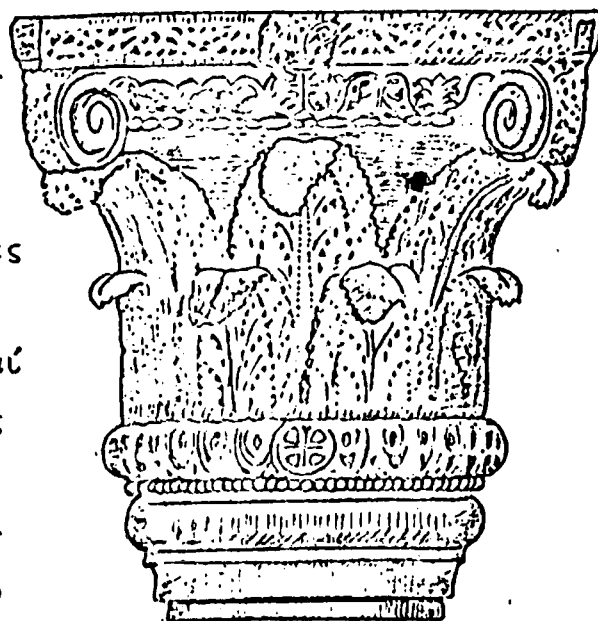
Πάνω στά ζευκτά τοποθετοῦσαν κάθετα λεπτότερα δοκάρια καί πάνω σ'αυτά στηρίζονταν πῆλινες μεγάλες κεραμίδες σύμφωνα μέ τήν ἑλληνιστική παράδοση. Αὐτές ἦταν δύο εἰδῶν: α) Ἐπίπεδοι στρωτήρες καί β) στενοῦ καλυπτῆρες (δικλινεῖς ἢ ἡμικυλινδρικοί). Σέ πλούσιες βασιλικές, τίς ὁποῖες ἔχτιζαν αὐτοκράτορες, οἱ στέγες καλύπτονταν μέ ὀρειχάλκινες ἐπιχρυσωμένες κεραμίδες.

Οἱ ἄκρες τῶν στεγῶν, πρὸς τά ἀνατολικά καί δυτικά, δημιουργοῦσαν τριγωνικούς τούχους (ἀετώματα).

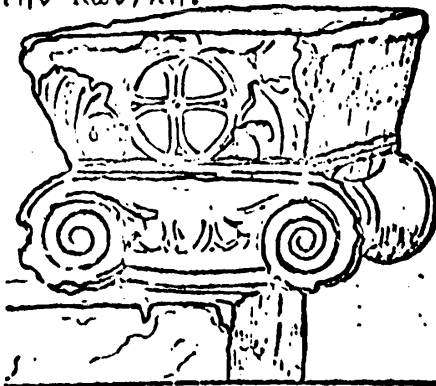
Ἡ στέγαση τῶν βασιλικῶν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Στίς βασιλικές μέ ἐγκάρσιο κλίτος ὁ Ὀρλάνδος προτείνει διαφόρους τρόπους στέγασης: α) Ἡ στέγαση διαμορφώνεται ἀνάλογα μέ τήν ὑπαρξη ἢ μή θριαμβευτικοῦ τόξου (εἰκ. 33). β) Ἡ στέγη τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους-μονοκλίτου ἢ τρικλίτου διασπᾶται κάθετα ἀπό τήν ὑπερυψωμένη στέγη τοῦ μεσαίου κλίτους. γ) Ἡ στέγη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονύ-

30. Κιονόκρανο δύζωνο βασιλικῆς Α Θεσ. Θηβῶν. Κάτω ἄκανθες, πάνω λιοντάρια.

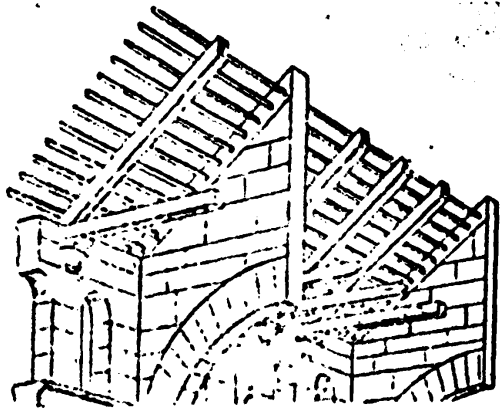

31. Θεοδοσιανό κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τοῦ Στουδίου στήν Κων/λη.

32. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ ἐπίθημα ἀπό τή Σκριποῦ (4ος αἰ.).

κης, μέ τό τρύκλιτο ἐγκάρσιο κλιτος, παρουσιάζει διαφορετική μορφή (εἰκ. 34). Παραλλαγές ἐπίσης συναντᾶμε στό σύστημα στέγασης ἄλλων βασιλικῶν μέ ἐγκάρσιο κλιτος (εἰκ. 35). δ) Σέ ὀρισμένες ὑψώνεται κύργος. Τέλος διάφοροι τρόποι στέγασης παρατηροῦνται στίς σταυρικές βασιλικές (εἰκ. 36).

ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΒΑΣΙΛΙΚῶΝ

Τά προβλήματα καί οἱ θεωρίες

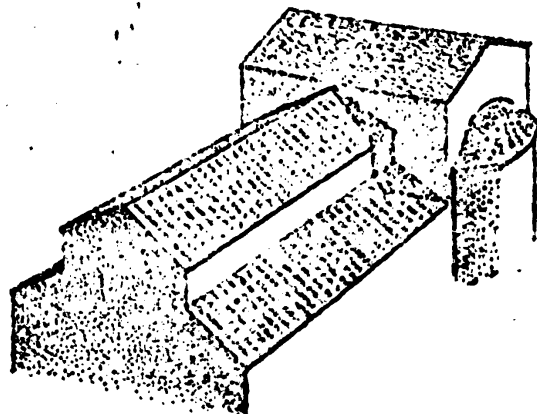
Ἔγάρχουν βασιικά τρεῖς χῶροι χριστιανικῆς λατρείας:

α) Τά "Μαρτύρια", ἡ λατρεία δηλ. κού τελοῦνταν γύρω ἀπό τούς τάφους τῶν μαρτύρων, κού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τίς κόλεις.

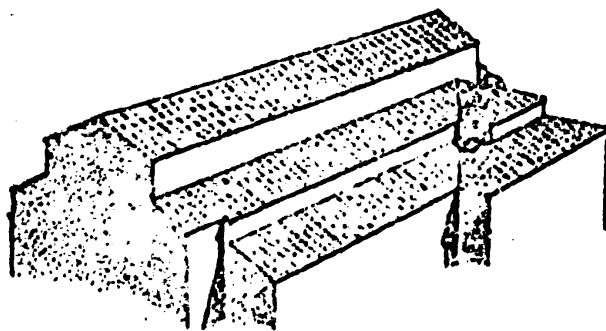
β) Οἱ "κατ' οἶκον" ἐκκλησίες, οἱ ἰδιωτικοῦ δηλ. ναοῦ-αἰθουσες τῶν σκιτιῶν. Καί μετὰ τούς διωγμούς:

γ) Ναοῦ μέσα στίς κόλεις.

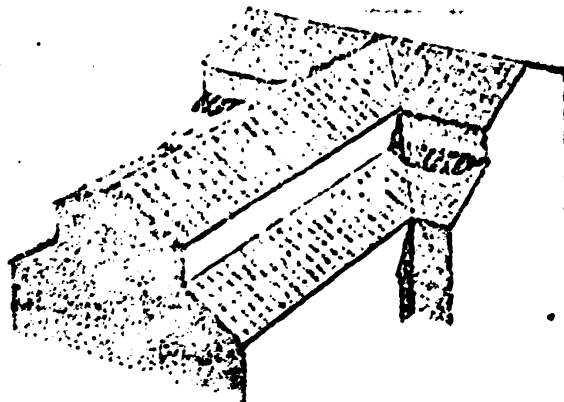
Τελικά ἐπικράτησε ὁ τύπος τοῦ ναοῦ τῆς κόλης.

33. Σύστημα στέγασης τῆς βασιλικῆς τῆς Παραμυθιάς.

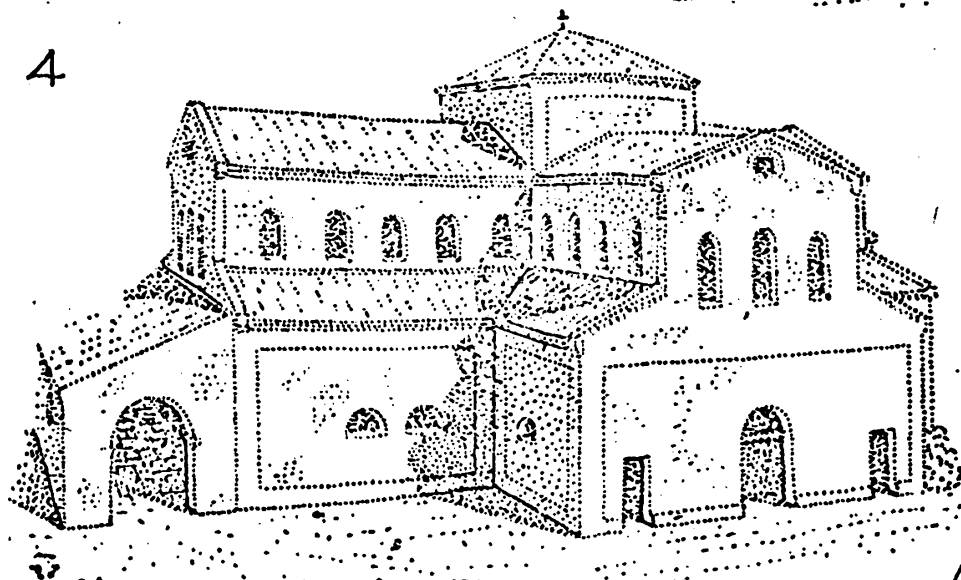
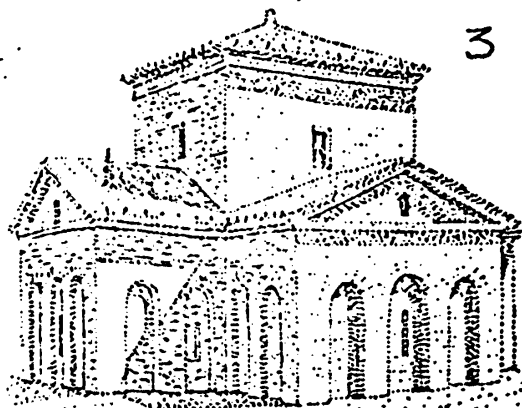
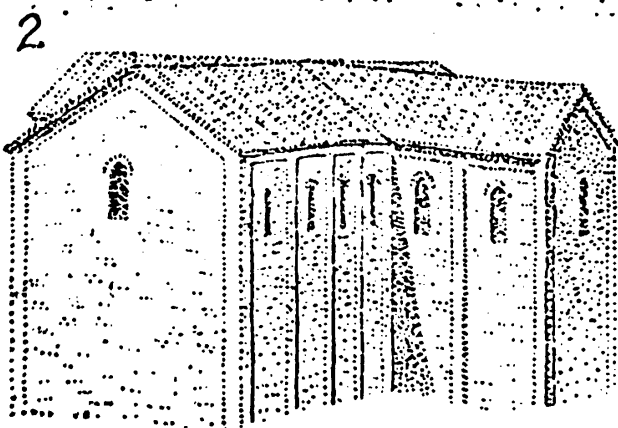
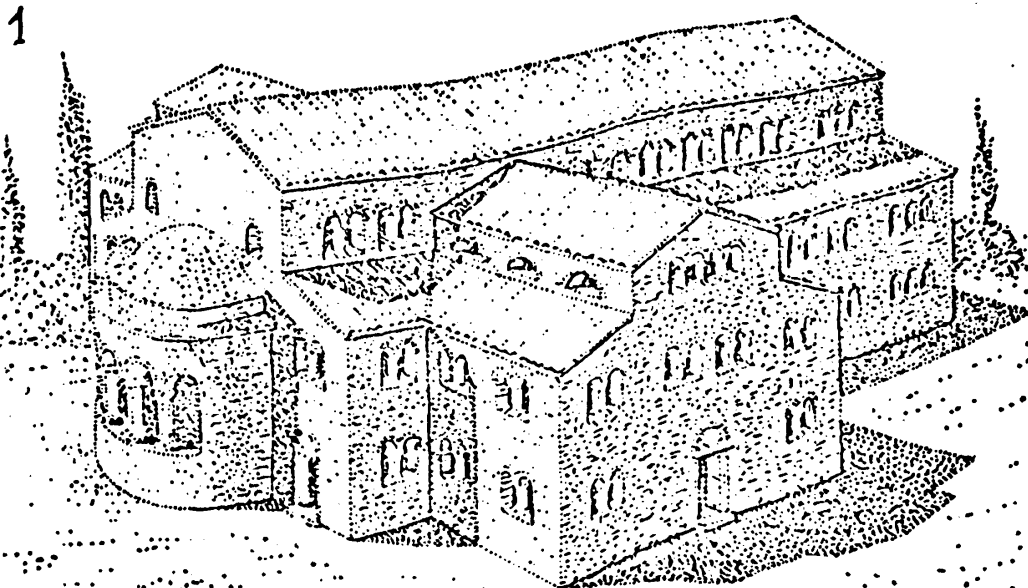
34. Σύστημα στέγασης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης

35. Σύστημα στέγασης τῆς βασιλικῆς Ἀ τῶν Φιλίππων.

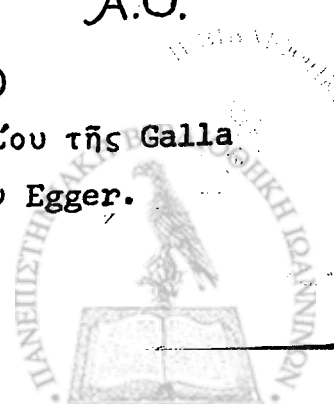

A.O.

36. Τρόποι στέγασης σταυρικών βασιλικών (Ὁρλάνδος)

1. θάσου 2. Τιμίου Σταυροῦ Ραβέννας 3. Μαυσωλείου τῆς Galla Placidia Ραβέννας 4. Σαλώνων Δαλματίας κατὰ τόν Egger.

Ἀπό ποῦ προήλθε ὁ ρυθμός;

Ἐκείνου ἔχουν πολλές θεωρίες. Σημειώνουμε αὐτές πού συζητήθηκαν εὐρύτε-
ρα:

1) Ἀπό Ἰουδαϊκές ἐλληνιστικές συναγωγές. Οἱ συναγωγές αὐτές εἶχαν
εἴσοδο ἀπό τήν ἀνατολή καί ἦταν κατὰ κανόνα χωρίς ἀψίδα.

2) Ἀπό κλούσια ρωμαϊκά ἰδιωτικά σκίτια, στά ὅποια ὑπῆρχαν μεγάλες
αἵθουσες, οἱ λεγόμενες *basilicae privatae*.

3) Στή ρωμαϊκή ἀγορά ἐντυπωσίαζαν τά μεγαλοπρεπῆ κολύκλιτα οἰκο-
δομήματα, πού ὀνομάζονταν *basilicae forenses*. Οἱ δημόσιες αὐτές βασι-
λικές χρησίμευαν γιά δικαστήρια ἢ ἦταν τόποι ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.
Ἄλλά πρέπει ἐδῶ νά ὑπενθυμίσουμε τή μεγάλη ἀλήθεια ὅτι, οἱ Ῥωμαῖοι
παρέλαβαν τόν ὄρο (καί τόν τύπο) ἀπό τοὺς Ἕλληνες. Θυμηθεῖτε π.χ.
τή "Βασίλειο. στοά" τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν.

Ἔτσι σήμερα δέν εἶναι παραδεκτὴ ἡ θεωρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ
τύπος προέρχεται ἀπό βασιλικές τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς (*forenses*) ἢ τά
δικαστήρια.

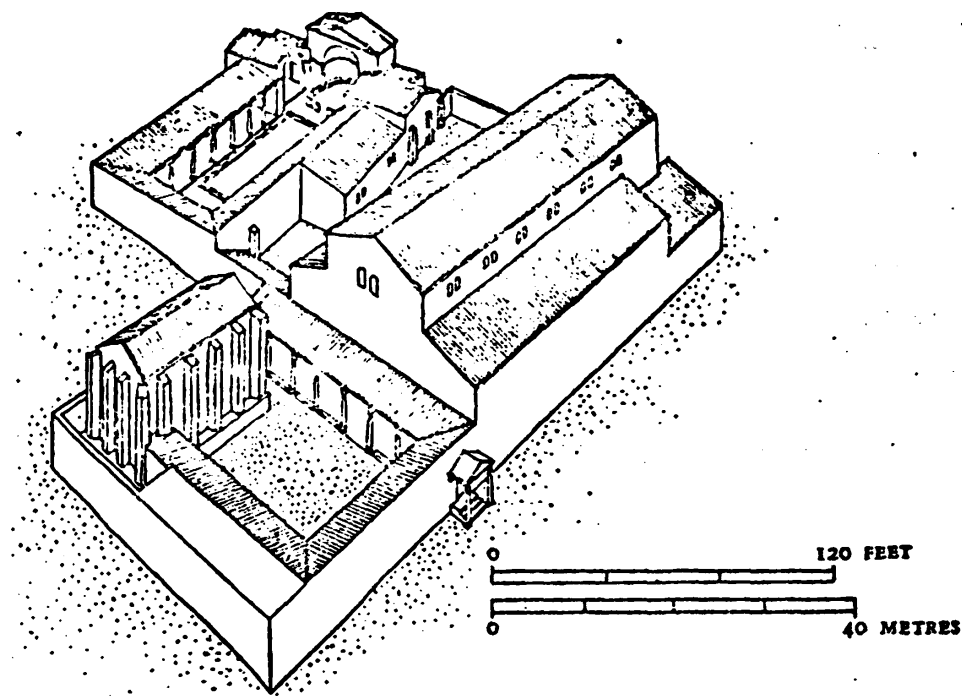
Ὁ Lemerle ἄλλωστε ἀπέδειξε ὅτι δέν ὑπάρχει συνέχεια τοῦ ρωμαϊκοῦ
τύπου μέσα στή χριστιανική ἀρχιτεκτονική.

Τί εἶναι σήμερα γενικά παραδεκτό:

1. Ἡ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ DYGGVE

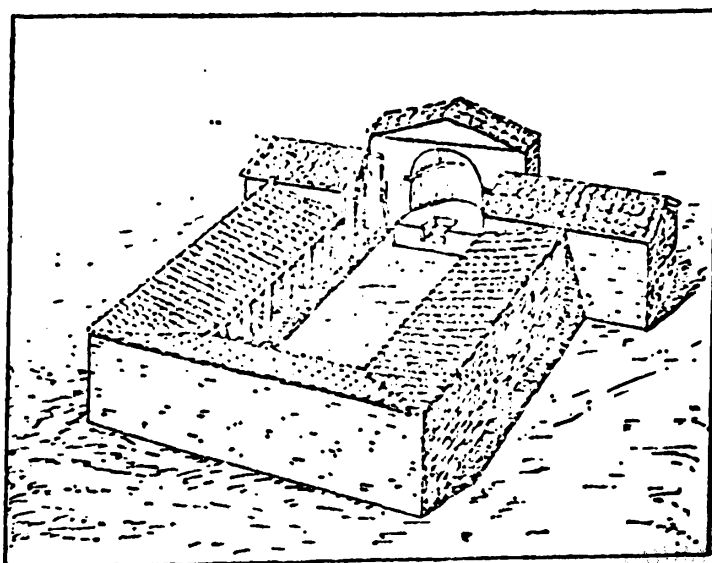
Στίς ἀνασκαφές τῆς Δαλματίας στό Μαρούσινατς ὁ Δανός ἀρχαιολόγος
Dyggve βρῆκε χριστιανικό κτιριακό συγκρότημα (εἰκ. 37) καί ἐκεῖ νε-
κρική βασιλική, τήν ὁποία ἀποτελοῦσαν: α) Μία ἡμικυκλική κόγχη, ὅπου
ὑπῆρχε ὁ τάφος τοῦ μάρτυρα καί τόν ὅποιο κάλυπτε κιβώριο. β) Μία
ὑπαίθρια αὐλή, πού εἶχε σέ σχῆμα κεῖ ὑπόστυλες στοές γιά τήν προφύ-
λαξη τῶν πιστῶν ἀπό τίς δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες (εἰκ. 38).

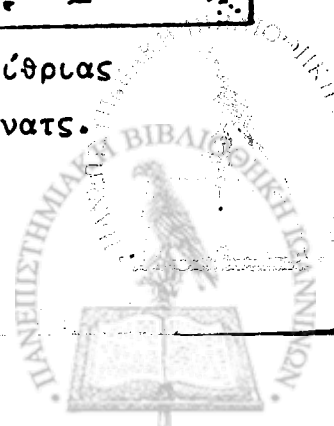

37. Αναπαράσταση τοῦ συγκροτήματος στό Μαρούσινατς τῶν Σαλώνων τῆς Δαλματίας. Τό Μαυσωλεῖο, ἡ στεγασμένη βασιλική καί ἡ ὑπαίθρια βασιλική.

Ἔτσι ὅταν ἀπό τόν 4ο αἰῶνα ἡ λειτουργία τῶν μαρτύρων μεταφέρθηκε ἀπό τά προάστια στίς πόλεις, μαζί μέ τά λείψανα, πού ἐναποτέθηκαν στήν Ἁγία Τράπεζα, οἱ χριστιανοί ἔφεραν καί τά ἀνάλογα ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα, τήν κόγχη, τόν τάφο καί τίς κλινοστοιχίες στίς ἀπλές αἴθουσες πού τελοῦσαν τή λειτουργία. Ἀπό τή συγχώνευση αὐτή, δηλ. ἀπό τήν ὑπαίθρια βασιλική (=basilica discoperta), τήν προορισμένη γιά τούς μάρτυρες καί ἀπό τήν αἴθουσα τῶν συνεξεων τῆς πόλης, διαμορφώθηκε ὁ ρυθμός τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς.

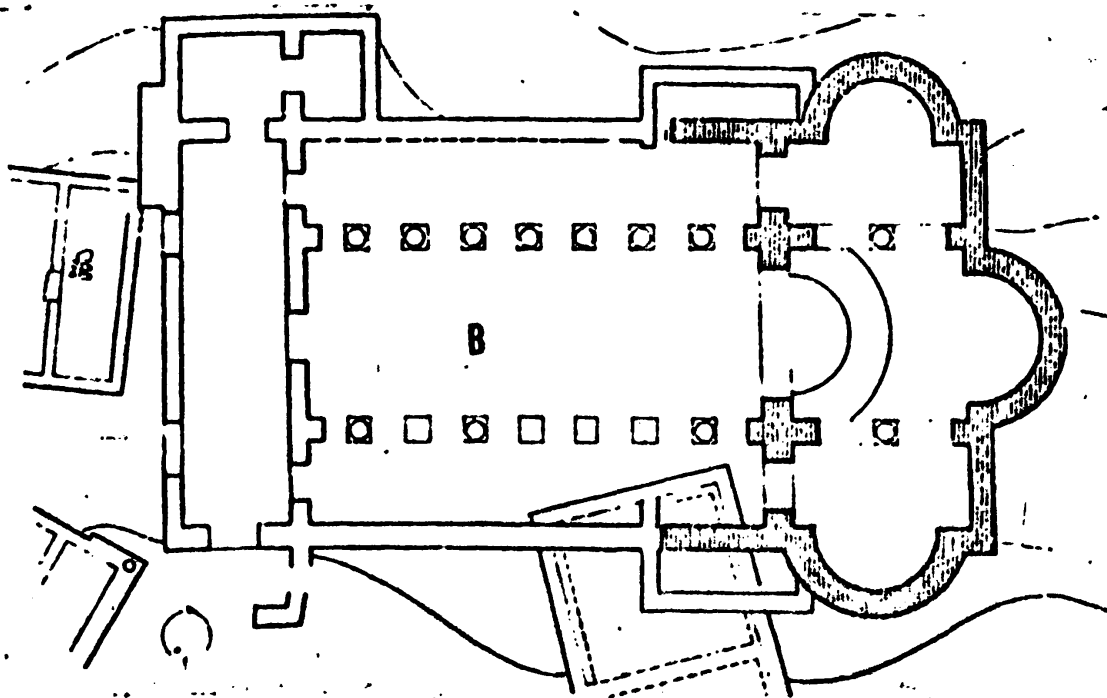
38. Αναπαράσταση τῆς ὑπαίθριας βασιλικῆς τοῦ Μαρούσινατς.

2. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ GRABAR

Ο Grabar συμφωνεί με τον Duggve πώς ο ρυθμός της βασιλικής ξεκίνησε από τα "Μαρτύρια", και συμπληρώνει τη θεωρία του. Γύρω από τον τάφο του μάρτυρα - ο όποιος τάφος κατά τον Grabar συνέχιζε την παράδοση των είδωλολατρικών ήρώων - συναθροίζονταν οι πιστοί στη "γενέθλιο ημέρα" του μάρτυρα για τη λειτουργία και τα νεκρόδειπνα. Έπειδή ο τάφος ήταν ακάλυπτος χρειάστηκε να γίνουν στοές γύρω του για την προφύλαξη των πιστών από τη ζέση και το κρύο (*basilica discoperata*). Μετά χρόνια και για καλύτερη προστασία των πιστών τοποθετήθηκε στέγη πάνω από την αρχικά ακάλυπτη κεντρική αψίδα. Έτσι δημιουργήθηκε η τρικλιτη βασιλική, η οποία συγχωνεύθηκε με τις αίθουσες - εκκλησίες των πόλεων.

Πρέπει να τονίσουμε πώς η υπαίθρια βασιλική (= *basilica discoperata*), πασίγνωστη στην Ανατολή από τη λατρεία των μαρτύρων, ήταν έντελως άγνωστη στη Δύση. Γι' αυτό ο ρυθμός της βασιλικής δεν μπορούσε να προκύψει από τη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική. Τα πρότυπα βρίσκονται στην Ανατολή.

38α. Η βασιλική της Δωδώνης (Σ.Ι. Δάκαρη, Δωδώνη, 'Ιωάννινα 1971, εικ. 27).

ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΕΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

(είκ. 39)

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

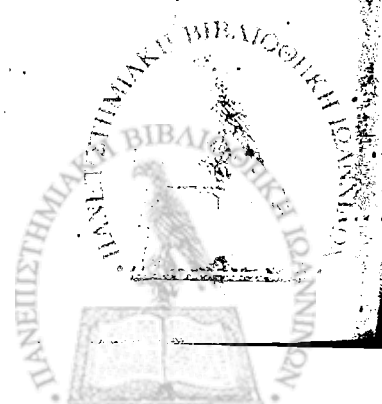
1. Θεσ/κη 'Αγ. Δημητρίου (πεντάκλιτη)
'Αχειροποιήτου
Τούμπας
2. Φύλιπποι Βασιλική Α
Βασιλική Β
Βασιλική Γ
3. 'Αμφύπολη. 3 βασιλικές μέ ψηφιδωτά
4. Νεοκάστρου Βεροίας
5. 'Ακρινής Κοζάνης (μέ μωσαϊκό δάπεδό)
6. Δίου Πιερίας (2 βασιλικές στους πρόποδες τοῦ 'Ολύμπου)

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

7. Φθιώτιδες θῆβες (Ν. 'Αγχιάλος), 4 βασιλικές
8. Δημητριάδος
9. Πηλίου. 'Αργαλαστῆς
Λάϊ (= Προμύρι)
10. Τῆς θεοτόκου στή Σηκιάδα Πηλίου
11. Τρικάλων (μέ ψηφιδωτό δάπεδο)
12. Τῆς θεοτόκου Καλαμπάκας (χτισμένη σέ παλαιοχρ. βασιλική)

ΗΠΕΙΡΟΣ

13. Νικόπολη. Βασιλική Α (= Δουμετίου), μέ ἐγκάρσιο κλῆτος καί
ψηφιδωτές παραστάσεις
Βασιλική Β (= 'Αλκίσωνος), πεντάκλιτη μέ ἐγκάρσιο
κλῆτος
Βασιλική Γ
Βασιλική Δ
14. Δωδώνης, (τρίκογχη, μέ δύο ἀψίδες)

15. Παραμυθιάς (τρέκογχη)

16. Μαργαρώνας

ΣΤΙΕΡΕΑ

17. Αίτωλῖα: Μεσοκάμπου Μεσολογγίου

Ἄγ. Τριάδας Κάτω Βασιλικῆς

Πλευρώνας

Ἄγ. Βασιλείου Μεσολογγίου

18. Ἀκαρνανία: Νησίδια Κεφάλου Βόνιτσας (2 βασιλικές)

Ἄγ. Σωτείας Ἀστακοῦ

Δρυμοῦ Βόνιτσας (3 βασιλικές)

Ὀχθίων (μέ βαπτιστήριον)

19. Ἰκάτης (σήμερα δέν ὑπάρχει)

20. Δελφῶν

21. Δαφνουσίων Λοκρῶδος (μέ ἐγκάρσιον κλῦτος)

ΑΤΤΙΚΗ

22. Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου

Καλυβίων Κουβαρῶν

Γλυφάδας

Ἄλιμοῦντος

Βραυρῶνος

Ἰλισσοῦ

23. Ἐλευσίνας

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

24. Παλαιῶν Κορίνθου

Ἀκροκορίνθου

Κεχρεῶν

25. Λεχαίου (κεντάκλιτη μέ ἐγκάρσιον κλῦτος, Ἄγ. Λεωνόδης)

26. Σικυῶνος

27. Ἐπιδαύρου (κεντάκλιτη μέ ἐγκάρσιον κλῦτος)

28. Ἐρμιόνης

29. Ἀσκίδος Ἀργῶνος

30. Φιλιατρῶν (κεντάκλιτη)

31. Μαντινείας
32. Γερακίου Λακωνίας
33. Σπάρτης
34. Ἁγ.Πέτρου Κυπαρίσσου Μάνης

ΝΗΣΩΝ

Σημειώνουμε μόνο ὅσες ἔχουν ψηφιδωτά δάπεδα.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

35. Ἀστυπάλαια, 5 βασιλικές
36. Κάλυμνος, 7 βασιλικές
37. Κως, 14 βασιλικές
38. Λέρος, 2 βασιλικές
39. Νίσυρος, 2 βασιλικές
40. Ρόδος, 8 βασιλικές
41. Τήλος, 2 βασιλικές
42. Σύμη, 1 βασιλική
43. Χάλκη, 1 βασιλική
44. Κάρπαθος, 6 βασιλικές
45. Κάσος, 2 βασιλικές
46. Καστελλόριζο, 1 βασιλική

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

47. Ἄνδρος, 2 βασιλικές
48. Μήλος, 1 βασιλική
49. Νάξος, 2 βασιλικές

ΒΟΡΕΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

50. Θάσος, 1 βασιλική
51. Ἰκαρία, 1 βασιλική
52. Σάμος, 1 βασιλική
53. Χίος, 3 βασιλικές
54. Λέσβος, 7 βασιλικές

ΚΡΗΤΗ

55. Νομός Χανίων, 10 βασιλικές
56. " Ρεθύμνου, 4 βασιλικές
57. " Ἡρακλείου 8 βασιλικές
58. " Λασηθίου, 1 βασιλική

ΕΠΙΤΑΝΗΣΑ

59. Κέρκυρα, 1 Παλαιόπολης

ΑΙΓΙΝΑ

60. 1 βασιλική

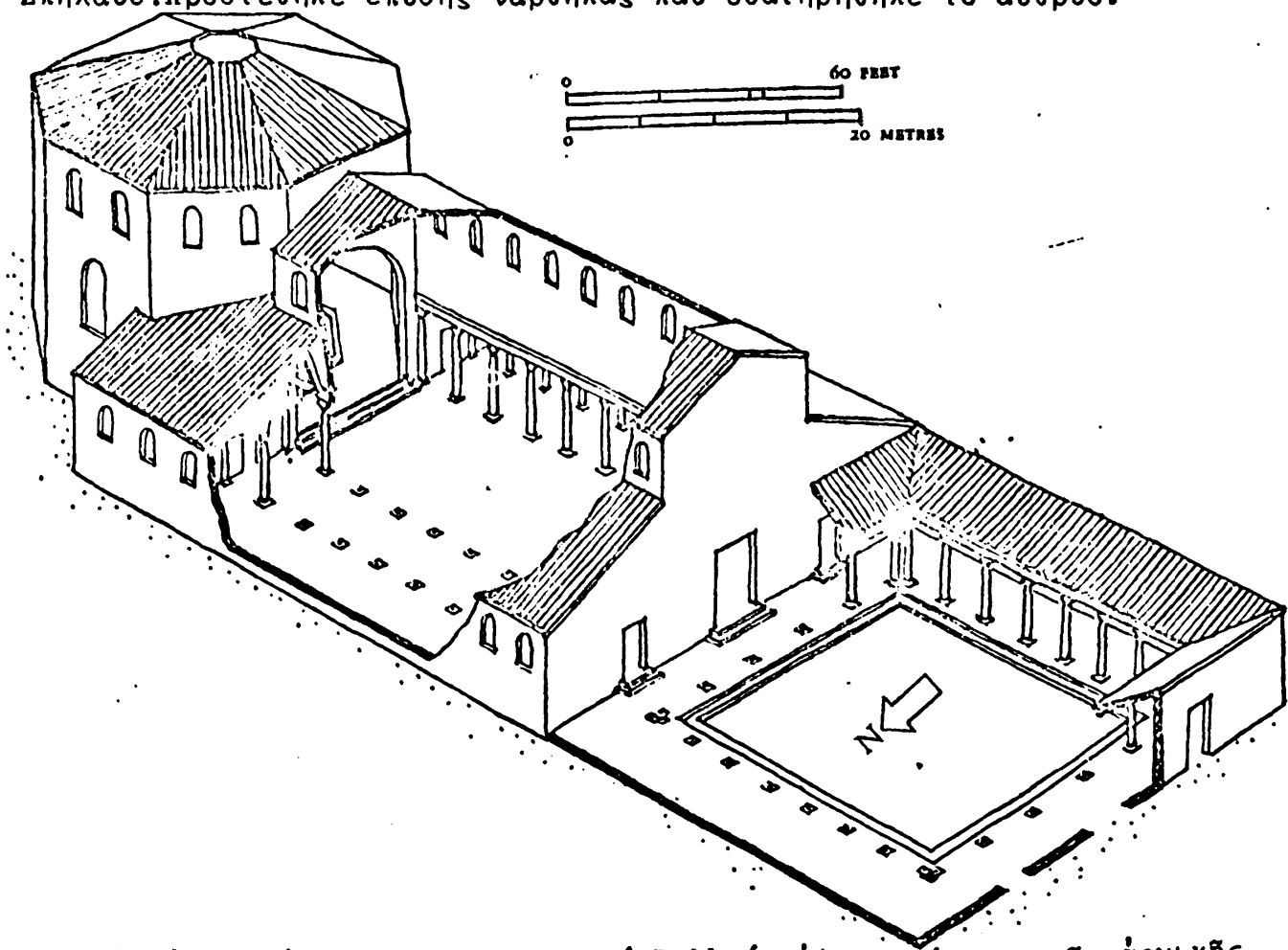
39. Χάρτης τῶν σκουδαιοτέρων καλαοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος (Παλιούρας).

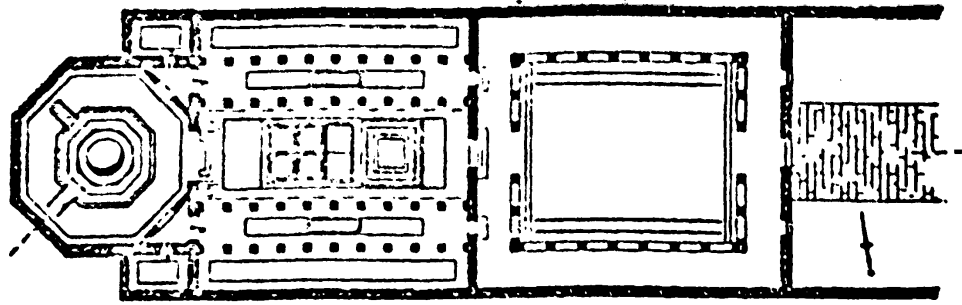

ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΗΣ

ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ : 'Η βασιλική της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ. Είναι τό μοναδικό κτίσμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ.Κωνσταντίνου, πού σώζεται καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ἀρχαιότερα δείγματα τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τό Σπήλαο, ὅπου γεννήθηκε ὁ Χριστός ἦταν σκεπασμένο μέ ὀκταγωνικό κτίσμα καί οἱ προσκυνητές μπορούσαν νά τό δοῦν μέσα ἀπό ἕνα ἄνοιγμα, πού ὑπῆρχε στό κέντρο. Τό ὀκτάγωνο κτίριο συμπληρώνεται ἀπό πεντάκλιτη βασιλική, πού δέν ἔχει νάρθηκα, ἀλλά μέγα τετράγωνο αἶθριο (εἰκ. 40 καί 41). Τό ὀκτάγωνο αὐτό ἀντικαταστάθηκε, τήν ἐποχή τοῦ 'Ιουστινιανοῦ, μέ τρίκογχο 'Ιερό Βῆμα κάτω ἀπό τό ὁποῖο βρίσκεται τό Σπήλαο. Προστέθηκε ἐπίσης νάρθηκας καί διατηρήθηκε τό αἶθριο.

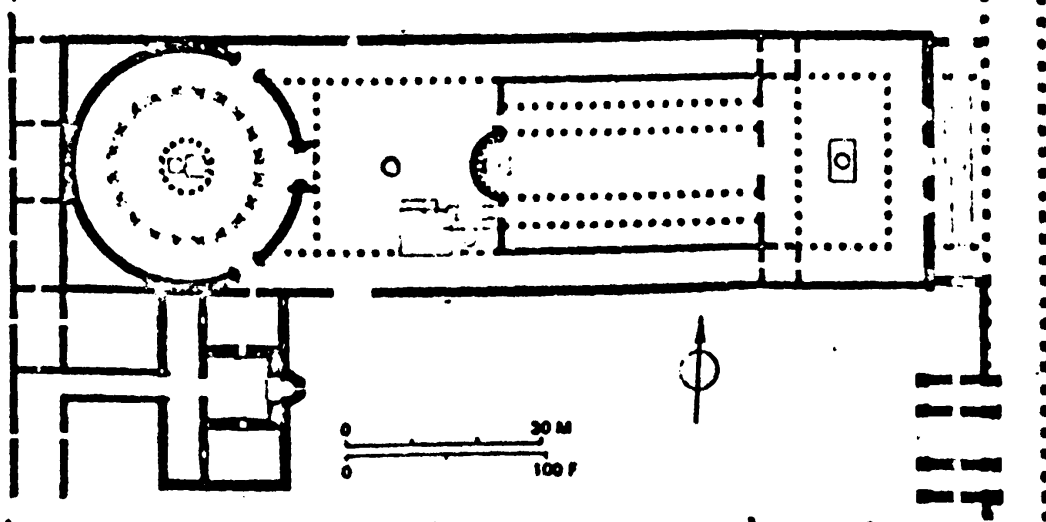

40. 'Η ἐκκλησία τῆς Γεννήσεως στη Βηθλεέμ. 'Αποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς.

41. Κάτοψη τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τῆς Γεννήσεως

Ὁ ναός τῆς Ἀναστάσεως (=Πανάγιος Τάφος): Ὑστερα ἀπὸ ἔρευνες πού ἐγίναν, μέ ἐντολή τοῦ Μ.Κωνσταντίνου καί τήν προσωπική συμβολή τῆς Ἀγ. Ἐλένης, ἀποκάλυψαν τόν τάφο τοῦ Χριστοῦ καί τό Γολγοθά. Ἐνα κυκλικό κτίσμα (=ροτόντα) χτίστηκε πάνω ἀπὸ τόν τάφο. Μπροστά ἀπὸ τή ροτόντα δημιουργήθηκε μιὰ περὶστουλη αὐλή καί στή συνέχεια ἡ πεντάκλιτη βασιλική τοῦ Γολγοθά μέ νάρθηκα, αἶθριο καί προκύλαια. Τό Ἱερό τῆς βασιλικῆς ἔβλεπε πρὸς τὰ δυτικά, ὅπου ἦταν ὁ Πανάγιος Τάφος. Περιγραφή τοῦ πρώτου ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, πού ἔχτισε ὁ ἀρχιτέκτονας Ζηνόβιος μέ τήν ἐκτίβλεψη τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορα ἱερέα Εὐσταθίου, ἔκανε ὁ ἱστορικός Εὐσέβιος. Μέ βάση τήν περιγραφή αὐτή καί τὰ κορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἔγινε ἡ κάτοψη τῆς εἰκ. 42. Ὁ ναός τῆς Ἀναστάσεως ξαναχτίστηκε ἐκ βάθρων ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους τό 12ο αἰώνα.

42. Ἱερουσαλήμ. Κάτοψη τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως

ΣΥΡΙΑ: Οί βασιλικές στήν έσωτερ. Συρία δέν ήταν ξυλόστεγες, αλλά μέ δώμα από πέτρινες πλάκες στηριγμένες πάνω σέ έγκάρσια τόξα. Π.χ. ή βασιλική του 'Ιουλιανου στό Ούμμ-Ίτζ-Τζιμάλ του 345, πού είναι ίσως ή πιο παλιά έκκλησία πού διατηρήθηκε αναλλοίωτη μέχρι σήμερα. Σπουδαίες επίσης είναι: ή βασιλική του 'Αγ. Βαβύλα, του 'Αγ. Συμεών του Στυλίτη στό Καλάτ-Συμάν, για την όποία μιλήσαμε παραπάνω, ή βασιλική της Ρουβέχα καί αυτή του Τουρμανίν.

ΑΙΓΥΠΤΟΣ: 'Ο *Αγιος Μηνᾶς

Μ.ΑΣΙΑ: 'Η βασιλική της θεοτόκου στήν Έφεσο καί της 'Αγ. Θέκλας στό Μεριαμλίκ. 'Αξιοσημειώτες επίσης είναι καί οί θολωτές βασιλικές στό Μπύν-Μπύρ-Κιλισσέ.

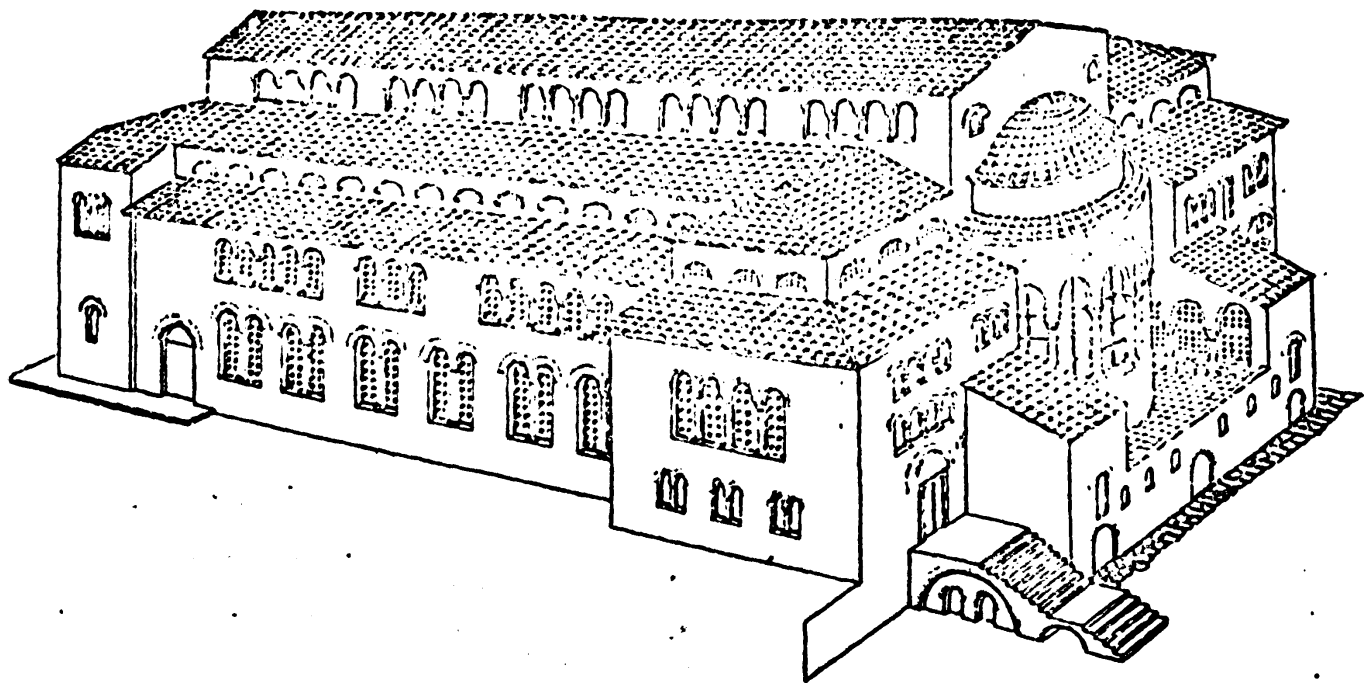
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ: Την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου χτίστηκε ή πρώτη 'Αγ. Σοφία, ή 'Αγ. Ειρήνη καί οί 'Αγ. 'Απόστολοι. Καί οί τρεις κήκαν στή Στάση του Νύκα καί ξαναχτίστηκαν σαν τρουλλατοι ναού. Τό 463 χτίστηκε ή περίφημη βασιλική 'Αγ. 'Ιωάννου του Στουδίτη.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: 'Αχειροποιήτος: Τρίκλιτη βασιλική του 5ου αιώνα, μέ νάρθηκα καί ύπερυψωμένο τό μεσαίο κλιτος (είκ. 24). Οί ανασκαφές έφεραν στό φως πελόσχημο σύνθρονο, τή βάση της 'Αγίας Τράπεζας, τό έγκαίνιο καί τά θεμέλια των 4 κίονων του κιβωρίου. Στο νότιο τοίχο ήταν μικρό παρεκκλήσιο (βαπτιστήριο ή Διακονικό). Οί κίονες πού σώζονται φέρουν θεοδοσιανά κιονόκρανα. Στή Ροτόντα του 'Αγ. Γεωργίου είναι φυλαγμένα θωράκια του χαμηλού τέμπλου καί ό άμβωνας.

*Αγιος Δημήτριος: Είναι ή πιο γνωστή από τίς βασιλικές της 'Ανατολής, έπειδή διασώζει μέχρι σήμερα τον τάφο του 'Αγίου. 'Ο *Αγ. Δημήτριος χτίστηκε τον 5ο αί. στό χωρο ανάμεσα από τά δημοτικά λουτρά καί τό στάδιο, όπου βρίσκονταν ό τάφος του Μυροβλήτη. Είναι πεντάκλιτη βασιλική μέ τρίκλιτο έγκάρσιο κλιτος (είκ. 28). Κήκε τό 680, ξαναχτίστηκε καί ξανακάηκε τό 1917. 'Ο Σωτηρίου αφιέρωσε πολλά

χρόνια ὥσπου νά τῆς ξαναδώσει τήν παλιά της μορφή. Στίς ἀνασκαφές τοῦ 1917 - 19 βρέθηκε κάτω ἀπό τό Ἱερό μεγάλη κρύπτη, πού χρησίμευε γιά τίς θρησκευτικές ἀνάγκες. Στό δάπεδο τῆς ἀψίδας βρέθηκε ὁ "οἰκίσκος"-Μαρτύριο. Ἐκεῖ ὑπῆρχε λιθόχτιστος τύμβος, σάν ὄμφαλός, πού εἶχε στή μέση μαρμάρينو λαρνακίδιο (εἰκ. 55).

43. Ἀναπαράσταση τῆς κεντάκλιτης βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης τοῦ 5ου αἴ.

Μέσα σ' αὐτό ἦταν τοποθετημένο φιαλίδιο μέ τό κονιορτοποιημένο αἷμα τοῦ Ἁγίου (εἰκ. 2). Στίς ἀνασκαφές βρέθηκε τό κειόμορφο σύνθρονο καί ὁ θρόνος τοῦ ἐπίσκοπου. Βρέθηκε ἐπίσης ἡ φιάλη τοῦ αἵθρου, ἀπό τά καλύτερα παλαιοχριστιανικά δείγματα, μέ ραβδώσεις καί στεφάνη ἀπό ἰωνικό κυμάτιο(σ.1). Ὁ φωτισμός τοῦ ναοῦ ἦταν ἀφθονός ἀπό τά πολλά δύλοβα καί πολύλοβα παράθυρα τῶν πλευρῶν τοῦ μεσαίου κλίτους.

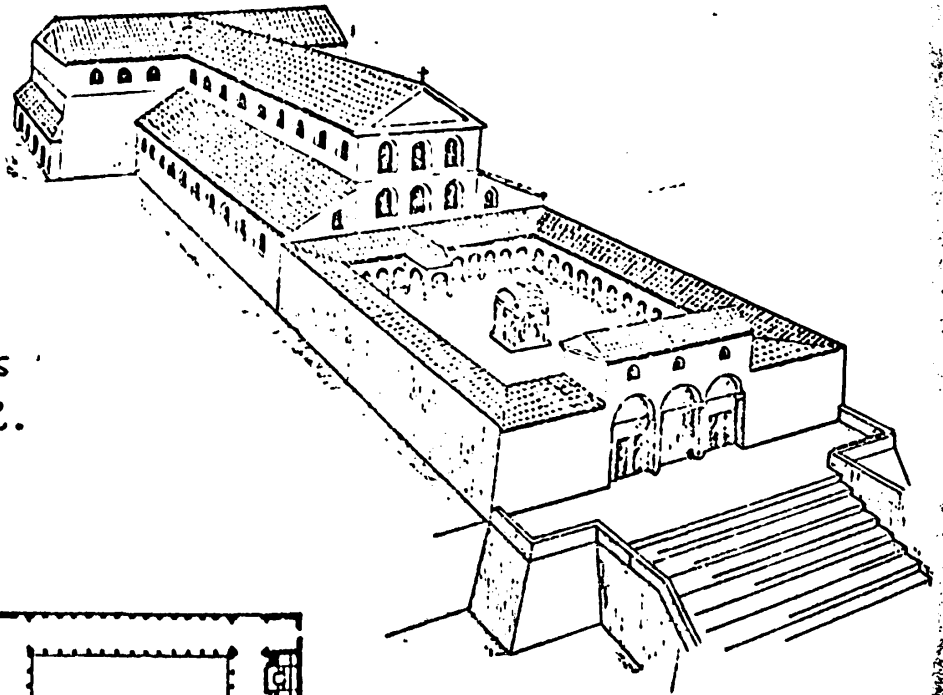
Τό καθολικό τῆς Μονῆς Λατόμου(=ὄσιος Δαβίδ). Εἶναι σταυρική μονόκλιτη ἐκκλησία. Ἄν καί δέν ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν βασιλικῶν τή σημειώνουμε ἐδῶ γιατί ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικά μεταβατικό τύπο τῦμ-κάνο τοῦ τρούλου κρέκει νά ἦταν τετράγωνο γιατί στή βάση του δέ σῶζονται ἔχνη σφαιρικοῦ τριγώνου. Συμπεραίνουμε πῶς ἡ μορφή τοῦ τρούλου κρέκει νά ἦταν ἀνάλογη μέ τῆς Galla Placidia τῆς Ραβέννας. Ὁ σταυρός διαγράφεται στήν κάτοψη, ὄχι ὁμως καί στή στέγη. Ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ εἶναι διπλή: α) Ἀπό ἀρχιτεκτονικῆς πλευρᾶς εἶναι πρόδρομος τοῦ σταυροειδοῦς μέ τρούλλο καί β) τό 1921 ἀνακαλύφθηκε ἕνα ἀπό τά σκουδαίωτερα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά, πού παριστάνει τό ὄραμα τοῦ Ἱεζεκιήλ γιά τό Χριστό.

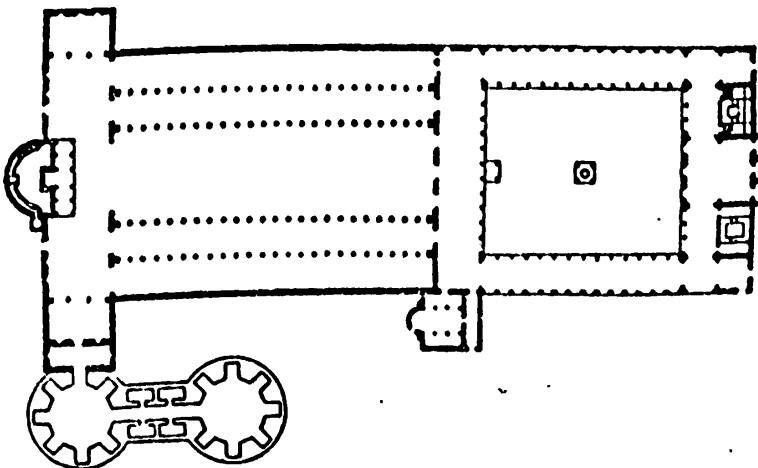
ΠΑΡΟΣ: Καταπολιανή: Ανήκει στον τύπο της σταυρόσχημης βασιλικής και είναι του 5ου αιώνα. Σύμφωνα με την Παράδοση χτίστηκε από το Μ. Κωνσταντίνο και αργότερα διασκευάστηκε. Αρχικά πρέπει να ήταν ξυλόστεγη. Σήμερα είναι καμαροσκέπαστη με τρούλλο. Στη βόρεια πλευρά είναι το παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου, που θεωρείται παλιότερο κτίσμα. Διαθέτει βαπτιστήριο και στο Ιερό Βήμα σύνθρονο με το θρόνο του επίσκοπου. Η Αγ. Τράπεζα στεγάζεται με κιβώριο. Το μνημείο αποκατέστησε ο Όρλάνδος.

ΙΤΑΛΙΑ

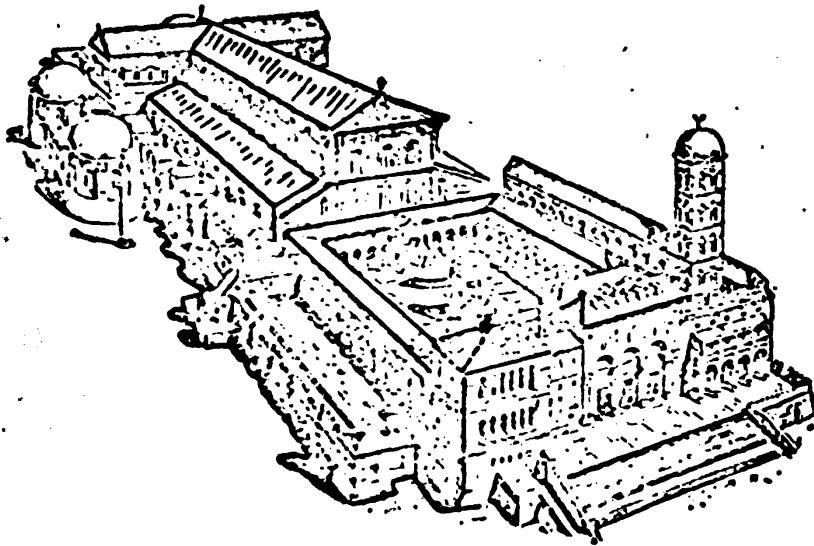
ΡΩΜΗ: Άγιος Πέτρος: Η αρχική πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα, αΐθριο και προύλαιο, χτίστηκε από το Μ. Κωνσταντίνο και το γιό του. Το σχέδιο της εικόνας 46 δείχνει τις μεταγενέστερες προσθήκες μέχρι το 16ο αί., ενώ το σχέδιο 44 και η κάτοψη 45 φανερώνουν την αρχική μορφή του μνημείου κατά τον 4ο αί.

44. Ο Άγ. Πέτρος Ρώμης
όπως ήταν τον 4ο αί.

45. Κάτοψη του Άγ. Πέτρου Ρώμης του 4ου αί.

46. 'Ο Ἅγ. Πέτρος Ῥώμης μέ τίς προσθήκες μέχρι τό 16ο αἶ.

'Ο Ἅγ. Παῦλος ἔξω ἀπό τά τεύχη (S. Paolo fuori le mura), στόν ὄκοιο ἔπαναλαμβάνεται τό σχέδιο τοῦ Ἅγ. Πέτρου.

'Ο Ἅγ. Ἰωάννης στό Λατερανό, τοῦ 4ου αἶ.

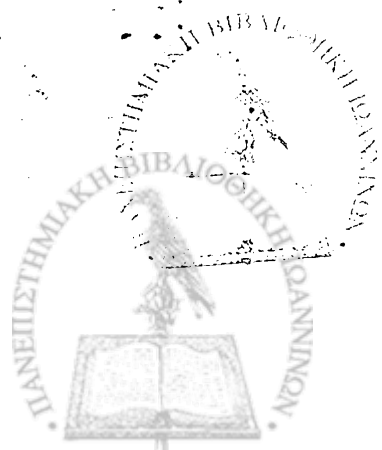
'Η Santa Maria Maggiore, ὁ Ἅγ. Κλήμης καί ἡ Ἅγ. Σαβίνα, τοῦ 5ου αἶ. Οἱ τελευταῖες εἶναι τρίκλιτες βασιλικές μέ ωραϊότατους κίονες καί κιονόκρανα.

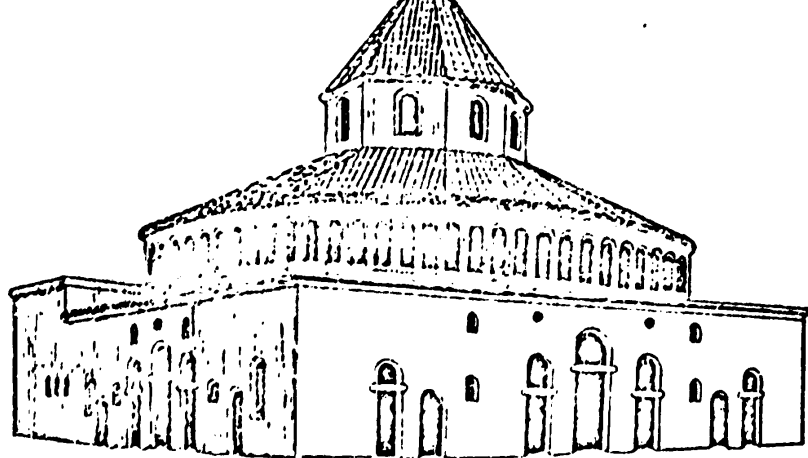
RAVENNA: 'Ο Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Παλαιός (in Classe), μέ τό κερύφημο ψηφιδωτό τοῦ Παραδείσου στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καί ὁ Ἅγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος (τοῦ 6ου αἶ.) μέ τόν ἔξοχο ψηφιδωτό διάκοσμο τῆς κομπῆς τῶν μαρτύρων, ἀνδρῶν καί γυναικῶν.

MILANO: Οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι, βασιλική τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμβροσίου (γύρω στό 382).

VENEZIA: 'Η τρίκλιτη βασιλική τῆς Ἀκυληίας, τοῦ 4ου αἶ., πού ξαναχτίστηκε καί σήμερα ἀποτελεῖ τόν καθεδρικό ναό.

BALKANIA: Σάλωνα τῆς Δαλματίας (Μαρούσινας καί Μοναστηρινή). Σταυρική βασιλική τῆς Σόφιας, βασιλικές στό Μπούχοβο καί στή Βάρνα τῆς Βουλγαρίας. Δύο βασιλικές στό Τρόπαιο Δοβρουτσᾶς τῆς Ρουμανίας.

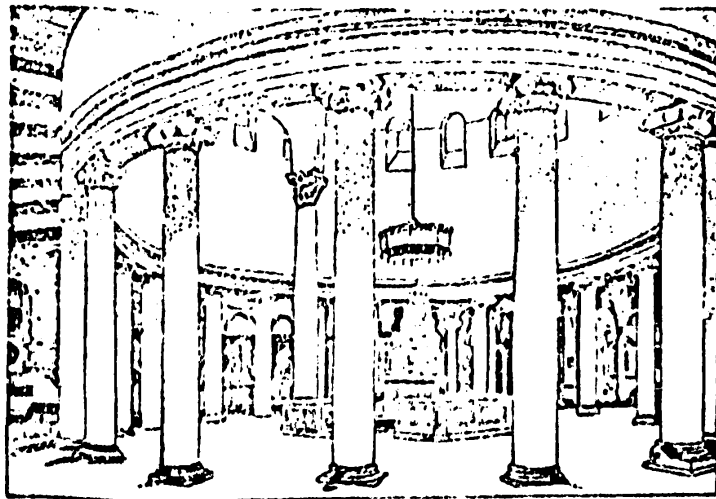

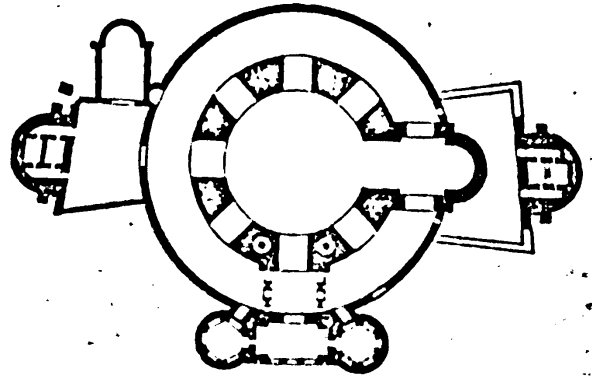
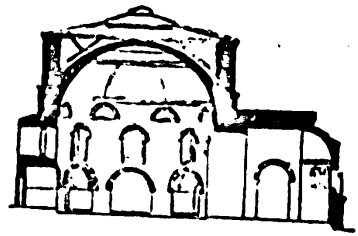
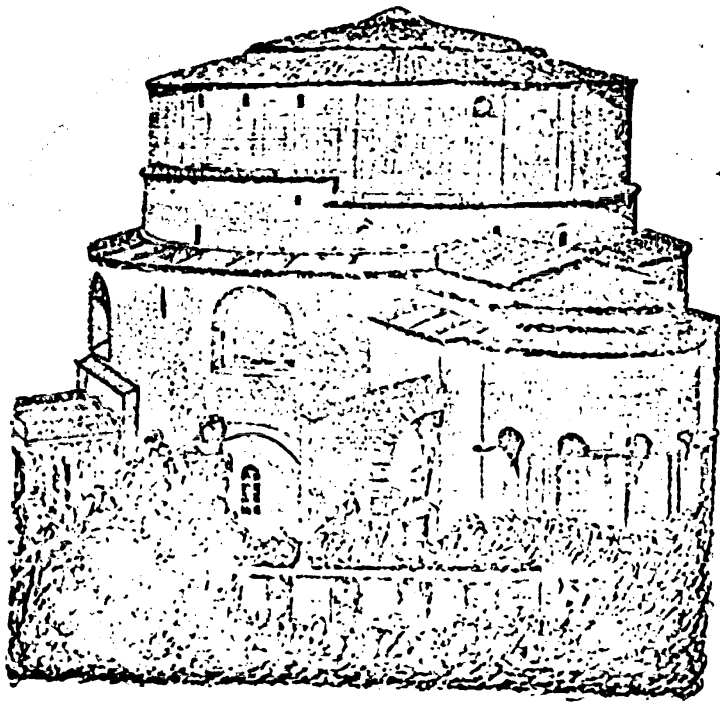

Ἐνάμεσα στό πλῆθος τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τά περίκεντρα κτίρια εἶναι ἐλάχιστα. Ἴσως γιατί μιμοῦνται τά ρωμαϊκά μαισωλεῖα, τά νυμφαῖα ἢ τίς θέρμες ἢ ἀκόμη ἀρχαιοελληνικά κυκλικά κτίρια (θόλος Ἐπιδαύρου, Δελφῶν κ.λ.π.). Ἴσως πάλι τό κυκλικό οἰκοδόμημα νά μή ἐξυπηρετοῦσε τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῆς ἐκκλησίας τόσο ὅσο ὁ ρυθμός τῆς βασιλικῆς. Γεγονός εἶναι πάντως πῶς ἡ χριστιανική ἀρχιτεκτονική χρησιμοποίησε τά περίκεντρα κτίρια κυρίως γιά Μαρτύρια ἢ βαπτιστήρια. Τό κατ'ἐξοχήν μάρτυριο, δηλ. ὁ Πανάγιος Τάφος, εἶναι κυκλικό οἰκοδόμημα (σ.45 καί εἰκ.42).

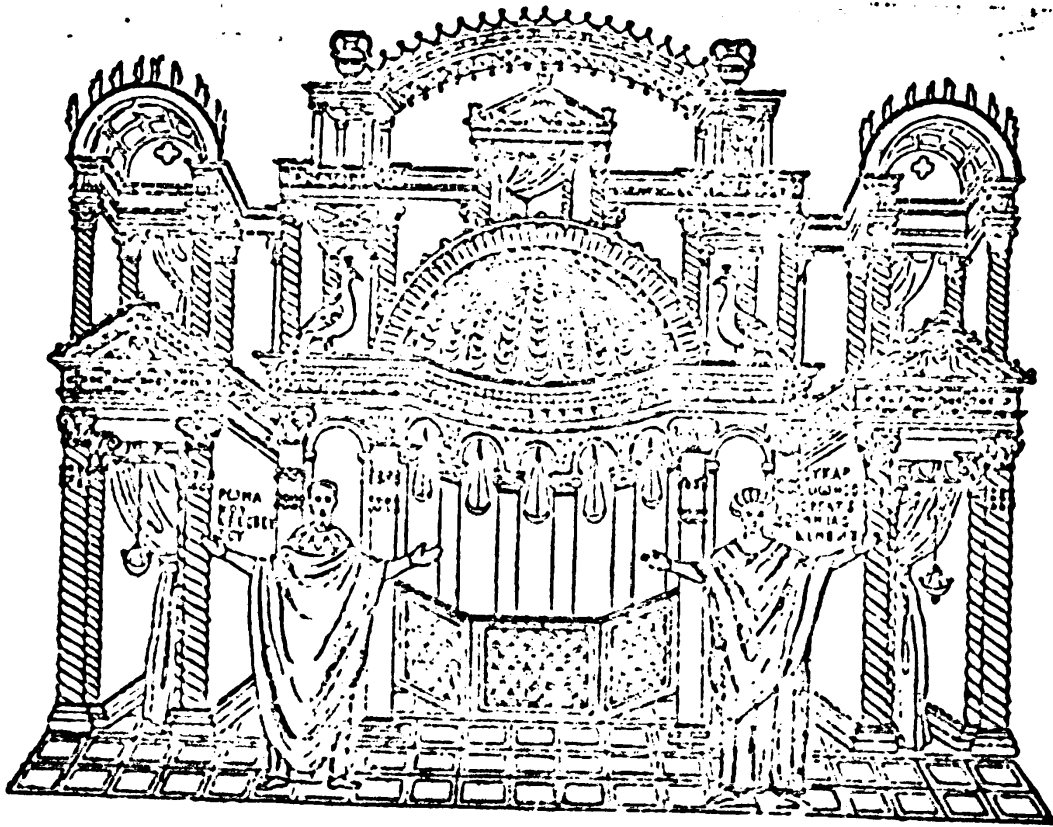
Οἱ περίκεντροι ναοί διαίρουνται σέ δύο κατηγορίες: α) Κυκλικοί ναοί. Ἐκτός ἀπό τόν Πανάγιο Τάφο κυκλικός ναός εἶναι ἡ Santa Costanza τῆς Ῥώμης, ὁ Ἅγ. Στέφανος ὁ Στρογγυλός (εἰκ.49) τῆς ἴδιας πόλης καί ὁ Ἅγ. Γεώργιος Θεσσαλονίκης, γνωστότερος μέ τό ὄνομα Rotonda.

Ὁ Ἅγ. Γεώργιος ἦταν πρῶτα ἀφιερωμένος στούς Ἀσμάτους. Χτίστηκε περίπου τό 300 ἀπό τό Γαλέριο γιά Μαισωλεῖο (306-311) ἢ γιά αἴθουσα τοῦ θρόνου του. Ἐνας δρόμος μέ στοές ὀδηγοῦσε ἀπό τό θριαμβευτικό τόξο τοῦ Γαλέριου στή Rotonda. Τό κτίριο ἔχει παχύτατους τοίχους καί γυγαντιαῖο τροῦλλο. Ἐχει μιά σειρά ἀπό ὀχτώ κόγχες, πού ἀνοίγονται στούς τοίχους. Γύρω στό 400 οἱ χριστιανοί δημιούργησαν πρὸς τά ἀνατολικά Ἱερό Βῆμα μέ ἀψίδα (εἰκ.47). Περίφημα εἶναι τά ψηφιδωτά τοῦ 5ου αἰ., πού στολίζουν τήν κυκλική βάση τοῦ τροῦλλου. Ἀρχιτεκτονήματα σέ χρυσό βάθος μέ ἀγίους, πού παριστάνονται σέ στάση δέησης μπροστά ἀπό τά κτίρια (εἰκ.48). β) Ὀκταγωνικοί ναοί: Ὁ τύπος ἔχει μεγάλη διάδοση στή Μ. Ἀσία, Παλαιστίνη, Συρία. Χτίζεται μέ ἰσοδόμους λίθους καί φέρει ὀχτώ πεσσούς, πού χρησιμοποιοῦνται σάν ἐσωτερικά στηρίγματα τῆς στέγης (τοῦ τροῦλλου). Σημαντικότεροι εἶναι: ὁ Ἅγ. Γεώργιος τῆς Ἔσρας τῆς Συρίας, ὁ ναός τῶν Ἅγ. Σεργίου καί Βάχου στήν Κων/λη καί ὁ Ἅγ. Βιτάλιος στή Ραβέννα. Ὑπάρχουν καί μερικοί τρίκογχοι καί τετράκοχοι περίκεντροι ναοί.

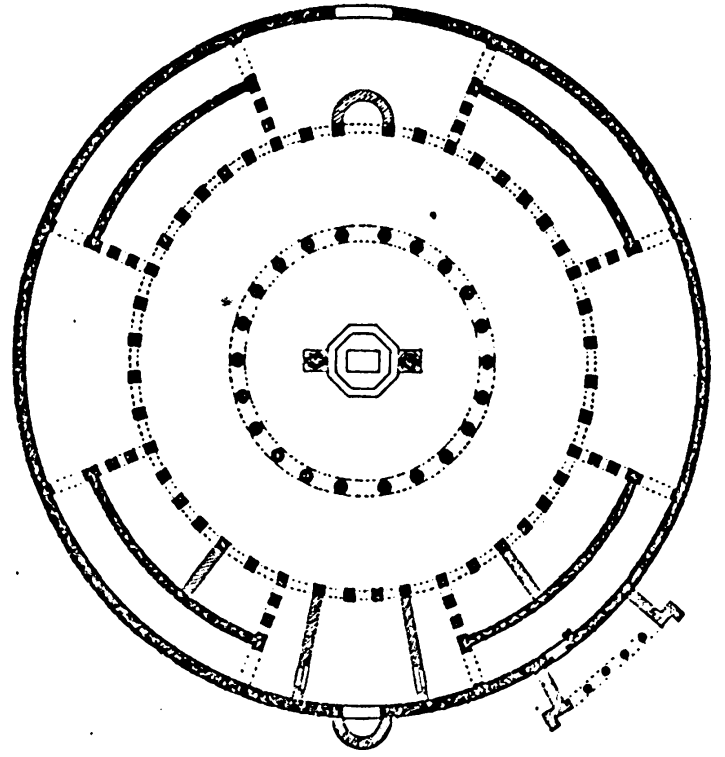
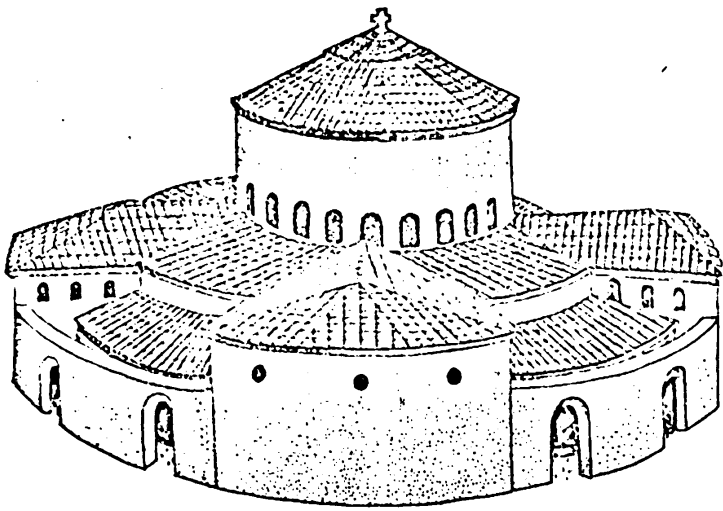
47. Άγιος Γεώργιος (Rotonda) Θεσσαλονίκης: α Ό ναός, β Κατά μήκος τομή, γ Κάτοψη

48. Ψηφιδωτό από τόν Άγιο Γεώργιο Θεσσαλονίκης

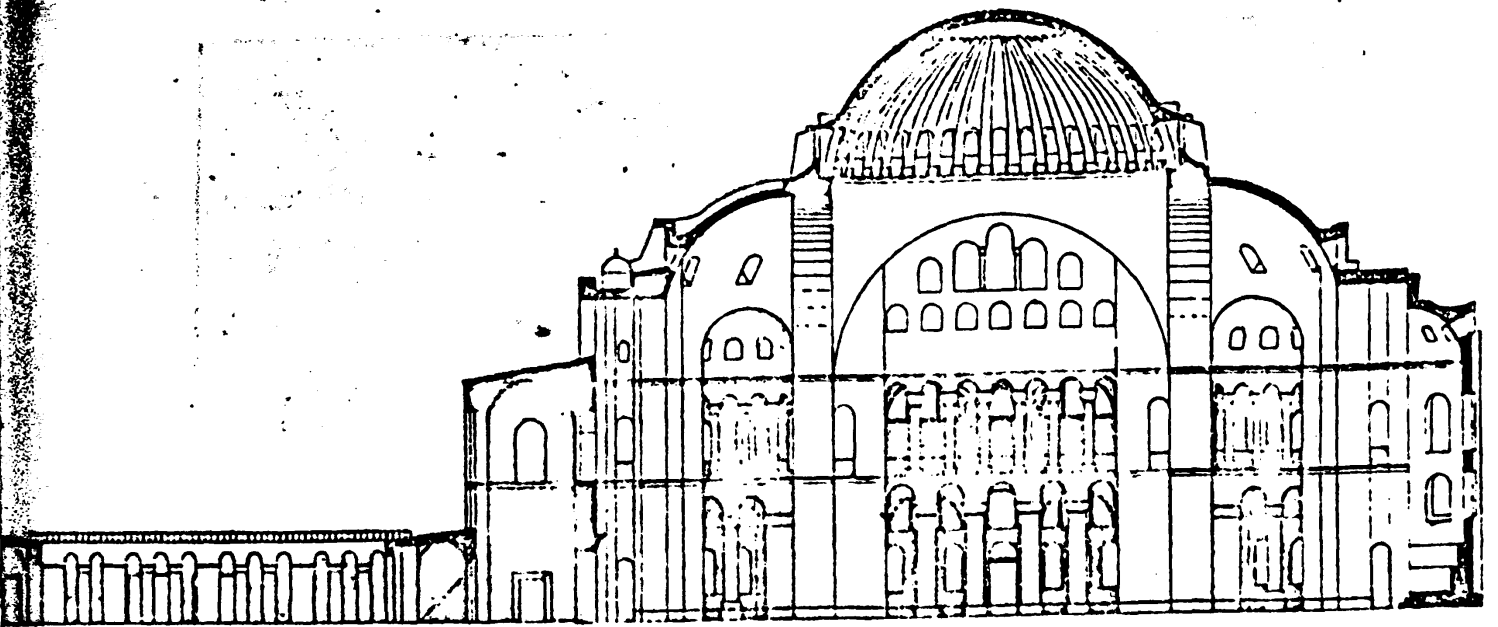

49. Ἅγιος Στέφανος (Rotonda) Ρώμης: α Ὁ ναός, β Κάτοψη

50. S. Costanza Ρώμης: Τό ψηφιδωτό τῆς κόγχης τοῦ 4ου αἰώνα

Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

ΓΕΦΥΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΟΣΜΟ

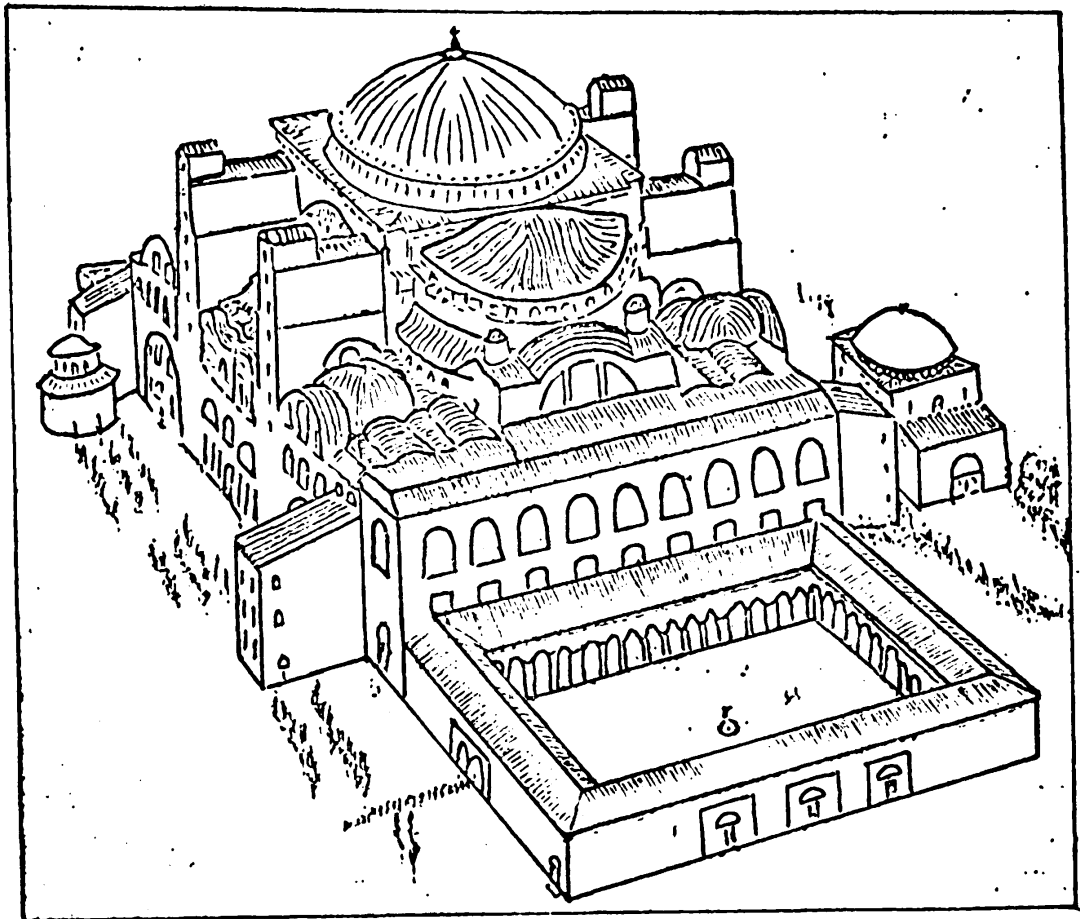
Ἐνῶ μέχρι τό τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα ὁ ρυθμός τῆς βασιλικῆς ἔχει διαδοθεῖ σ' ὁλόκληρο τό μεσογειακό χῶρο, μέ ἑξαίρεση τοὺς ὀλιγάριθμους κερικεντρους ναοὺς, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα ὁ χριστιανικός κόσμος προετοιμάζεται γιά τή μεγάλη ἀλλαγὴ στό χῶρο τῆς τέχνης καί ἰδιαίτερα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐφαρμόζονται νέες μέθοδοι θολοδομίας καί στατικῆς ἰσορροκίας. Ἐπικρατοῦν τῶρμ οἱ καμάρες, τὰ ἡμιθόλια καί οἱ τρούλλοι.

Τό μεγάλο πρόβλημα πού ἔλυσε ἡ ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ἡ μετάβαση ἀπό τό τετράγωνο στόν κύκλο. 4 κίονες ἢ πεσσοί, πού σχηματίζουν στή βάση τους τετράγωνο, ἐνώνονται στό ἐπάνω μέρος μέ τόξα. Κύκλος ἐφάπτεται τῶν καμπυλῶν τῶν 4 τόξων. Ὁ κύκλος αὐτός, πού ἀποτελεῖ τή στεφάνη τοῦ τρούλλου γράφεται σέ τετράγωνο πού σχηματίζουν τὰ τέσσερα τόξα. Ἀπό τό τετράγωνο γίνεταί ἡ μετάβαση στόν κύκλο τοῦ τρούλλου μέσῳ τῶν τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων.

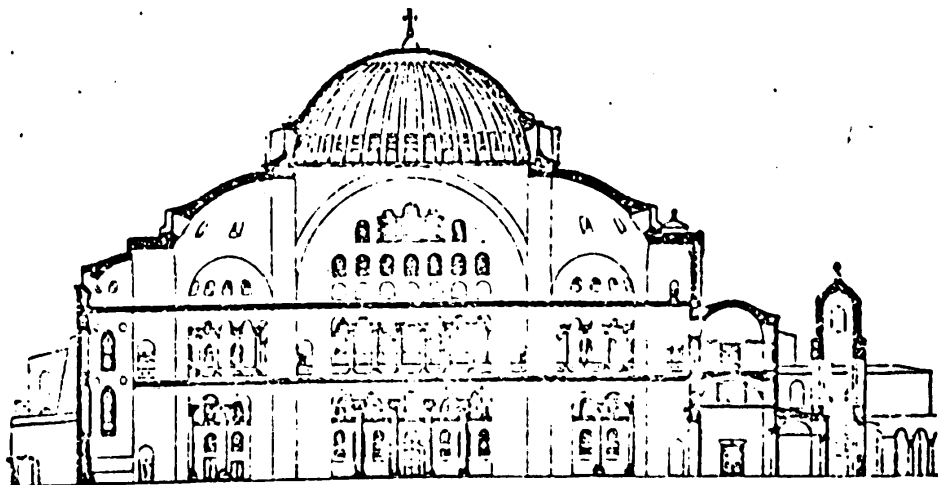
Τό νέο αὐτό τεχνικό ἐκίτευγμα, ἀφοῦ δοκιμάστηκε στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἑσρας πρῶτα καί στόν Ἁγ. Σέργιο καί Βάκχο τῆς Κωνσταντινούπολης ὕστερα, τελειοποιήθηκε στήν Ἁγία Σοφία, πού ἀποτελεῖ τήν τελειότερη ἔκφραση τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

Ἡ πρώτη Ἁγ. Σοφία χτίστηκε ἀπό τό Μ. Κωνσταντῖνο σάν ξυλόστεγη

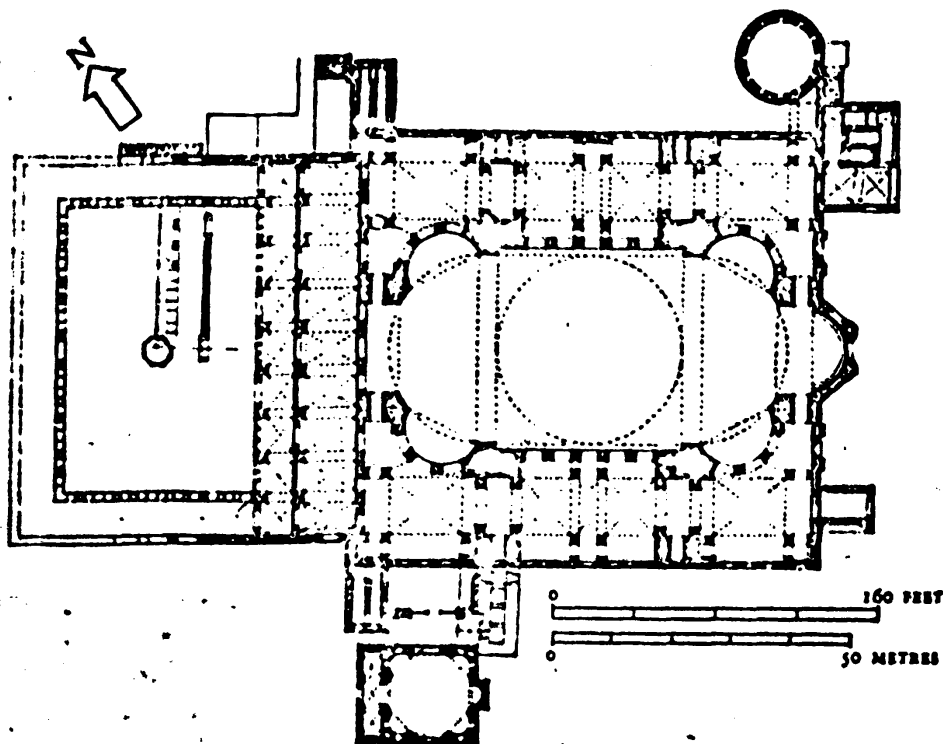

51. 'Αποκατάσταση τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Ἄπό τό βιβλίο: The Last two million years, ἔκδ. The Reader's Digest Association, London 1974, σ. 121).

52. Κατά μήκος τομή τῆς Ἁγίας Σοφίας

53. Κάτοψη τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ

Βασιλική, ἀλλά ὁ λαὸς τὴν ἔκαψε τὸ 404 ἀπὸ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν ἐξορία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ Θεοδόσιος Β' τὸ 415 τὴν ξαναχτίσε γιὰ νὰ καεῖ στὴ στάση τοῦ Νίκα τὸ 532. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀποφάσισε νὰ τὴν ξαναχτίσει. Καὶ πραγματικά ἔχτισε ἓνα πολυσύνθετο μνημεῖο μέ βάση τὴν τρουλλαῖα βασιλική. Οἱ δύο ἀρχιτέκτονες, ὁ Ἀνθέμιος ἀπὸ τὴς Τράλλεις τῆς Λυδίας καὶ ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ τὴ Μύλητο ἔφεραν πρωτότυπα σχέδια ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ θολοδομία. Ὁ Ἰουστινιανὸς διάθεσε τεράστια ποσά. Περίπου 10 χιλιάδες τεχνίτες καὶ ἐργάτες δούλεψαν ἀσταμάτητα 6 χρόνια (532-37). Ἀπ' ὅλο τὸ Μεσογειακὸ χῶρο στάθηκαν ὑλικά πρώτης ποιότητος. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ χρῆση μεγάλης ποικιλίας ἐγχρωμῶν μαρμάρων. Τὸ 537 ἔγιναν μέ μεγαλοπρέπεια τὰ ἐγκαίνια.

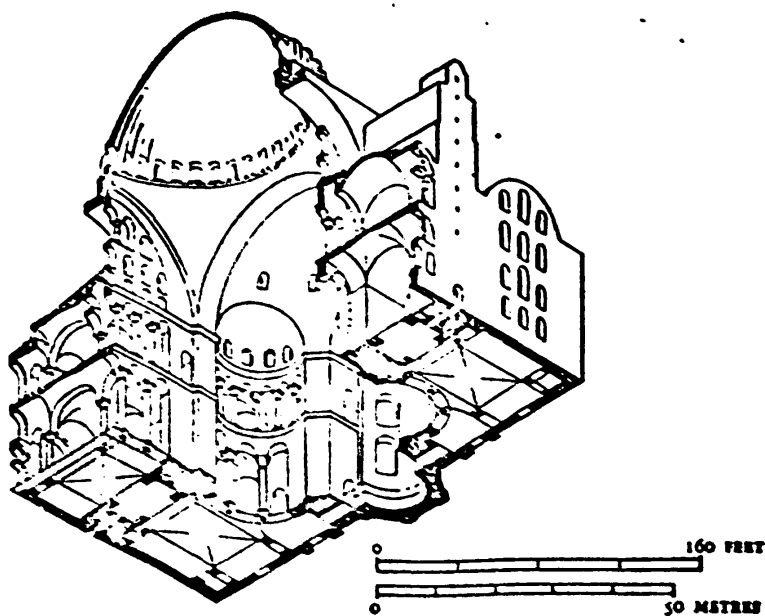
Τὸ 557 ὁ τρούλλος ἔπεσε καὶ ξαναχτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο τὸ νεώτερο. Δυὸ ἄλλες φορές μνημονεύεται ἐπισκευὴ τοῦ τρούλλου, τὸ 989 καὶ τὸν 13ο αἰῶνα.

Ἡ Ἁγία Σοφία ἔχει μῆκος 77 καὶ πλάτος 72 μέτρα. Ἀνατολικά προβάλλει ἡμικύκλιον ἀψίδα ἐνῶ δυτικά διαθέτει νάρθηκα καὶ ἐξωνάρθηκα (εἰκ. 51). Τὸ αἶθρο δὲν σώζεται. Στὴ ΒΑ γωνία ἔχει κυκλικὸ σκευοφυλάκιο, ἐνῶ στὴ

ΝΔ ὄχταγωνικό βαπτιστήριο. Κίονες καὶ πεσσοὶ χωρίζουν τὰ τρία κλίτη. Πάνω ἀπὸ τὰ πλάγια κλίτη ὑπάρχουν οἱ γυναικωνίτες. Τὸ μεσαῖο κλίτος ἔχει μέγα πλάτος καὶ δημιουργεῖ ἀσυνήθιστη εὐρυχωρία. Ὁ τεράστιος τροῦλλος φτάνει στὸ ὕψος τῶν 60 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ ἔχει διάμετρο 32 μ. Στηρίζεται πάνω σὲ 4 τεράστιους πεσσούς (εἰκ. 53). Ἀνατολικά καὶ δυτικά τοῦ μεσαίου κλίτους ὑπάρχουν δύο ἡμιθόλια, τὰ ὅποια καταλήγουν σὲ δύο σφαιρικές κόγχες (εἰκ. 53). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξουδετερώνονται διαδοχικὰ τὸ βάρος καὶ οἱ ὠθήσεις τοῦ τροῦλλου πρὸς τὰ ἔξω. Ἐπίσης βόρεια καὶ νότια κατασκευάστηκαν δύο τεράστια τόξα, τὰ ὅποια γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀντέξουν τὶς ὠθήσεις τοῦ τροῦλλου πρὸς τὰ πλάγια, στηρίζονται σὲ 4 ὀγκώδεις πεσσούς ἀντιστήριξης (εἰκ. 51 καὶ 52). Τὰ πλάγια κλίτη καὶ οἱ νάρθηκες στεγάζονται μὲ σταυροθόλια (εἰκ. 51, 53, 54). Ἔτσι μὲ τὸ λειτουργικὸ δέσιμο θόλων, ἡμιθολίων, κωμαρῶν, τόξων καὶ σταυροθολίων ἐξασθενοῦν οἱ ὠθήσεις τοῦ τροῦλλου καὶ ἐξουδετερώνονται.

Ἀπὸ τὶς ἀμέτρητες περιγραφές τοῦ μνημείου, πού ὑπάρχουν, λάμπει ἡ κλασσικὴ ἀξία του. Στὴν Ἁγία Σοφία "ὁ πνευματικὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἶρε τὴν τελειοτάτην του ἔκφρασιν" (Καλοκύρης). Πολύχρωμα μάρμαρα, πεσσοὶ, κίονες, ὀρθομαρμαρώσεις, χρυσοί, ψηφιδωτά, τροῦλλος, θόλοι, τόξα, ἀνάγλυφα, διάτρητα κιονόκρανα, γεῦσα, κιονοστοιχίες, τὰ 100 παράθυρα, πού φέρουν τὸ δυνατὸ φῶς, οἱ φωτοσκιάσεις, ὄλα, διαλύουν τοὺς ὀγκους, χαρίζουν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση στὸ θεατὴ καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν αἰώνια ὁμορφιὰ τῆς τελειότητος.

54. Ἀξονομετρικὴ ὄψη τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινούπολης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ**

α) ΕΛΛΗΝΙΚΗ:

1. Γ.Α.ΣΠΗΡΙΟΥ, Αί παλαοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, ΑΕ(1929) σ.161-248
2. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αί χριστιανικά θήβαι της Θεσσαλίας, ΑΕ(1929), σ.1-158
3. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, τόμ.Α, έν 'Αθήναις 1942 σ.162-372
4. Γ.καί Μ.ΣΠΗΡΙΟΥ, 'Η βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονύκης, έν 'Αθήναις 1952
5. ΑΝ.Κ.ΟΡΛΑΝΔΟΥ, 'Η ξυλόστεγος παλαοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης, τόμ.Α-Β', 1952, 1954
6. Ν.Β.ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντινή αρχαιολογία (πανεπιστημιακές παραδόσεις), τεύχ.Α, Θεσσαλονύκη 1972, σ.177-198 καί 232-291
7. Ι.Μ.ΜΠΑΡΝΕΑ, Τό παλαοχριστιανικόν θυσιαστήριον, 'Αθήναι 1940
8. Δ.ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, 'Η βυζαντινή 'Ελλάς, έν 'Αθήναις, 1965, σ.26-32
9. ΔΗΜ.Ι.ΠΑΛΛΑ, 'Η "θάλασσα" των έκκλησιών. (Συμβολή εις την ιστορίαν του χριστιανικού βωμού καί την μορφολογίαν της λειτουργίας) 'Αθήναι 1952
10. ΣΤΥΛ.ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Σύνταγμα των παλαοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της 'Ελλάδος. Ι.Νησιωτική 'Ελλάς, Θεσσαλονύκη 1974
11. ΙΩ.ΗΛ.ΒΟΛΑΝΑΚΗ, Τά παλαοχριστιανικά βαπτιστήρια της 'Ελλάδος (Βιβλ. 'Αρχ. 'Εταιρ.άρ.84) 'Αθήναι 1976

β) ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ:

1. R.CRAUTHEIMER, Early christian and byzantine architecture, (Penguin Books) 1965
2. G.VALENTINI-G.CARONIA, Domus Ecclesiae (L'edificio sacro cristiano. Morfologia-funzioni-espressione), Bologna 1969
3. ADR.AL.NOVELLO, Grecia Bizantina, Milano 1969, σ.5-21
4. A.GRABAR, Martyrium, I. Architecture, London 1972

γ) ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΑ:

1. JEAN LASSUS, Παλαοχριστιανικός καί βυζαντινός κόσμος (Παγκόσμιος 'Ιστορία τέχνης) 'Αθήναι 1976, σ.40-46 καί 71-80
2. CHARL.DELVOYE, Βυζαντινή τέχνη (Μτφρ.Μ.Παπαδάκη), τόμ.Α, 'Αθήναι 1975, σ.37-68

** 'Η βιβλιογραφία, που δύνεται έδω στους φοιτητές δεν έχει σκοπό έκλιστημονικό-έρευνητικό, αλλά κυρίως διδακτικό-χρηστικό. Γι' αυτό είναι στοιχειώδης, άφειτρητική καί περιορισμένη.

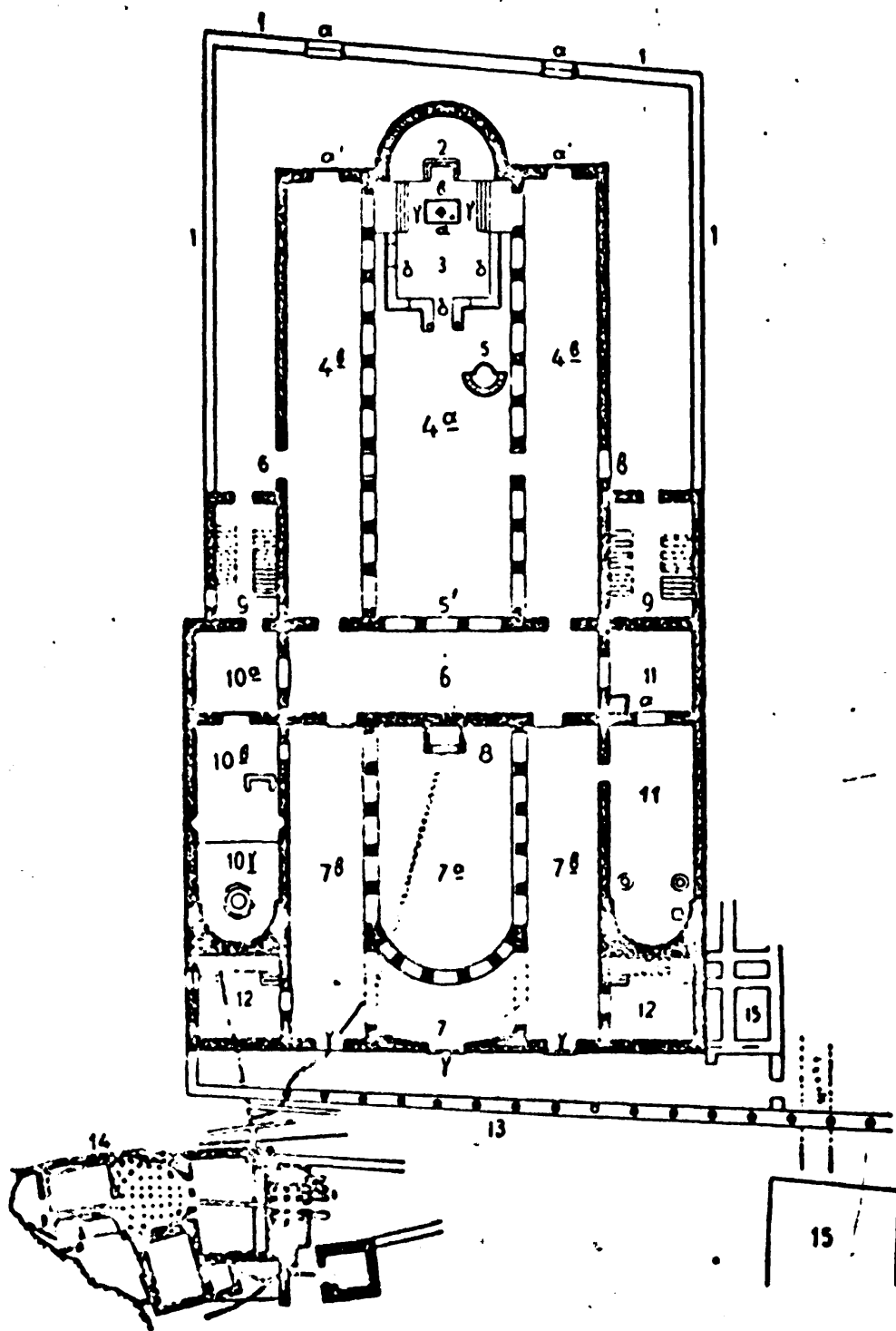

ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΤΟΨΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

"Ας πάρουμε για παράδειγμα τή βασιλική Α τῶν χριστιανικῶν θηβῶν θεσσαλίας, πού ανέσκαψε ὁ Σωτηρίου καί ἄς τή μελετήσουμε(εἰκ.55):

1. Ἐξωτερικός περίβολος τοῦ ναοῦ: α,α πύλες περιβόλου, α' α' μικρές πύλες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, β β βόρεια καί νότια πύλη τοῦ ναοῦ.
2. Ἀψίδα ἢ Κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος
3. Ἱερό Βῆμα: α Ἀγ. Τράπεζα, β-γ Σύνθρονο, δδδ τέμπλο
4. Κυρίως ναός: α μεσαῖο κλιτος, β β πλάγια κλίτη
5. Ἀμβωνάς 5'. Τρίβηλο
6. Νάρθηκας.
7. Αἶθριο: α Ὑπαίθριος χῶρος, β β πλάγιες στοές, γ γ γ δυτικές εἰσοδοὶ αἶθρίου
8. Φιάλη.
9. Κλιμακοστάσια τῶν ὑπερώων τοῦ ναοῦ
10. Βαπτιστήριο: α αὐλή, β ἀποδυτήρια, ὅπου ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου. Οἱ δύο μικρές κόγχες εἶναι γιὰ τή φύλαξη τοῦ ἐλαίου καί τοῦ μύρου, γ τό φωτιστήριο μέ τήν κολυμβήθρα
11. Διακονικό ἢ Σκευοφυλάκιο: Σέ σχῆμα παρεκκλησίου, σύμμετρο πρός τό βαπτιστήριο, α στόν προθάλαμο τό χωνευτήριο
12. Πύργοι: στά ἄκρα τῆς πρόσοψης
13. Πρόπυλο.
14. Λουιτρῶνας, ἀπ' ὅπου διοχετεύεται ζεστό καί κρύο νερό στό βαπτιστήριο(10) καί στή φιάλη (8)
15. Προσκίςματα.

55. Γενική κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Α των χριστιανικών θηβῶν Θεσσαλίας.

ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική διαιρεῖται σέ τρία μέρη:

- 1) Ἱερό Βῆμα, ὅπου ὁ κληρὸς.
- 2) Κυρίως ναός, ὅπου οἱ πιστοὶ.
- 3) Νάρθηκας μέ τό αἶθριο.

Τ Α Μ Ε Ρ Η

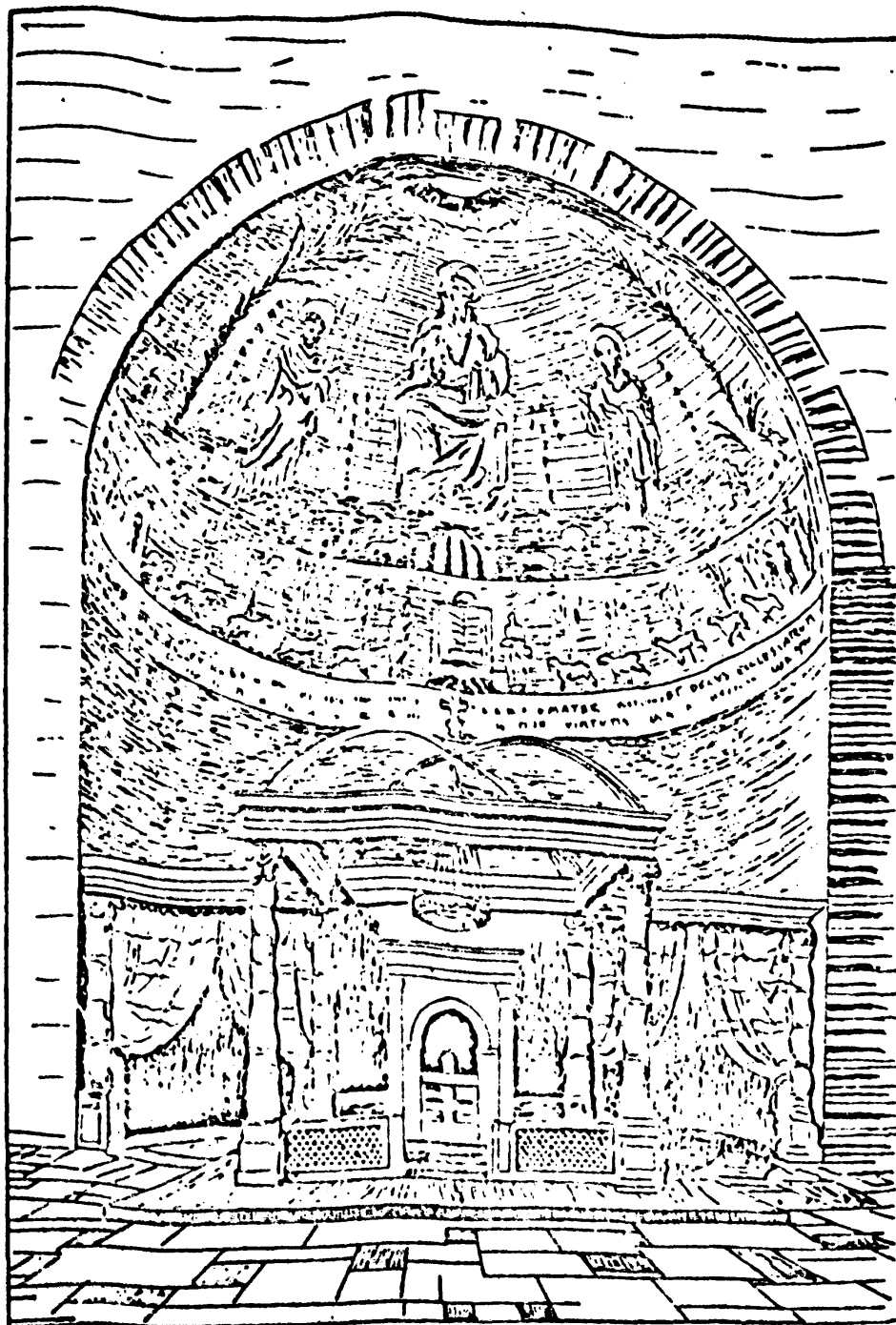
ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΝΑΟΥ

Α' ΤΟ ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

1) Ἡ Κόγχη (= Ἀψίδα), τὰ Παστοφόρια, Πρόθεση-Διακονικό

Στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές τό Ἱερό Βῆμα βρίσκεται ψηλότερα ἀπό τό δάπεδο τοῦ ὑπόλοιπου ναοῦ (βῆμα: ἀπό τό ρ. βαίνω=ἀνεβαίνω) καί καλύπτει τό ἕνα τρίτο σχεδόν τοῦ κυρίως ναοῦ. Πρὸς τό ἀνατολικό μέρος σχηματίζεται ἡ Κόγχη ἢ Ἀψίδα, πού εἶναι ἡμικυκλική ἐσωτερικά (εἰκ. 56) καί κατά κανόνα καί ἐξωτερικά (εἰκ. 59) (ἐξωτερικά μπορεῖ νά εἶναι καί πολυγωνική). Τό ἄνω μέρος τῆς κόγχης στεγάζεται μέ τεταρτοσφαίριο (εἰκ. 56 καί 58). Συμβαίνει κάποτε, στίς ὁρομικές βασιλικές, δύο κίονες στίς ἄκρες τῆς χορδῆς τῆς κόγχης νά συνδέονται ἄνω μέ τόξο, πού ὀνομάζεται "θριαμβευτικό τόξο". Στίς βασιλικές μέ ἐγκάρσιο κλιτὸς ὅμως τό θριαμβευτικό τόξο ὑψώνεται στό σημεῖο, πού σταματᾷ ἡ κλινοστοιχία τοῦ μεσαίου κλιτῶν καί ἀρχίζει τό ἐγκάρσιο, ὅπως π.χ. στή βασιλική τοῦ Ἀγ. Παύλου τῆς Ρώμης (εἰκ. 57). Στίς ἀπλές βασιλικές τό Ἱερό Βῆμα ἔχει τό πλάτος τοῦ μεσαίου κλιτῶν. Στίς βασιλικές ὅμως μέ ἐγκάρσιο κλιτὸς τό Ἱερό ἀπλώνεται μέχρι τὰ τμήματα τῶν πλαϊνῶν κλιτῶν. Στά πλαϊνά αὐτά τμήματα δημιουργοῦνται δύο διαμερίσματα, πού ἐπικοινωνοῦν μέ τήν ἀψίδα ἀπό τὰ πλάγια κλιτῶν. Τὰ διαμερίσματα αὐτά, ὅπως προαναφέραμε λέγονται Παστοφόρια (= λ. τῆς Π. Δ. καί τῆς ὀφθαλμίας λατρείας πού σημαίνει σκευοφυλάκιο). Στό βόρειο παστοφόριο μεταφέρονταν πιθανότατα ἀπό τό Διακονικό, (πού ἦταν στό νότιο

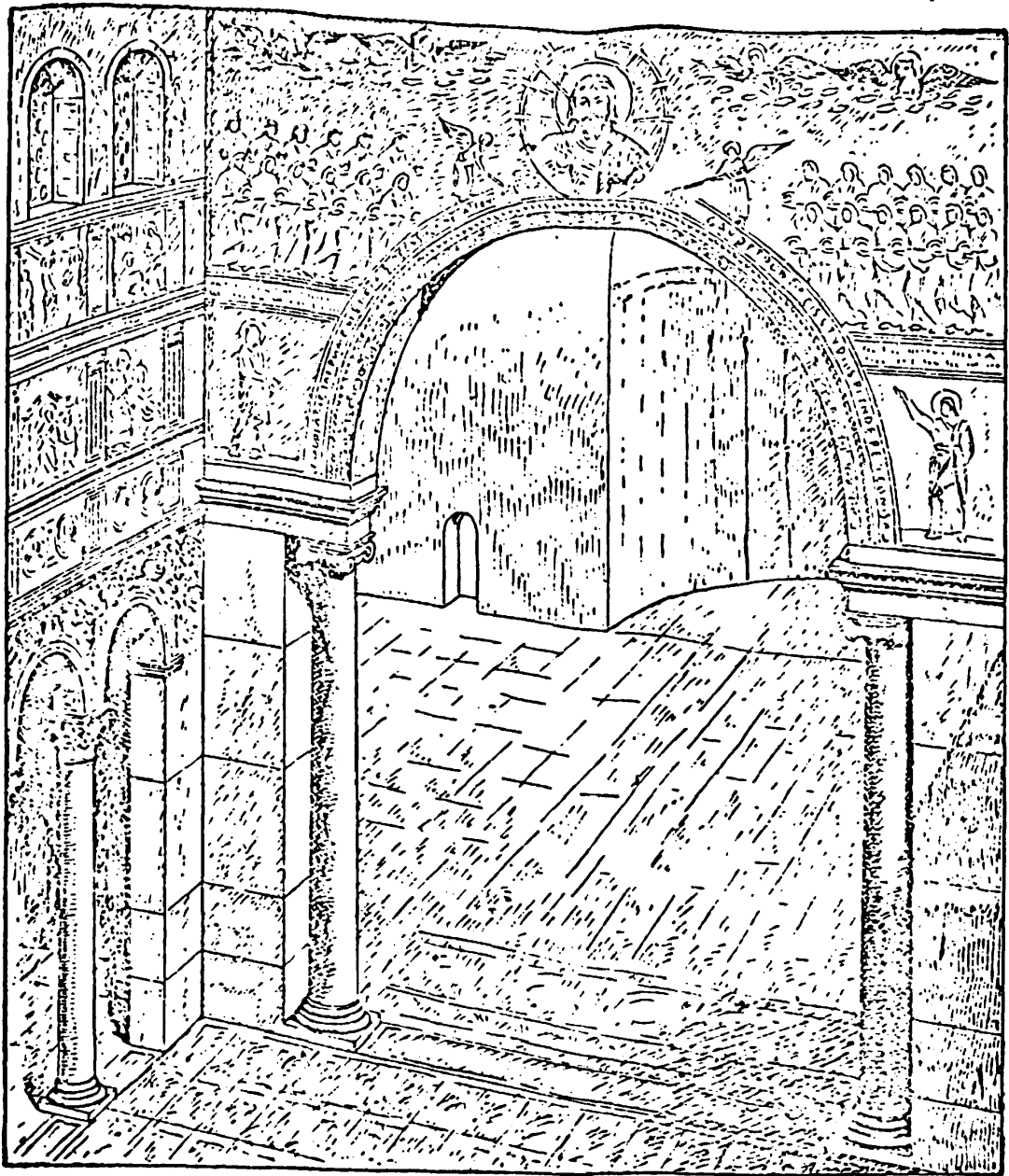

56. Κόγχη Ἱεροῦ Βήματος μέ παράσταση στό τεταρτοσφαίριο. Τό τέμπλο διαθέτει τετρακίονιο κροστῶ. (Ἄπό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ρώμης).

μέρος τοῦ αἵθριου) οἱ προσφορές τῶν κιστῶν (κυρίως ἄρτος καί οἶνος) γιά τίς λειτουργικές ἀνάγκες. Οἱ προσφορές "προετίθεντο" σέ μαρμάρινα κυρίως τραπέζια καί ὕστερα "προσεκομίζοντο" στήν Ἁγία Τράπεζα. Γι' αὐτό ὁ χώρος αὐτός ὀνομάστηκε "Πρόθεσις" ἢ "Προσκομιδή" καί τά τραπέζια "Τράπεζες προθέσεων ἢ προσφορῶν". Ἀργότερα (τόν 6ο αἰ.),

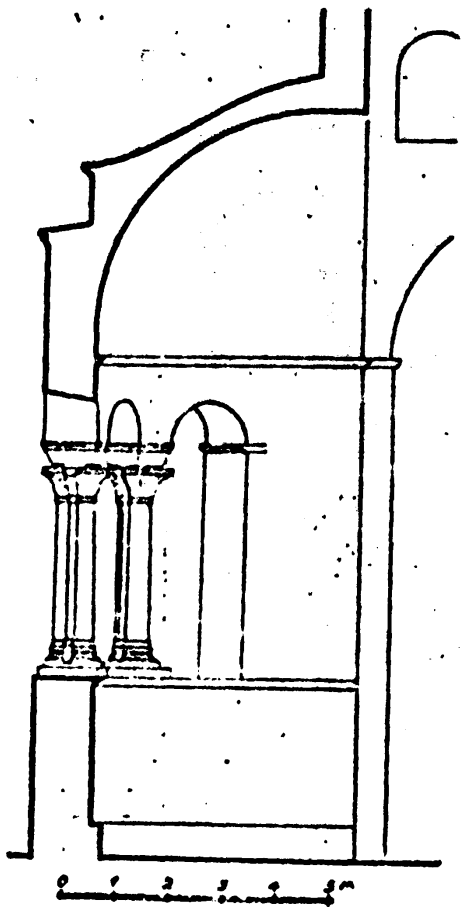

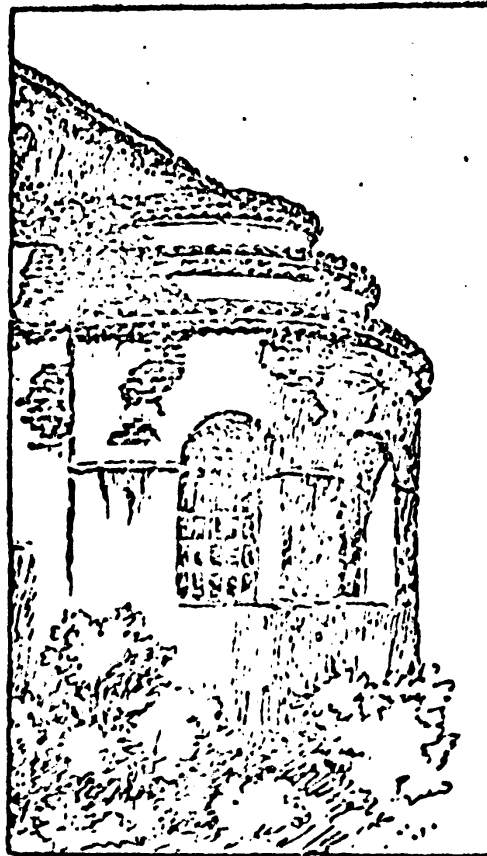
57. Τό θριαμβευτικό τόξο τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου Ρώμης, πού συνδέει τό μεσαῖο μέ τό ἐγκάρσιο κλῦτος.

ὄταν καταργήθηκε τό αἶθρο, τό Διακονικό μεταφέρθηκε στό νότιο παστοφόριο γιά λόγους συμμετρίας πρὸς τήν Πρόθεση. Σέ παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ὅπου τό Ἱερό Βῆμα περιορίζεται μόνο στό κεντρικό κλῦτος (ὄταν δέν ὑπῆρχαν δηλ. παστοφόρια) τό βορειοανατολικό μέρος τοῦ Ἱεροῦ μετατρέπεται σέ Πρόθεση μέ τήν προσθήκη μιᾶς κόγχης. Γιά λόγους κάλυψης τῆς συμμετρίας στό νοτιοανατολικό μέρος μεταφέρεται τό Διακονικό μέ τήν προσθήκη τρίτης κόγχης. Ἐτσι ἀπό τόν 6ο αἰ. τό Ἱερό Βῆμα ἐμφανίζεται μέ τρεῖς κόγχες (κεντρική-Πρόθεση-Διακονικό), πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι ἀρχίζει νέα περίοδος, ἡ βυζαντινή. Σημειώνουμε πάντως ὅτι τό ζήτημα τῆς διαμόρφωσης τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀρκετά περίπλοκο.

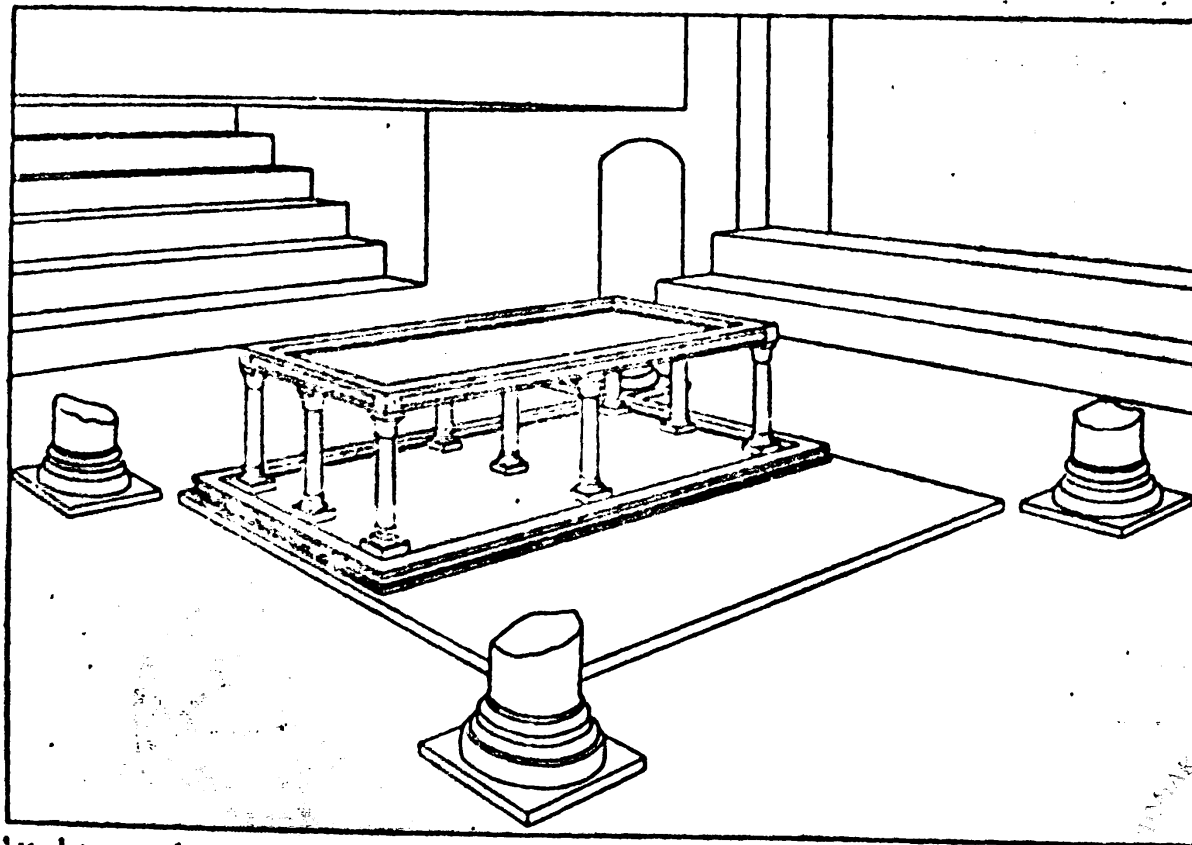

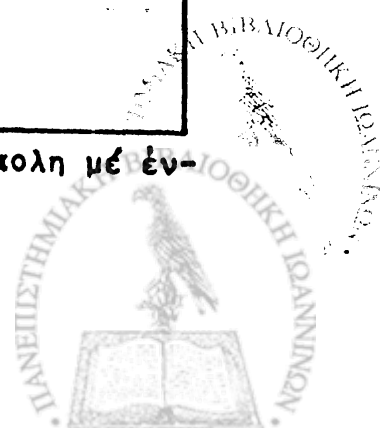
58. Κατακόρυφη τομή του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

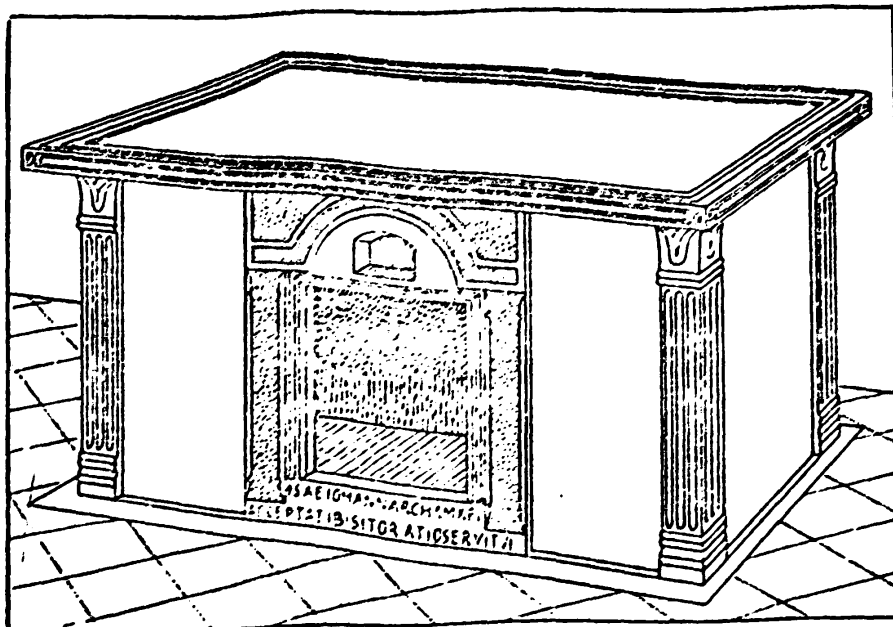

59. Εξωτερική άποψη της βαθμωτής κόγχης της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης.

60. Η Αγ. Τράπεζα της βασιλικής Β (του Αλκίωνα) στη Νικόπολη με έννεα πόδια.

61. Κιβωτιδόσχημη (ἢ σαρκοφαγοειδής) Ἀγ. Τράπεζα τῆς βασιλικῆς Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ στή Ραβέννα.

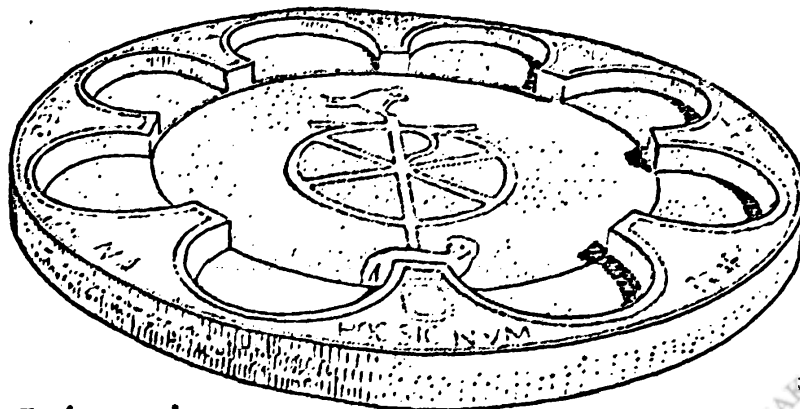
2) Ἡ Ἀγία Τράπεζα

Μπροστά ἀπό τό ἡμικύκλιο τῆς κόγχης ἢ καί μέσα σ' αὐτό τοποθεῖται ἡ Ἀγία Τράπεζα. Οἱ πρῶτες Ἀγίες Τράπεζες ἦταν ξύλινες καί κινητές. Ἀπό τόν 4ο αἰώνα γίνονται ἀκίνητες καί εἶναι λίθινες ἢ μαρμάρινες.

Ἡ Ἀγία Τράπεζα ἐμφανίζεται συνήθως σέ τέσσερους τύπους :

- α) Ἡ πλάκα (=καλυπτήριος πλάξ) στηρίζεται σέ ἓνα κεντρικό πόδι (κύονα ἢ πεσσό).
- β) Ἡ πλάκα στηρίζεται σέ τέσσερους κίονες - πόδια. (εἰκ. 66).
- γ) Ἡ πλάκα στηρίζεται σέ ἐννέα κίονες - πόδια (εἰκ. 60).
- δ) Ἡ κιβωτιδόσχημη τράπεζα, πού περικλείεται ἀπ' ὅλες τῖς πλευρές μέ πλάκες (εἰκ. 61).

Κάτω ἀπό τήν κιβωτιδόσχημη Ἀγ. Τράπεζα ὅπως γίνεται σέ ὅλες τῖς τράπεζες τοποθετοῦνται λείψανα τοῦ μάρτυρα. Πρὶν συγχωνευθεῖ ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων μέ τή λατρεία τῶν ναῶν στίς πόλεις, στούς τάφους τῶν μαρτύρων ἢ θεία Εὐχαριστία, ἀλλά καί οἱ ἀγάπες, τελοῦνταν πάνω στίς κινητές στήν ἀρχή, ἀκίνητες ὕστερα τράπεζες μαρτύρων ἢ ἀγαπῶν, πού ἦταν τετράγωνες ἢ κυκλικές (εἰκ. 62) ἢ ἡμικυκλικές.

62. Κυκλική Τράπεζα ἀγαπῶν

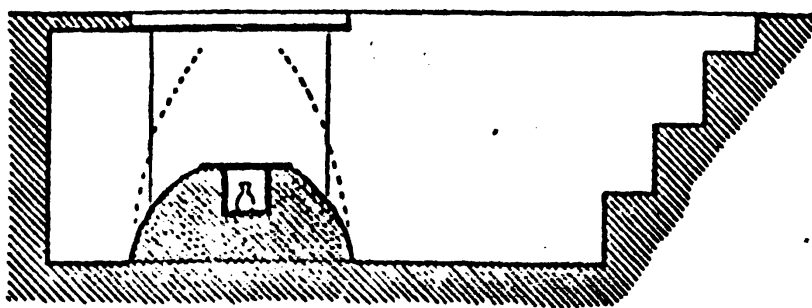

3) Ἡ Κρύπτη

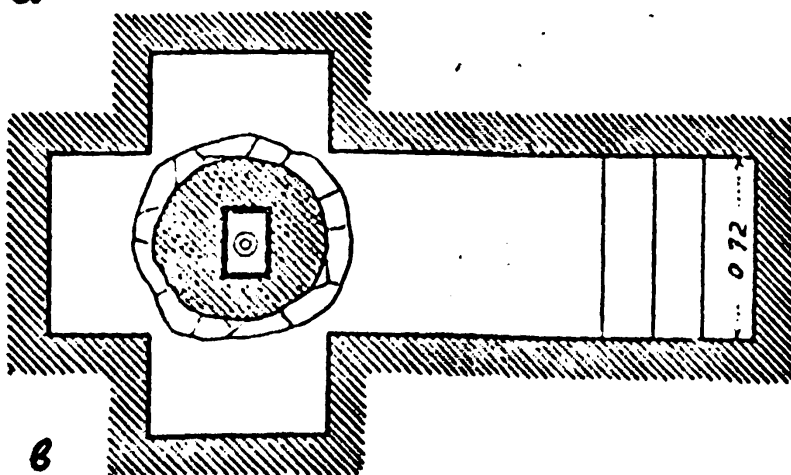
Σέ ὀρισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές ἀπό τό Ἱερό Βῆμα ξεκλινοῦν δύο σκάλες, πού μᾶς ὀδηγοῦν σέ χῶρο κάτω ἀπό αὐτό. Ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ Κρύπτη (confessio), μικρός δηλ. θάλαμος, ὅπου τοποθετοῦσαν οἱ χριστιανοί τό σῶμα τοῦ μάρτυρα, ὅταν τό μετέφεραν μέ τιμές συνήθως ἀπό τόν τόπο τοῦ μαρτυρίου ἢ ἀπό τό κοιμητήριον.

Στήν Ἀνατολή σπάνια βρίσκομε Κρύπτη κάτω ἀπό τό Ἱερό Βῆμα γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐπικράτησε ἡ συνήθεια τοῦ τεμαχισμοῦ τῶν ἁγίων λειψάνων. Κρύπτη ἔχομε στό ναό τῶν Στόβων τῆς Β.Μακεδονίας, στή Μονή τοῦ Στουδίου στήν Κωνσταντινούπολη, στήν Κατακολιανή τῆς Πάρου καί στόν Ἁγ. Δημήτριον Θεσσαλονίκης (εἰκ. 63). Βασικά ἐδῶ πρόκειται γιά Κρύπτη λειψάνων.

Στή Δύση ὁμως συχνά συναντοῦμε ναούς μέ Κρύπτη, ὅπου ὑπάρχει τό λείψανον μάρτυρα ἢ ἁγίου. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί στή Δύση τό Ἱερό Βῆμα εἶναι ἀνυψωμένο καί χρειάζεται βαθμίδες γιά νά φτάσει ὁ ἱερέας ὡς τήν Ἁγία Τράπεζα.

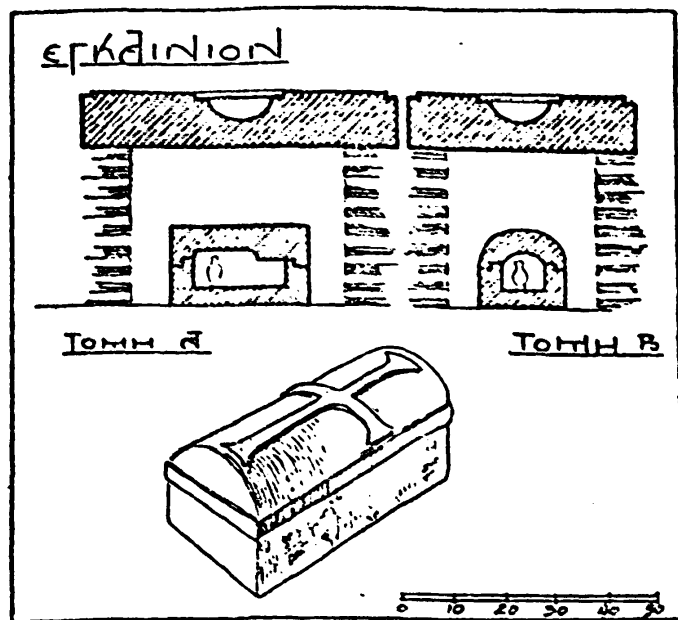
α

β

63. Μικρή Κρύπτη μέ τά λείψανα (= τό φιαλίδιο μέ τό αἷμα) τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. α. Κατά πλάτος τομή. β. Κάτοψη.

64. Έγκαίνιο τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὁρλάνδος).

4) Ἡ κατάθεση ἢ Ἐγκαίνιο

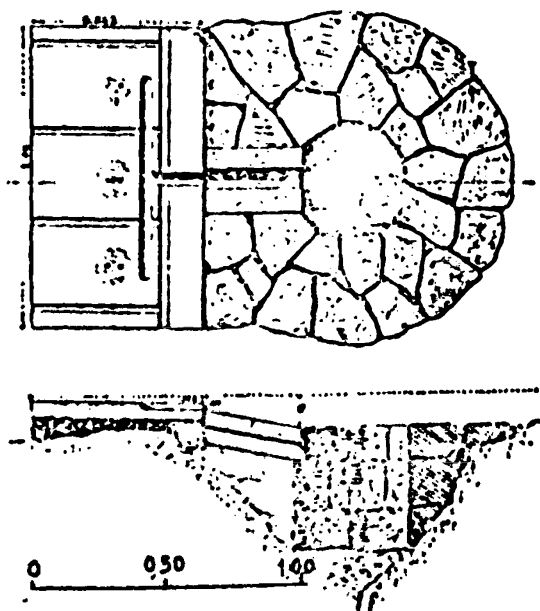
Στὴν Ἀνατολή τὰ ἅγια λείψανα συνηθίζουν νὰ τὰ τοποθετοῦν κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τράπεζα κατὰ τὴν τελετὴ τῶν ἐγκαίνιων. Ἡ πράξη τῆς τοποθέτησης - ἀλλὰ καὶ τὸ κατασκευάσμα, μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετοῦνται τὰ λείψανα - ὀνομάζεται κατάθεση ἢ ἐγκαίνιο. Ἡ κατάθεση ἦταν προαιρετικὴ στὴν ἀρχὴ ἀργότερα ὅμως ἔγινε ὑποχρεωτικὴ ἀπὸ τὸ 401 γιὰ τὴ Δύση (14ος κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Καρχηδόνας) καὶ ἀπὸ τὸ 787 γιὰ τὴν Ἀνατολή (7ος κανόνας τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου στὴ Νίκαια Βιθυνίας).

Ἡ κατάθεση γίνεται μὲ τὸν παρακάτω τρόπο: Κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τράπεζα ἀνοίγεται λάκκος, πού χτίζεται στεγανά μὲ πλίνθους. Εἶναι ὀρθογώνιος ἢ σταυρικὸς ἢ ἔχει σχῆμα Τ. Ἐσωτερικὰ ἐπενδύεται μὲ μαρμάρινες πλάκες. Στὸ ἐσωτερικὸ του τοποθετεῖται πῆλινο ἢ μαρμάρينو ἢ ἀργυρὸ ἢ χρυσὸ ἢ ἀπὸ ἐλεφαντοστὸ κιβωτίδιο, πού ἀποτελεῖ μικρογραφία ἀρχαίας σαρκοφάγου μὲ ἡμικυλινδρικό ἢ σαμαρωτὸ κάλυμμα (εἰκ. 64). Μέσα στὸ κιβωτίδιο αὐτὸ τοποθετοῦσαν τὰ ἅγια λείψανα, τυλιγμένα μὲ ὑφάσματα μεταξωτά. Ὁρισμένες φορές, μαζί μὲ τὰ λείψανα, τοποθετοῦσαν καὶ φιαλίδια ἢ ἀμφορίσκους (χάλκινους ἢ χρυσοῦς), πού περιεῖχαν τὸ αἷμα τοῦ μάρτυρα. Σέ πολλές βασιλικές βρέθηκε ἡ κατάθεση μὲ τὸ κιβωτίδιο (=λειψανοθήκη) καὶ τὸν ἀμφορίσκο, ὅπως π.χ. στὴ βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου (εἰκ. 64) ἢ τὸ φιαλίδιο μὲ τὸ αἷμα τοῦ μάρτυρα, ὅπως στὸν Ἀγ. Δημήτριο Θεσσαλονίκης (εἰκ. 63).

5) Ἡ "θάλασσα"

Παρατηρεῖται συχνά, ἀνατολικά τῆς Ἀγ. Τράπεζας ἢ καί κάτω ἀπ' αὐτή, χτιστό κυλινδρικό ἀνοιγμα μέ διάμετρο, πού κυμαίνεται, ἀνάλογα μέ τό χωρο, ἀπό μισό μέχρι ἐνάμισυ μέτρο καί βάθος ἀπό μισό μέχρι δύο μέτρα. Ἐπισημάνθηκε ἐπίσης στίς ἀνασκαφές μιά κάποια κλίση πρὸς τό ἀνοιγμα τῆς κάτω πλάκας καθὼς καί ἀποχετευτικοί αὐλακες τῆς Ἀγ. Τράπεζας, πού δέχονταν τό νερό ἀπό τό πλύσιμο τῆς καί τό διοχέτευαν στό ἀνοιγμα (εἰκ. 65).

65. Ἡ "θάλασσα" τοῦ Ἀγ. Στεφάνου τῶν Ἱεροσολύμων.

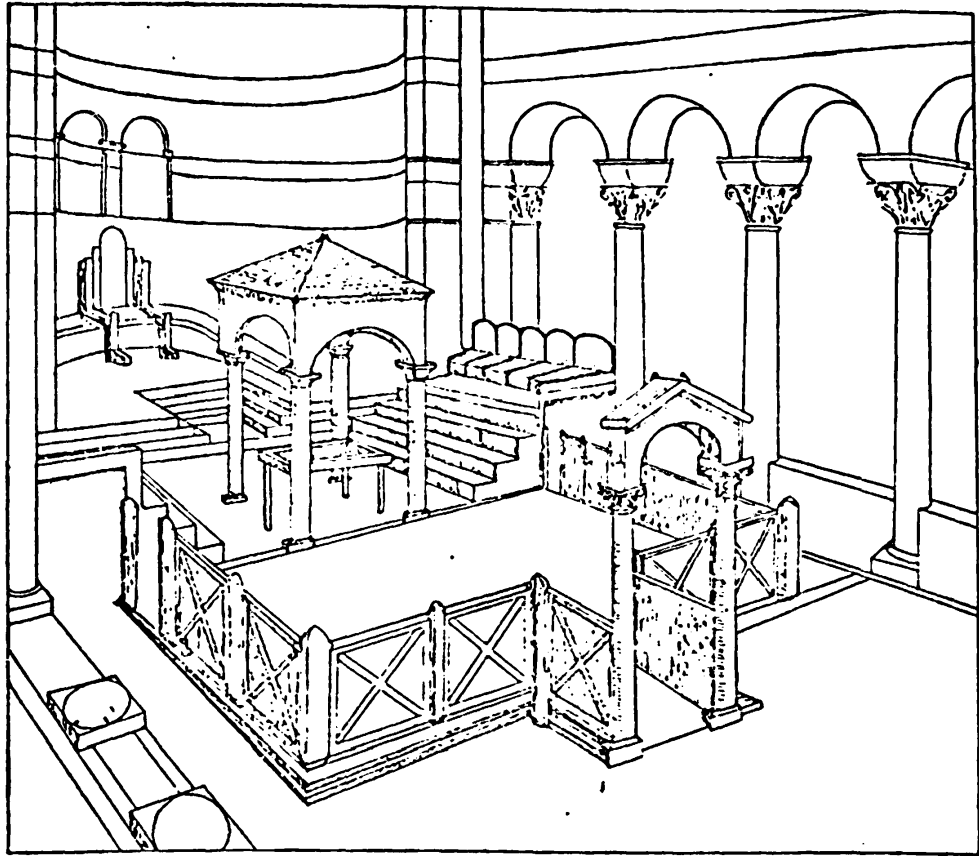
Στήν ἀρχή οἱ ἐρευνητές νόμισαν πὼς βρέθηκαν μπροστά σέ κρύπτη, σιγά-σιγά ὅμως κατάλαβαν πὼς τό χτιστό κυλινδρικό φρεάτιο εἶναι ἡ "θάλασσα", τὴν ὁποία ἀναφέρει καί ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος στήν Ἀγ. Σοφία τῆς Κωνταντινούπολης. Ἡ "θάλασσα", διατηρήθηκε στοὺς βυζαντινοὺς καί στοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες καί δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τό "χωνευτήριον" ἢ "χωνεῖον", κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τράπεζα, γιὰ νά δέχεται τό νερό ἀπό τό πλύσιμο τῶν

χειρῶν τῶν ἱερέων ἢ γιὰ νά χύνεται ἐκεῖ τό ἅγιασμα τοῦ Βαπτίσματος. Σέ μερικές βασιλικές ὁ Πάλλας παρατήρησε ὅτι, ἡ "θάλασσα" δέν παρουσιάζεται μέ τὴ μορφή κυκλικοῦ φρεάτιου, ἀλλὰ σάν τετράγωνη ἢ ὀρθογώνια ἀβαθῆς δεξαμενὴ μέ χτιστά τοιχώματα καί ἀκατασκευάστο πυθμένα.

Σέ ἄλλες βασιλικές, ἀντὶ γιὰ "θάλασσα", ὑπάρχει μέσα στό Ἱερό Βῆμα φορητὴ λίθινη ἢ μεταλλικὴ λεκάνη, τοποθετημένη σέ μόνιμο ἢ κινητό βῆθο, δηλ. πάνω σέ κλονίσκο ἢ σέ πεσσίσκο ἢ σέ πεζούλι ἢ καί σέ τραπέζι. Αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ λεκάνες ὀνομάζονται "χέρνιβες", ἢ "θαλασσίδια" καί χρησίμευαν γιὰ τὸν ἕδλο σκοπό, γιὰ τὸν ὄποιο καί ἡ "θάλασσα". Χέρνιβες ἢ βάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους βρέθηκαν στίς βασιλικές τῶν Στόβων, τοῦ Μεσοκάμκου τῆς Σάμου, τῆς Αὔγινας καί τῆς Κατακολιανῆς τῆς Πάρου.

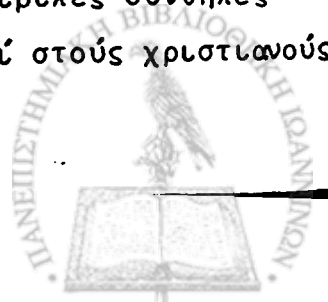

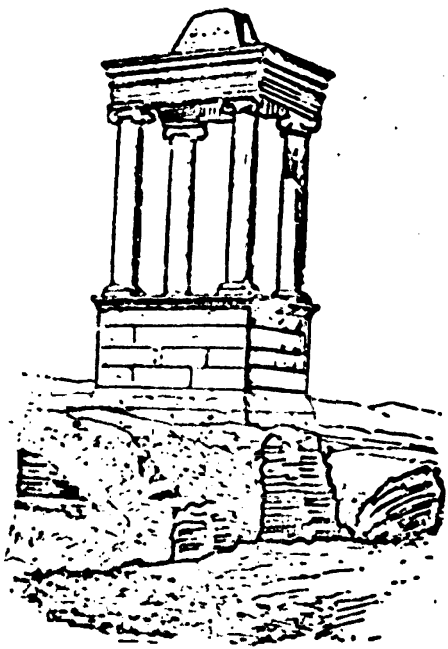
66. Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Α τῶν χριστιανικῶν θηβῶν θεσσαλίας. Τό Ἱερό Βῆμα. Πάνω ἀπό τήν Ἀγ. Τράπεζα τό κιβώριο.

6) Τό κιβώριο

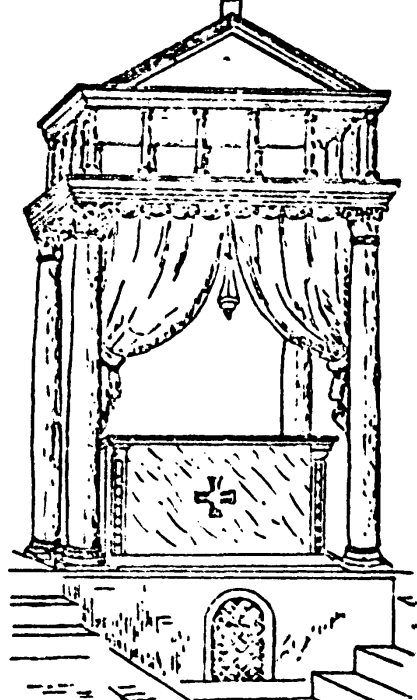
Τό κιβώριο (ciborium, tiburio) ἦταν θόλος πού σκέπαζε τήν Ἀγ. Τράπεζα. Ἡ στέγη τοῦ κιβωρίου ἦταν κιονοστήρικτη καί ἢ ἦταν θολωτή (εἰκ. 69) ἢ εἶχε τό σχῆμα πυραμίδας (εἰκ. 66 καί 70). Οἱ κίονες ἔφεραν τή στέγη μέ εὐθύγραμμα (εἰκ. 68) ἢ τοξωτά (εἰκ. 69) ἐπιστύλια. Ἦταν συνήθως 4 καί δημιουργοῦσαν τετράγωνο (εἰκ. 66). Σπάνια ἦταν 6 καί δημιουργοῦσαν κύκλο. Ἡ στέγη ὀνομάζονταν οὐρανός. Τήν κορυφή ἔστεφε σφαῖρα, πού ἔφερε σταυρό. Ἀπό τόν οὐρανό κρέμονταν κανδήλα, πού ἔφτανε πάνω ἀπό τήν Ἀγ. Τράπεζα. Ἀπό τίς τέσσερες πλευρές τοῦ κιβωρίου κρέμονταν καταπετάσματα ἢ βῆλα. Τά βῆλα αὐτά κατασκευάζονταν ἀπό μεταξωτά ἢ κεντητά ὑφάσματα καί ὀρισμένες στιγμές ἔκλειναν καί ἔκρυβαν τή θεά τοῦ θυσιαστηρίου (εἰκ. 68).

Οἱ ἐθνικοὶ συνήθιζαν νά σκεπάζουν τοὺς ὑπαίθριους τάφους μέ παρόμοια στέγαστρα, τὰ teguria (εἰκ. 67). Τά teguria ἐξυπηρετοῦσαν διπλό σκοπό: Προστάτευαν τοὺς τάφους, ἀπό τίς δυσμενεῖς καιρικές συνθήκες καί τοὺς ἔδιναν μνημειώδη ὄψη. Ἡ συνήθεια πέρασε καί στοὺς χριστιανούς.

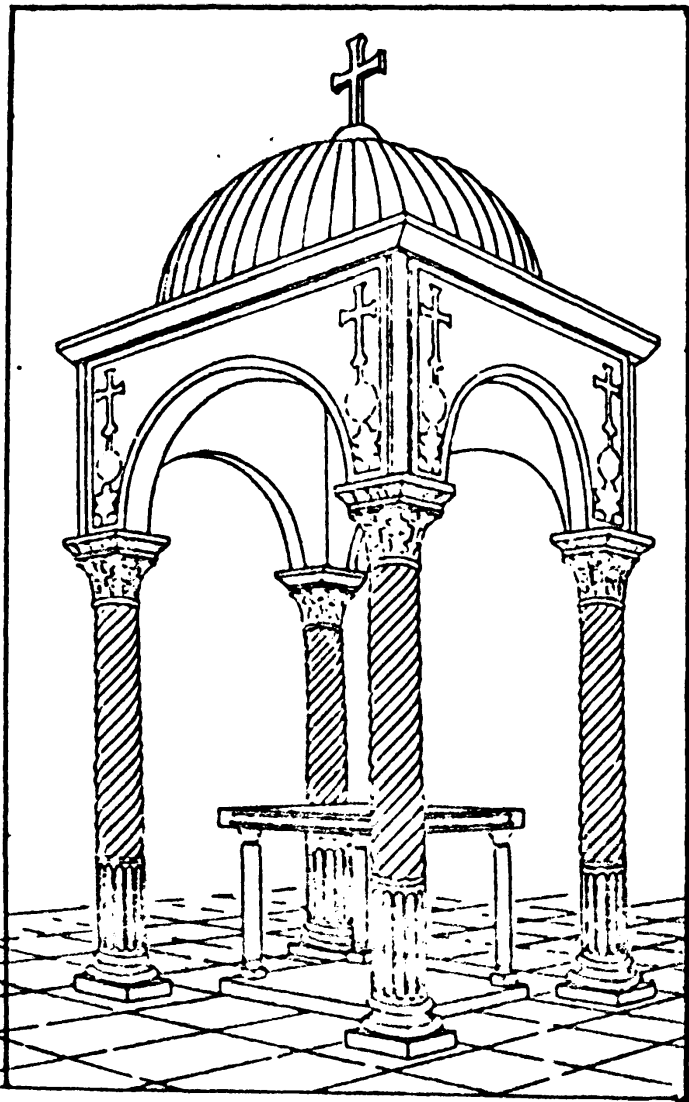

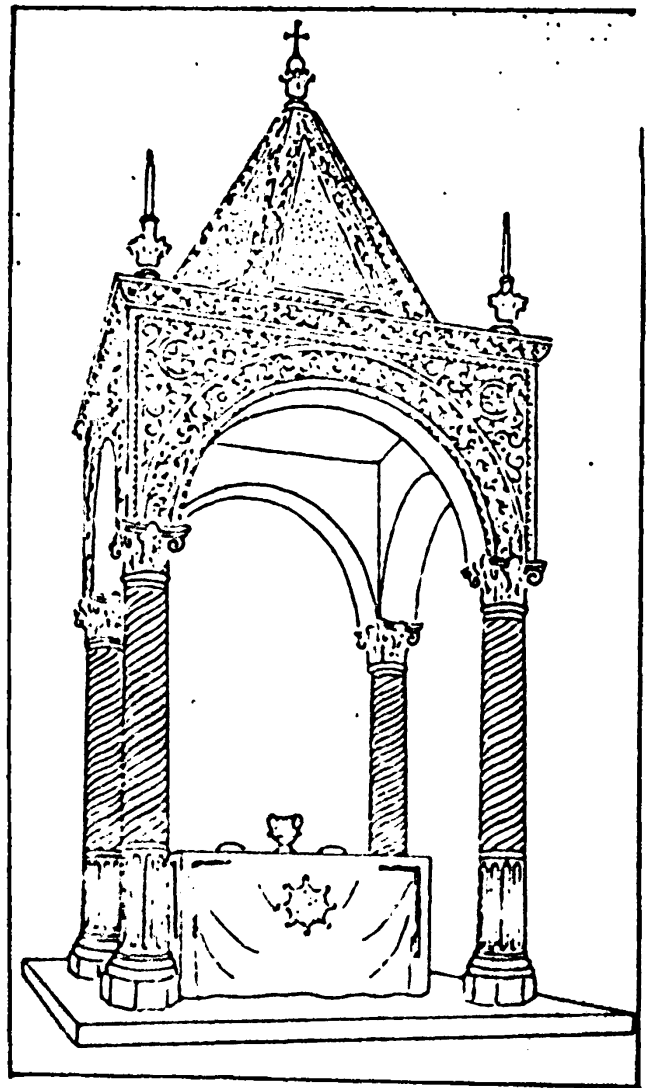
67. Ένα από τὰ τεγυρία στή Dana
τῆς Συρίας

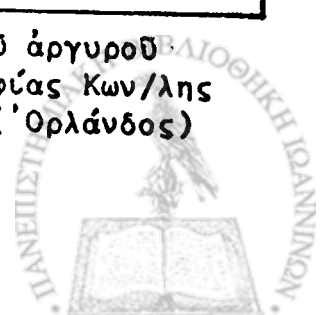
68. Κιβώριο τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος
Ρώμης

69. Τετρακίονο κιβώριο μέ ἡμισφαιρικό
οὐρανό (Ἵορλάνδος)

70. Ἀνακαράσταση τοῦ ἀργυροῦ
κιβωρίου τῆς Ἁγ. Σοφίας Κων/λης
μέ πυραμιδωτή στέγη (Ἵορλάνδος)

ἀφοῦ ἡ Ἁγ. Τράπεζα ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ καὶ φιλοξενεῖ λείψανα κάποιου μάρτυρα ἢ ἀγίου. Τὸ κιβώριο ἐδῶ χαρίζεται στὴν Ἁγ. Τράπεζα μεγαλοπρέπεια.

Τὰ κιβώρια ἦταν ξύλινα, χάλκινα, ἐπίχρυστα καὶ συνήθως μαρμάρινα. Ἀπὸ τὴς πηγές μαθαίνουμε ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κατασκεύασε πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζα τῆς Ἁγ. Σοφίας κιβώριο ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα. Ὁ Ἰουστινιανὸς τὸ ἀνακατασκεύασε πολυτελέστερο, ὁλόκληρο ἀπὸ ἄργυρο (εἰκ. 70). Συχνὰ οἱ μαρμάρινοι κιονίσκοι κατασκευάζονταν ἀπὸ πολύχρωμα μάρμαρα καὶ ἔφεραν ἐλικοειδεῖς (εἰ. 69, 70) ἢ κατακόρυφες κυρτές ραβδώσεις. Ἀπεικονίσεις παλαιοχριστιανικῶν κιβωρίων, διαφόρων τύπων, διασώθηκαν σὲ ψηφιδωτὰ ἐκκλησιῶν (Ἁγ. Γεώργιος Θεσσαλονίκης) ἢ σὲ μικρογραφίες χειρογράφων μηνολογίων.

Κιβώρια σώθηκαν στὴν Καταπολιανὴ τῆς Πάρου καὶ στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης στὴν Καλαμπάκα. Σὲ ἀνασκαφές πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν βρέθηκαν πολλὰ ἀποτμήματα κιβωρίων.

7) Τὸ Σύνθρονο

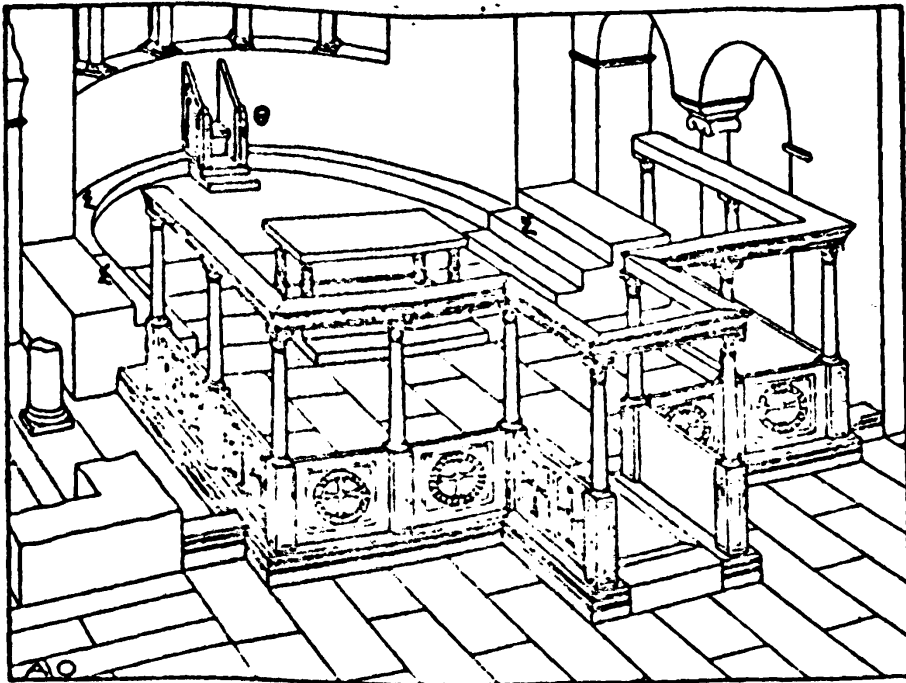
Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ Ἱεροῦ βήματος τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἀποτελεῖ τὸ σύνθρονο. Εἶναι ἓνα βαθμιδωτὸ κατασκεύασμα στὴν κόγχη καὶ συχνὰ στὰ πλάγια τῆς Ἁγ. Τράπεζας. Τὸ ἀποτελοῦν οἱ ἔδρες-καθίσματα τῶν πρεσβυτέρων καὶ ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος σύμφωνα μὲ τὰ βιβλία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (2, 57) καὶ τῆς Ἀποκάλυψης (4, 4).

Τὸ σύνθρονο παρουσιάζεται σὲ δύο τύπους:

- α) Τὸ ἡμικυκλικό, σάν ἓνα μικρὸ θέατρο, μέσα στὴν κόγχη.
- β) Τὸ περιόμορφο (=σχῆμα πεῦ), ποὺ ἐπεκτείνεται καὶ στὰ πλάγια τῆς Ἁγ. Τράπεζας (εἰκ. 71, 72 καὶ 73). Στὸν τύπο αὐτὸ ὑψώνεται ὁλόκληρο τὸ δάπεδο τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψίδας, ἀπὸ μισὸ μέχρι ἓνα περίπου μέτρο.

Ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος (εἰκ. 66, 71 καὶ 74), ἀπλὸς καὶ λιτὸς μέχρι τὸν 5ο αἰῶνα, τοποθετεῖται στὴ μέση. Ἀπὸ τότε καὶ ὕστερα γίνεται ψηλότερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ ἐπίσκοπος ἐπισκοπεῖ, δηλ. ἐπιβλέπει

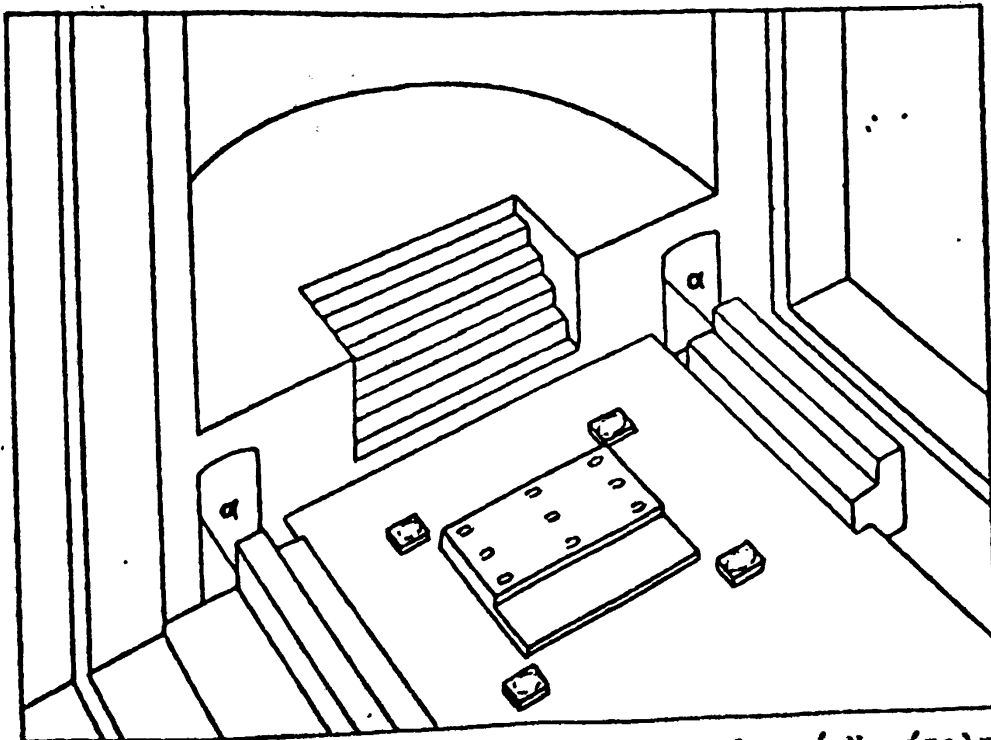

71. Τό Ἱερό Βῆμα μέ τό σύνθρονο καί τό τέμπλο τῆς βασιλικῆς τῆς θάσου (Σ=σύνθρονο. Θ=ἐπισκοπικός θρόνος)

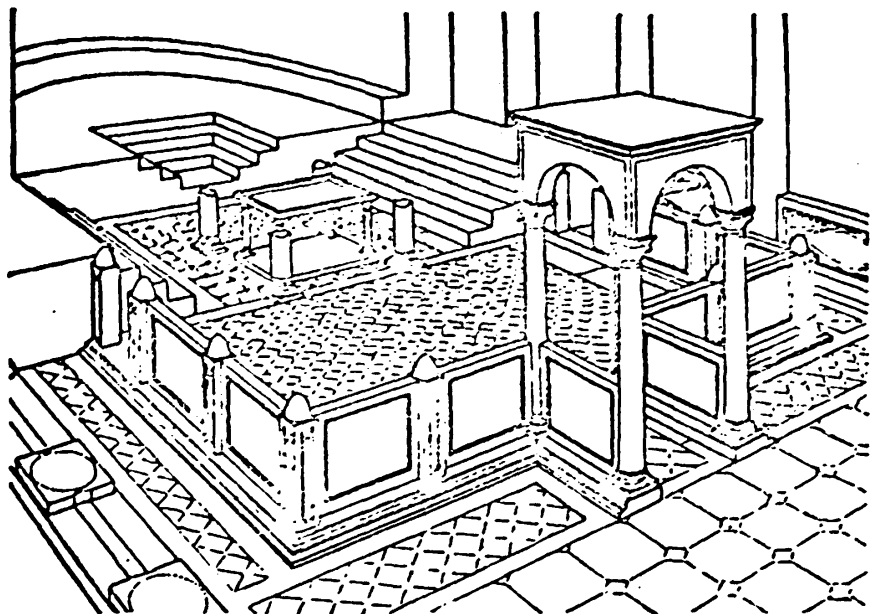
καί διευθύνει τή λατρεία, ἀλλά καί γίνεται καλύτερα ὁρατός καί ἀκουστός ἀπό τό ἐκκλησίασμα. Ὁ ἐπισκοπικός θρόνος στήν ἀρχή ἦταν ξύλινος. Κατόπιν ἔγινε χτιστός ἢ μαρμάρινος (εἰκ. 74). Ἔχουμε ἔτσι ποικιλία σχεδίων ἐπισκοπικῶν θρόνων, κυρίως ἀπό μάρμαρο.

Οἱ ἔδρες τῶν πρεσβυτέρων ὀνομάζονται δεύτεροι θρόνοι καί συμφέλλα

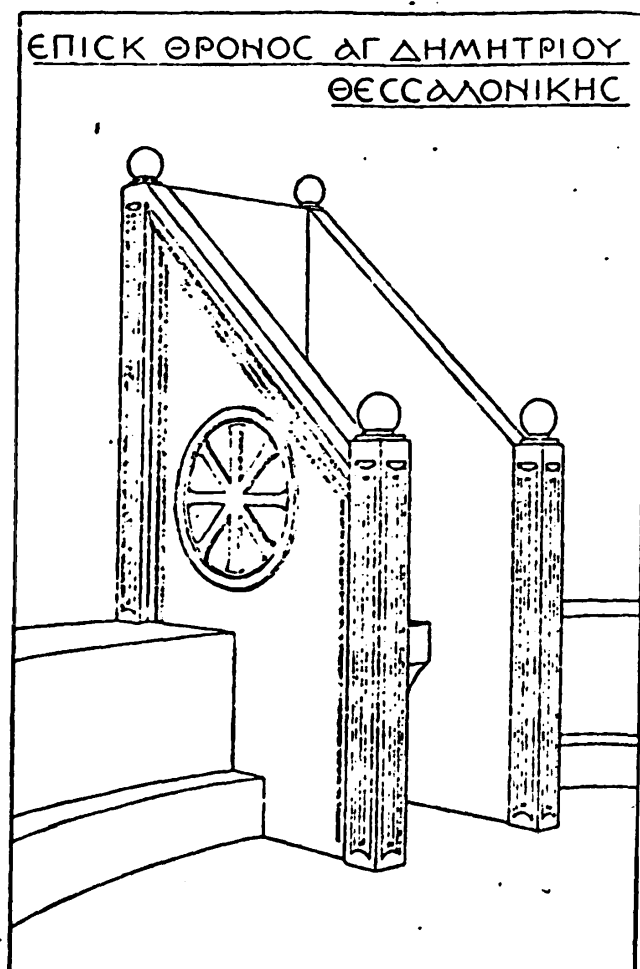
72. Ἀνακατάσταση τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Β στή Νικόπολη (Ὁρλάνδος)

73. Τό σύνθρονο καί τό τέμπλο τῆς βασιλικῆς Β τῶν θεσσαλικῶν θηβῶν ('Ορλάνδος)

(subsellium=ἐδώλιο,βάθρο).Στό πελόμορφο σύνθρονο οἱ βαθμιδωτές ἔδρες τοῦ ἡμικυκλίου εἶναι γιά τοὺς ἱερεῖς α'βαθμοῦ(εἰκ.71 καί 72), ἐνῶ στά πλάγια εὐθύγραμμα βάθρα κάθονται οἱ ἱερεῖς β'βαθμοῦ(εἰκ.72 καί 73).Αὐτά τά τελευταῖα βάθρα κατασκευάζονται σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο γιά νά ἐπιτρέπουν τήν κυκλοφορία τῶν κληρικῶν(εἰκ.72). Οἱ βαθμίδες τοῦ ἡμικυκλίου καί τά εὐθύγραμμα βάθρα φέρουν ἐπένδυση μαρμάρινων πλακῶν.Κάτω ἀπό τό ἡμικυκλικό σύνθρονο κατασκευάζονταν διάδρομος γιά τή διακριτική κυκλοφορία τοῦ κλήρου. Ὁ σκεπαστός αὐτός διάδρομος, πού εἶχε δύο εἰσόδους στίς ἄκρες τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου(εἰκ.72,αα), ὀνομάζονταν κύκλιον.

Ἡμικυκλικά σύνθρονα σώζονται στίς

74. Ὁ ἐπισκοπικός θρόνος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου θεσσαλονίκης τοῦ 7ου αἰ. ('Ορλάνδος)

βασιλικές τῆς Ἁγ. Εἰρήνης στήν Κωνσταντινούπολη, στήν Καταπολιανή τῆς Πάρου (ἓνα στόν κυρίως ναό καί ἓνα στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγ. Νικολάου) καί σέ ἡμιερεικωμένη κατάσταση στή βασιλική Ἀφεντέλλη Λέσβου (εἰκ. 77), στό Μαστιχάρι τῆς Κῷ καί σέ ἄλλες βασιλικές.

Πειλόμορφο σύνθρονο συναντᾶμε στή βασιλική τοῦ Λεχαίου, στίς βασιλικές Α καί Β θεσσαλικῶν θηβῶν (εἰκ. 66 καί 73), στή βασιλική Β τῆς Νικόπολης (εἰκ. 72).

Στούς βυζαντινοὺς χρόνους σέ μερικές παλαιοχριστιανικές βασιλικές, κού ἐπισκευάσθηκαν, διατηρεῖται τό ἡμικυκλικό σύνθρονο, ὅπως χ. π. στή βασιλική τῆς Καλαμπάκας, στόν Ἁγιο Νίκωνα τῆς Σπάρτης καί σέ μερικούς ναοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μέ τροῦλλο, ὅπως στή Χρύσαφα Λακωνίας καί στό Torcello τῆς Βενετίας.

Μέ τήν ἔναρξη τῆς βυζαντινῆς περιόδου τό σύνθρονο σιγά-σιγά καταργεῖται καθῶς ὑψώνεται τό τέμπλο. Ἔτσι ὁ ἐπισκοπικός θρόνος τοποθετεῖται στόν κυρίως ναό.

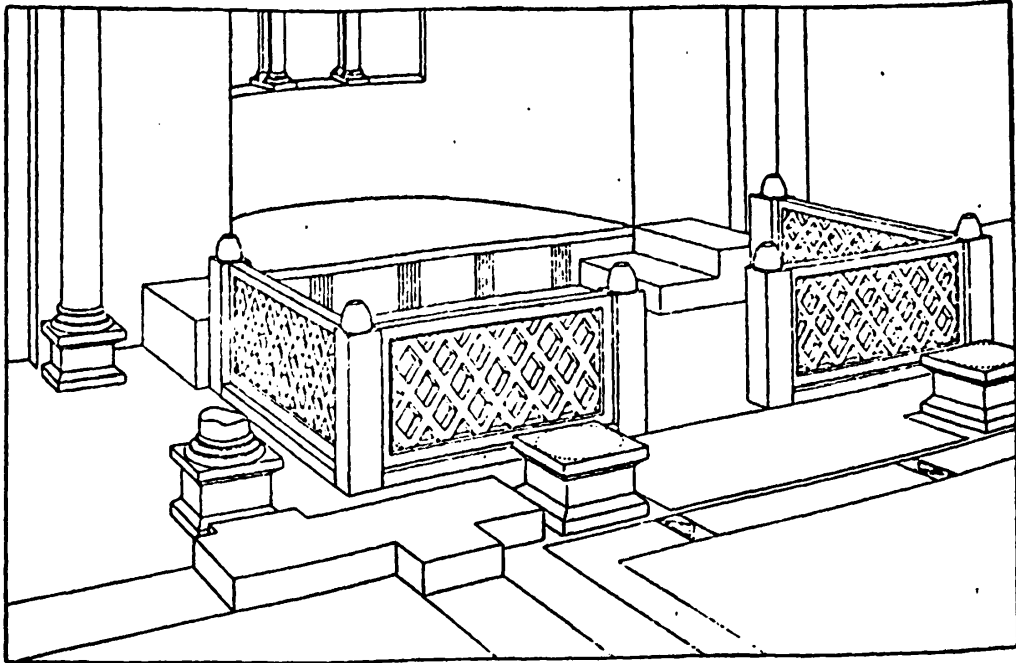
8. Τό τέμπλο

Τέμπλο ὀνομάζουμε τό χαμηλό χώρισμα ἀνάμεσα στό Ἱερό Βῆμα καί στόν κυρίως ναό. Ἔλναι γνωστό μέ τίς ὀνομασίες "φράγμα πρεσβυτερίου", δρύφακτα, κυγκλίδες, κάγκελλα, διάστυλα. Πρώτη φορά συναντᾶμε τόν ὄρο τέμπλο (τέμβλο) στό θεόδωρο Στουδίτη τόν 8ο αἰῶνα.

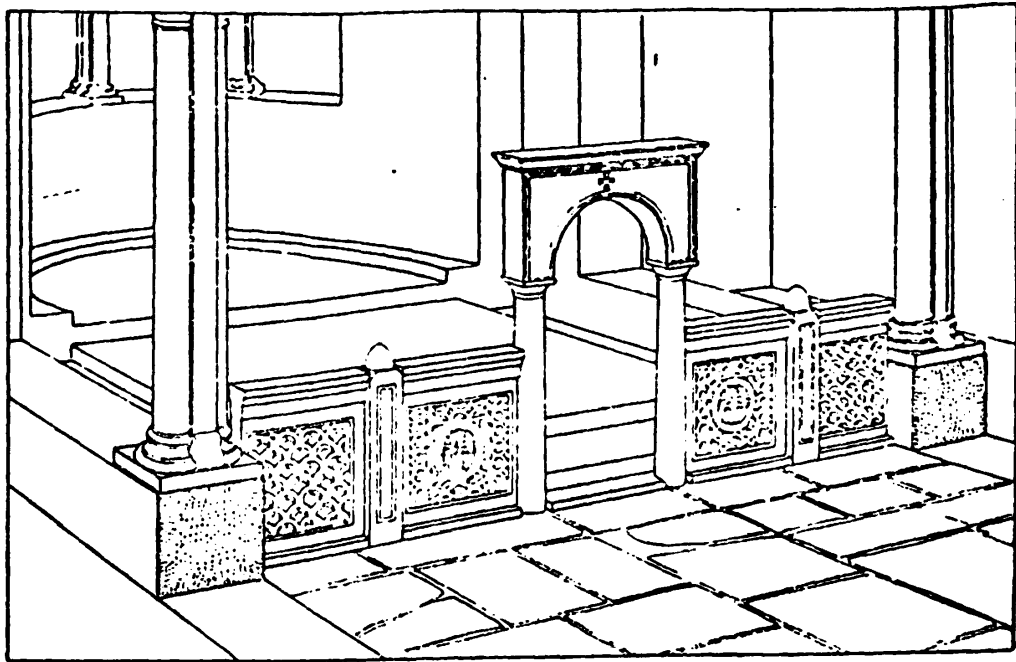
Τό τέμπλο ἦ ἦταν εὐθύγραμμο ἦ χώριζε καί τά κλάγια τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 71 καί 73). Οἱ κλάγιες πλευρές τοῦ φράγματος ἔφθαναν μέχρι τίς ἄκρες τῆς κόγχης σέ ναοὺς μέ ἡμικυκλικό σύνθρονο, ἐνῶ σέ ναοὺς μέ πειλόμορφο σύνθρονο ἔφθαναν μέχρι τά εὐθύγραμμα βάθρα τῶν ἱερέων (εἰκ. 66, 71 καί 73). Ἡ κεντρική θύρα τοῦ τέμπλου ὀνομάζεται Ἱεραία Πύλη, ἐνῶ στά κλάγια χωρίσματα ὑπῆρχαν μικρές θύρες (εἰκ. 73). Ὅταν ὁμως ἀργότερα (6ος αἰ.) διαμορφώθηκαν ἡ Πρόθεση καί τό Διακονικό, τό τέμπλο ἔγινε εὐθύγραμμο καί ἀπόκτησε στά κλάγια ἀπό μιᾶ θύρα, τά γνωστά παρακόρτια.

Ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ τέμπλου ἔλναι: α) Ὁ στυλοβάτης ἢ βατήρας ἢ βῆμα (= ἀπ' ὅκου καί ὄλος ὁ χώρος ὀνομάστηκε Ἱερό Βῆμα, β) οἱ πεσσίσκοι (εἰκ. 80) ἢ κλονίσκοι, κού στηρίζονται στό στυλοβάτη καί γ) τά θωράκια,

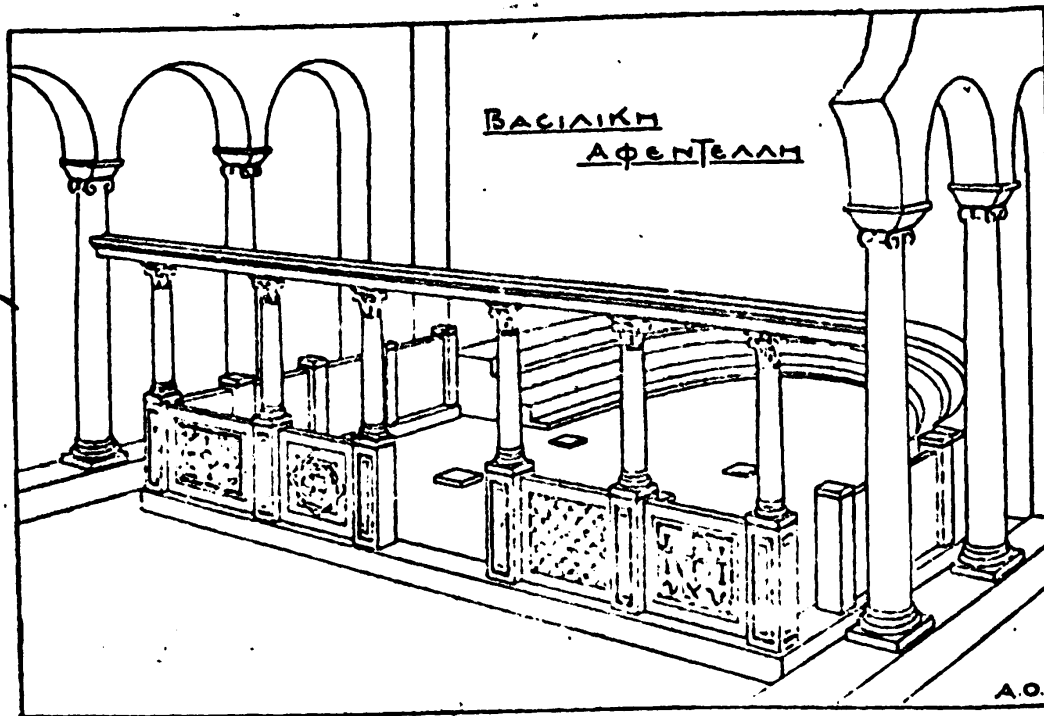

75. Τό τέμπλο τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων Λοκρίδας(4ος αἰ.) μέ διάτρητα θωράκια (Ἀναπαράσταση Ὀρλάνδου)

76. Τό τέμπλο τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας (Ὀρλάνδος) πού τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στούς πεσσίσκους ἢ τούς κλονίσκους.

Τά θωράκια στήν ἀρχή ἦταν ξύλινα ἢ σιδερένια(διάτρητα πάντοτε), ἀλλά ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 4ου αἰ. ἐπικράτησαν τελικά τά μαρμάρινα. Τά μαρμάρινα στολίζονταν μέ διάφορα ἀνάγλυφα διακοσμητικά θέματα, ὅπως: φολιδωτά(εἰκ. 77), γεωμετρικά(εἰκ. 75), διατεμνόμενους κύκλους, τριφύλλα ἀπλᾶ καί ἀνά τέσσερα σέ σχῆμα σταυροῦ, σταυρούς μέσα σέ ὀρθογώνιο ἢ κυκλικό πλαίσιο (εἰκ. 78), τό μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ σέ κύκλο (εἰκ. 79, Β), στεφανοσταύρια (σ. 27), συμβολικούς ἀμφορεῖς, ρόμβους, διάφορα πτηνά

77. Τό τέμπλο τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος).

ψάρια, ἰππόκαμους, ἀκίδια, ρόδια, φυλλώματα (εἰκ. 79, α). Ἐκτός ἀπό τά χριστιανικά αὐτά θέματα συναντοῦμε καί θέματα πού προέρχονται ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική τέχνη ὅπως, ἀνθέμια, μαιάνδρους, ρόδακες σέ συνδυασμό πάντοτε μέ τό σταυρό. Ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 5ου αἰώνα τό κόσμημα ἀπλώνεται σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου σά δαντέλλα καί τουρίζεται μέ τήν ἀντίθεση φωτός-σκιάς.

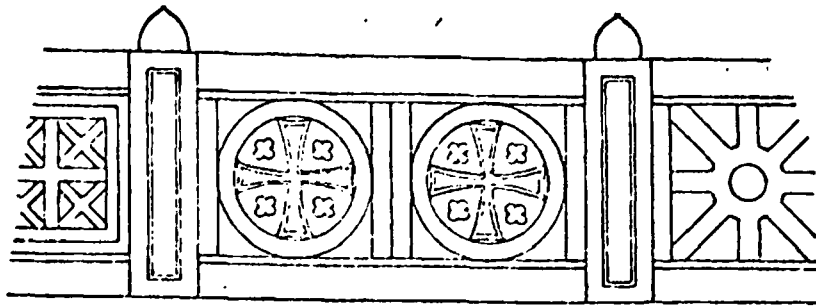
Στά χαμηλά φράγματα, πολλές φορές, ἡ Ὁραία Πύλη καίρνει μεγαλοπρεπέστερη ὄψη μέ δύο τρόπους:

α) Πάνω σέ δύο φηλοῦς κίονες στηρίζεται τόξο (εἰκ. 66 καί 76).

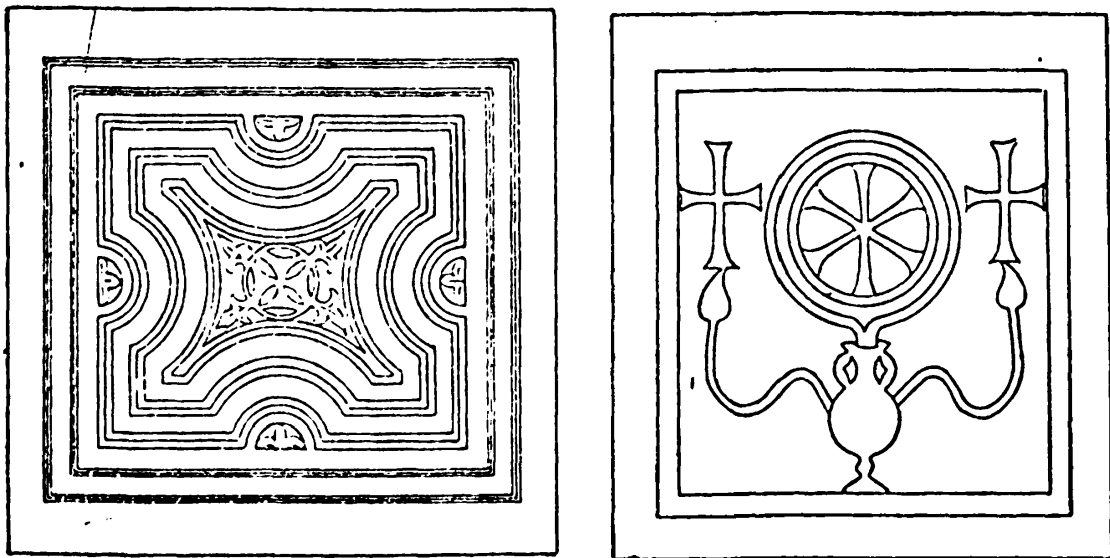
β) Διαμορφώνεται κροστῶ μέ τή βοήθεια τεσσάρων κιδόνων, γι' αὐτό ὀνομάζεται καί τετρακιδόνιο (εἰκ. 73 καί 71). Συνήθως στεγάζεται μέ ὀριζόντια κλάκα (εἰκ. 73) ἢ θολίσκο (= οὐρανίσκο) (εἰκ. 81). Στά κλάγια τοῦ κροστῶου τοποθετοῦνται θωράκια. Αὐτά μέχρι τόν 5ο αἰώνα.

Ἐξέλιξη παρουσιάζεται καί ἀκόμη ἐξέλιξη. Πάνω δηλ. στούς πεσίσκους στηρίζονται κιονίσκοι, οἱ ὅποιοι μέ τή σειρά τους βαστάζουν τό ἐκιστύλιο (εἰκ. 71 καί 77). Ἡ ἀνύψωση αὕτη παρατηρεῖται συστηματικά στήν πρόσοψη τοῦ τέμπλου καί ὀρισμένες φορές καί στίς κλάγιες πλευρές του.

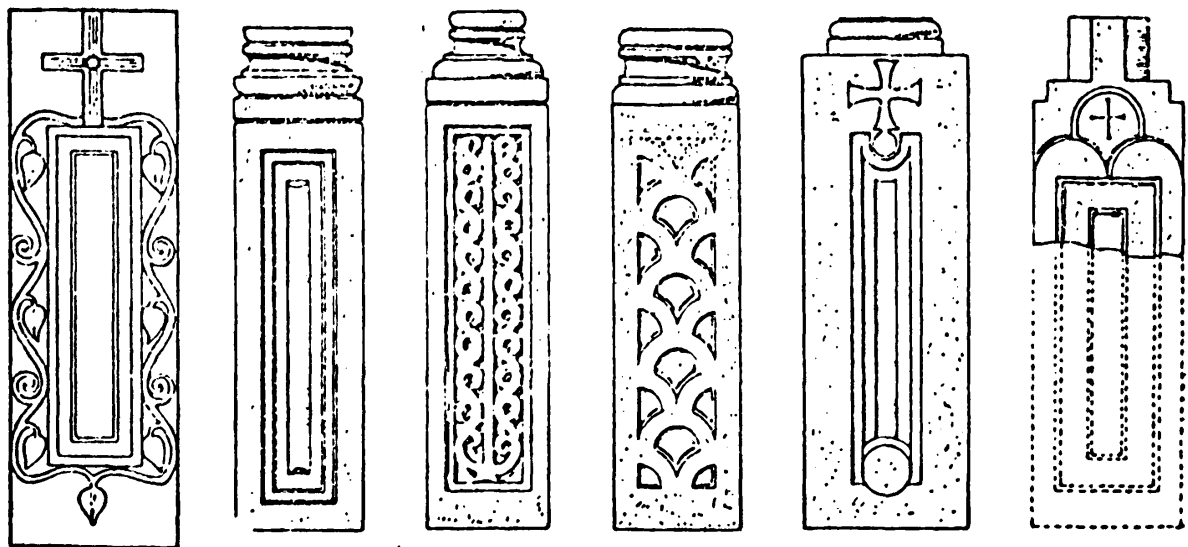

78. Θωράκια καί πεσίσκοι παλαοχριστιανικοῦ συριακοῦ τέμπλου

79. Παλαοχριστιανικά θωράκια: α) Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν β) Σικυώνας

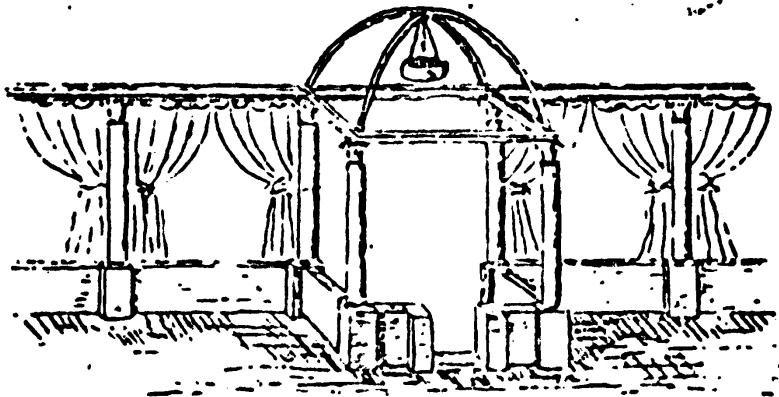

80. Πεσίσκοι τοῦ τέμπλου: α) Σαλώνων Δαλματίας, β) Χαλινάδου Λέσβου, γ καί δ) Ρόδου, ε) Περάματος Λέσβου, ς) Κλειοῦς Λέσβου.

Τά κενά ανάμεσα στους κίονες κλείνονται με βήλα (ἢ κατακετάσματα), πού ἀνοίγουν σέ ὀρισμένες φάσεις τῆς λατρείας (εἰκ.81).

Στούς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ τέμπλο ἐξελίσσεται περισσότερο (ἐπι-
στύλλο-κοσμήτης, στύλοι-πεσσού, εἰκόνες στή θέση τῶν βήλων τὸ 14ο αἰ.,
ὁπότε τὸ τέμπλο ὀνομάστηκε εἰκονοστάσιο, ἡ Μεγάλη Δέηση).

Στούς μεταβυζαντινοὺς τὸ τέμπλο ὑψώνεται ἀκόμη περισσότερο καὶ
κλείνει σχεδόν μέχρι τὴν ὀροφή τὸ Ἱερό Βῆμα ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

81. Παλαιοχριστιανικό τέμπλο μέ ἀνυψωμένη πρόσοψη κατά κλιστή ἀντι-
γραφή ἀπὸ λειψανοθήκη τῆς Ρολα

Β' Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

1. Ἡ σολέα

Σολέα (καί: ἡ σωλέα, ὁ σωλέας, ὁ σολέας, ἡ σολεία, τὸ σολεῖον- ἀπὸ τὸ
λατιν. solium=ἔδαφος, δάπεδο, βάση, ἔδρα, θρόνος) ὀνομάζεται ὁ στενόμακρος
διάδρομος ἢ ὁ ὀρθογώνιος προθάλαμος, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ἱεραία Πύλη
καὶ τελειώνει πρὸς τὰ δυτικά τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται
συνήθως ὁ ἄμβωνας. Ἡ σολέα εἶναι ψηλότερη ἀπὸ τὸ δάπεδο κατὰ ἓνα
σκαλοπάτι καὶ περιβάλλεται μέ κικλιδες, πού στήν ἀρχή κρέπει νά ἦταν
ξύλινες ἢ μεταλλικές καὶ ἀργότερα λίθινες μέ πεσίσκους καὶ θωράκια.

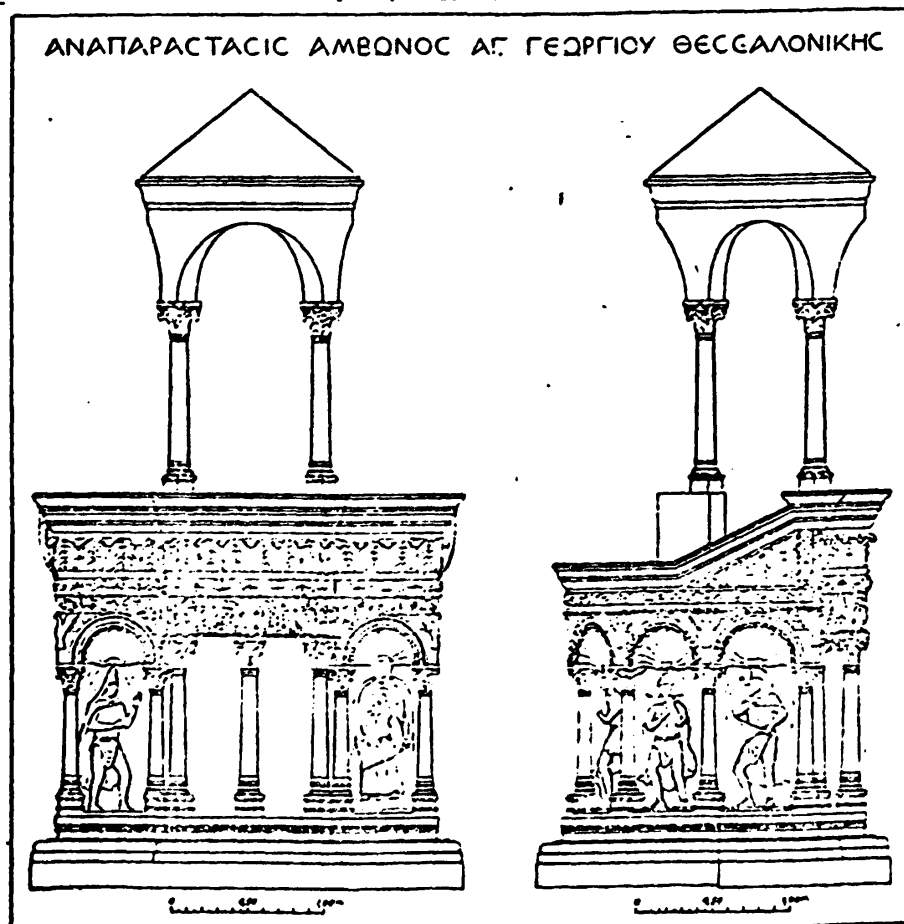
Ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος τὴν ὀνομάζει "Ἰσθμόν" καὶ ὁ Συμεών ὁ

Θεσσαλονίκης "ποταμόν" καί "βῆμα τῶν ἀναγνωστῶν".

Ἡ πλατεία σολέα (ὁ ὀρθογώνιος δηλ. προθάλαμος) ἀπό τῆς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰῶνα χρησίμευε γιά νά τοποθετοῦνται οἱ θρόνοι τῶν αὐτοκρατόρων καί ἀργότερα τοῦ πατριάρχη ἢ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου. Ἐχομε πληροφορίες ὅτι καί ἡ θέση "τῶν ἀρχόντων τοῦ κουβουκλίου" ἦταν στή σολέα, καθῶς ἐπίσης καί τῶν ὑποδιακόνων καί ἀναγνωστῶν.

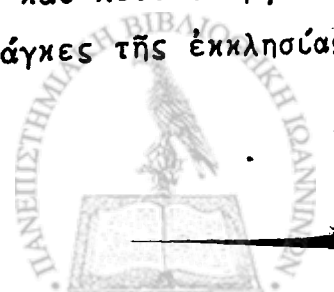
Στούς δυτικούς ναούς ἡ σολέα προχώρησε περισσότερο στόν κυρίως ναό καί περιέλαβε καί τούς χορούς τῶν ψαλτῶν. Γι' αὐτό μέχρι σήμερα ὀνομάζεται *schola cantorum*.

82. Πρόσοψη καί πλάγια ὄψη τοῦ ἄμβωνα Ἁγ. Γεωργίου Θεσ/κης (Ὁρλάνδος)

2. Ὁ ἄμβωνας

Ἄμβωνας εἶναι ψηλό κατασκεῦασμα, ξύλινο στήν ἀρχή καί λίθινο ἀργότερα, ἀπαραίτητο γιά τῆς λειτουργικῆς καί κηρυκτικῆς ἀνάγκης τῆς ἐκκλησίας.

Ὀνομάστηκε "ἄμβων" ἐπειδὴ "ἀνέβαινε" κανεὺς σ' αὐτόν μέ σκάλα, ἀλλὰ καὶ "βῆμα" καὶ "πύργος", γιὰ τὸ ὕψος πού εἶχε.

Ἡ θέση του, στὶς χῶρες πού ἦταν κάτω ἀπὸ ἑλληνιστικὴ ἐπίδραση, βρίσκεται ἢ στὴ μέση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ ἢ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς βόρειας κλινοστοιχίας, συνήθως ὅμως, πρὸς τὴ μέση τῆς νότιας κλινοστοιχίας καὶ ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ Ἱερό Βῆμα. Στὶς βασιλικές ὅμως τῆς Παλαιστίνης, καθὼς καὶ σ' ὅσες ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη φανέρωσε στὸ χῶρο τῆς Ἀδριατικῆς, ὁ ἄμβωνας τοποθετεῖται στὴ θέση τοῦ τέμπλου (βόρεια ἢ νότια) ἔτσι ὥστε ἡ σκάλα νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 88).

Γιὰ τὴ χρῆση του κάνουν λόγο πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα, ὅπως οἱ Ἀποστολικές Διαταγές, ὁ Ψευδοκλήμης, ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, τὸ Μ. Εὐχολόγιο, τὸ Τυπικὸ τῆς Ἀναστάσεως, ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος, ὁ Νικηφόρος Κάλλιτος καὶ πολλοὶ κανόνες Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

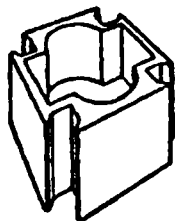
Σύμφωνα μέ τὰ κείμενα αὐτὰ ἔφαλαν, διάβαζαν ἢ κήρυτταν ἀπὸ τὸν ἄμβωνα οἱ ἀναγνώστες, οἱ ψάλτες, οἱ διάκονοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι. Ὁρισμένες φορές κήρυτταν ἀπὸ τὸν ἄμβωνα οἱ ἐπίσκοποι ἀφήνοντας τὸν ἐπίσκοπικὸ θρόνο τοῦ Ἱεροῦ γιὰ νὰ βλέπουν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀκούονται ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (μαρτυρία ἱστορικοῦ Σωκράτη).

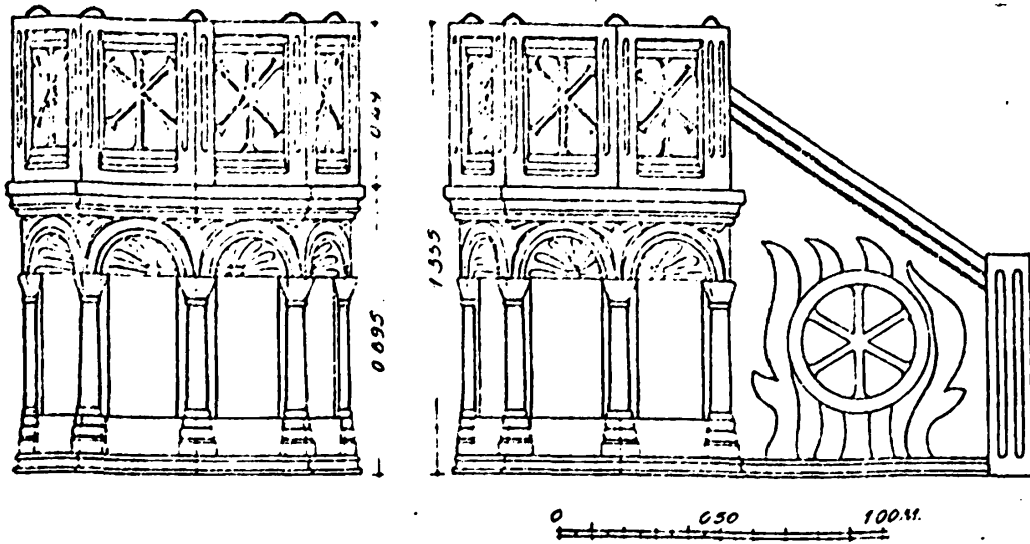
Οἱ ἄμβωνες κατασκευάζονταν πότε χτιστοῦ μέ μαρμάρινη ἐπένδυση καὶ πότε ὀλόκληροι ἀπὸ μάρμαρο, μονόλιθοι ἢ ἀπὸ περισσότερα κομμάτια. Σέ σκουδαίους ναοὺς, ὅπως στὴν Ἀγ. Σοφία Κων/λης γίνονταν χρῆση πολύχρωμων μαρμάρων καὶ πολύτιμων λίθων (εἰκ. 84).

Μεγάλη ποικιλία παρατηρεῖται στὰ σχέδια. Μποροῦμε νὰ διακρίνομε τρεῖς κατηγορίες:

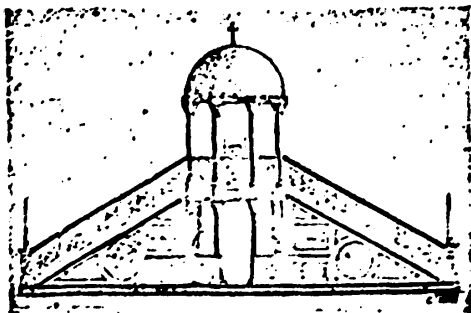
α) Ἀμβωνες μέ μίαν σκάλα : Εἶναι συνήθως τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ., μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων. Τὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι λίγα (εἰκ. 83).

β) Ἀμβωνες μέ δύο σκάλες (ἀπὸ ἀνατολικά καὶ δυτικά). Ἀνήκουν κυρίως στὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα καὶ εἶναι πολλοὶ (εἰκ. 84, 85, 86). Εἶχαν μεγαλύτερο ὕψος ἀπὸ τοὺς ἄμβωνες τῶν ἄλλων κατηγοριῶν. Κάτω ἀπὸ τὸ ὑψωμένο δάπεδο (= ἐξώστη) ὑπῆρχε κενό. Ἡ μαρμάρινη ἐπένδυση τῶν ἄμβωνων ἔφερε διακόσμηση. Ὅταν εἶχαν οὐρανὸ ἦταν θολωτός (εἰκ. 84) ἢ εἶχε τὸ σχῆμα πυραμίδας (εἰκ. 82 καὶ 85). Τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἄμβωνων συνεχίστηκε καὶ στὴ βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς μαρτυροῦν ἀπεικονίσεις χειρογράφων (εἰκ. 87).

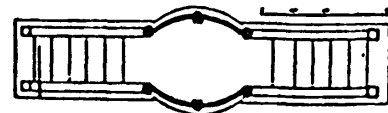
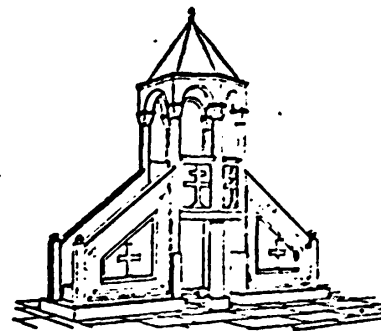

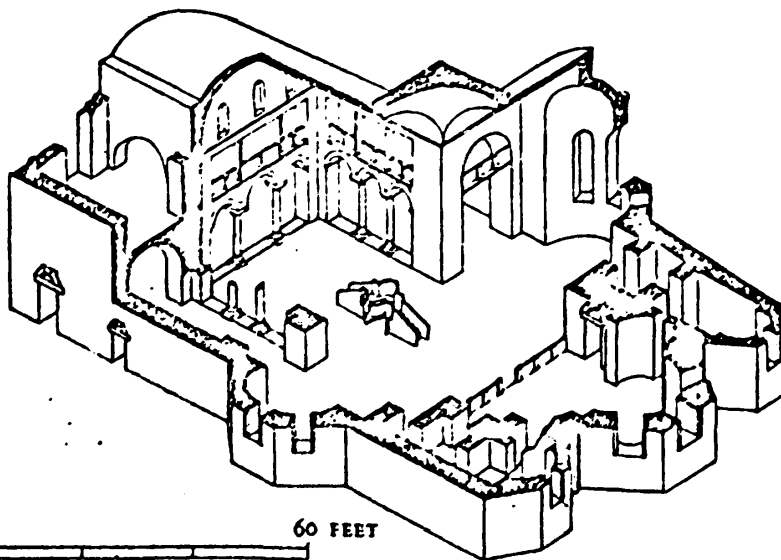
83. Ὁ μονόλιθος ἄμβωνας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης

84. Ἀναπαράσταση τοῦ τελευταίου ἄμβωνα τῆς Ἁγ. Σοφίας Κων/λης

85. Ἀναπαράσταση καὶ κάτοψη τοῦ ἄμβωνα Καλαμπάκας

86. Ὁ ἄμβωνας τοῦ Ἁγ. Τίτου στὴ Γόρτυνα Κρήτης, πού βρίσκεται στὸ Ἱστορ. Μουσεῖο Ἡρακλείου

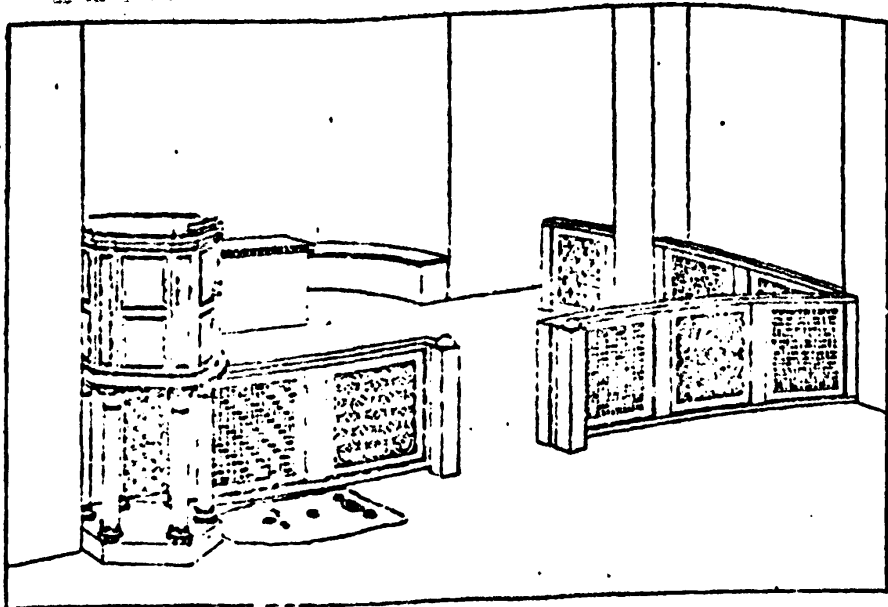

87. Ἀμβωνας ἀπὸ μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (10ος αἰ.)

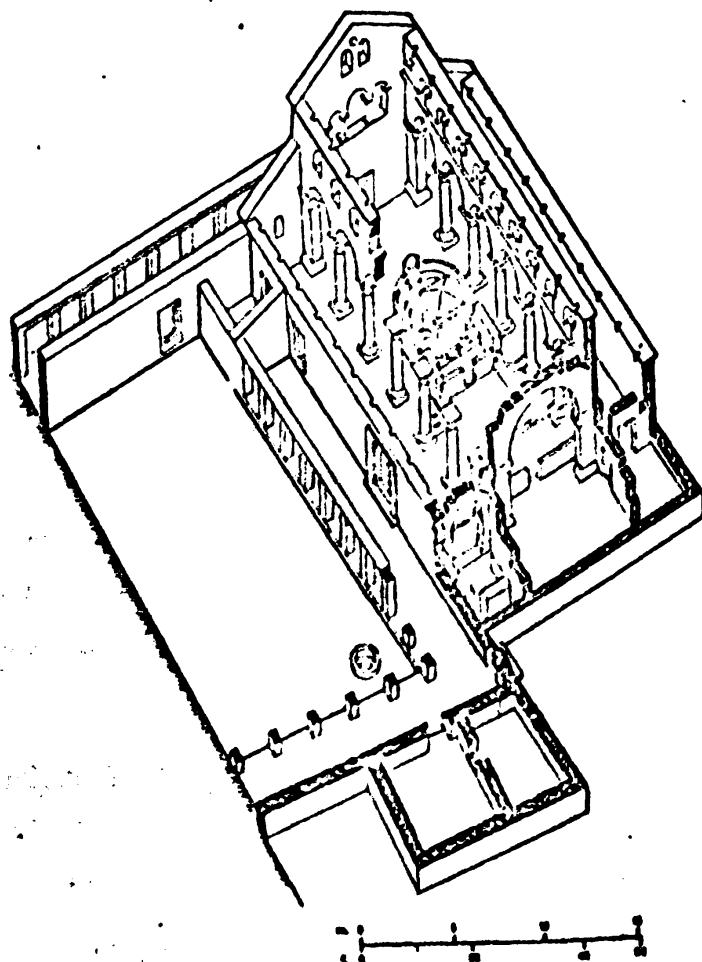
γ) Ἄμβωνες, ποὺ ἔχουν σέ κά-
 τοψη τὸ σχῆμα ἀνοιχτοῦ ρικι-
 δίου (=βεντάλιας): Ὑπάρχουν
 λίγα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ
 τύπου. Τὰ πιὸ χαρακτηριστικά
 εἶναι δύο: 1) τῆς βασιλικῆς Α
 τῶν θεσσαλικῶν θηβῶν καὶ
 2) τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλο-
 νίκης. Φαίνεται πὺς ἐκτός
 ἀπὸ τὸ κήρυγμα χρῆσιμεῦαν
 καὶ γιὰ τὴν ἀνάγνωσι τῶν Γρα-
 φῶν. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ βγαί-
 νει ἐκεῖδῃ ἢ καμπύλῃ τοῦ με-
 γάλου ἡμικυκλίου ἔβλεπε πρὸς
 τὸ Ἱερό. Στὸν ἐξώστη ὁδηγοῦ-
 σαν δύο καμπυλωτὲς σκάλες.

Ὁ ἄμβωνας τῶν θεσσαλικῶν
 θηβῶν (εἰκ. 90) στεγάζονταν
 στὸ μεσαῖο μόνον τμήμα μέ φη-
 λό οὐρανὸ καὶ εἶχε κατάκοσμο
 κυλινδρικό τύμπανο.
 Πλούσιος ἐπίσης διάκοσμος
 ὑπῆρχε στὴν πάνω ζώνη τοῦ
 σώματος, ἐνῶ ἡ κάτω ἔφερε
 κόγχες μέ κογχύλια.

Ὁ ἄμβωνας τῆς Ροτόντας
 τῆς Θεσ/κῆς (εἰκ. 82), ἐκτός ἀπὸ

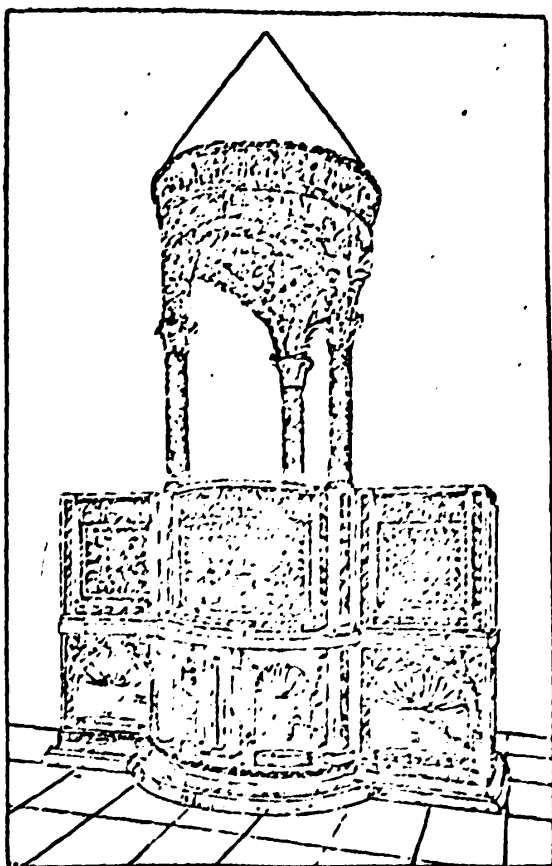

88. Ἀναπαράσταση τοῦ ἄμβωνα τῆς βασιλι-
 κῆς τῶν Σαλώνων τῆς Δαλματίας (Dyggve)

89. Ὁ Συριακὸς τύπος σύνθρονου-ἄμβωνα
 στὴν ἐκκλησία τοῦ Behyo (5ος αἰ.)

τήν ἴδια περίπου στέγη καί τόν πλούσιο διάκοσμο στήν πάνω ζώνη τοῦ σώματος, στήν κάτω ἔφερε κόγχες πού χωρίζονταν μεταξύ τους μέ κιονίσκους. Στίς κόγχες αὐτές εἰκονίζονταν ἀνάγλυφες μορφές ἔτσι ὥστε ὁλόκληρη ἡ σύνθεση νά παριστάνει τήν Προσκύνηση τῶν Μάγνων. Ἡ βάση τοῦ ἄμβωνα βρίσκεται στή Ροτόντα, ἐνῶ τό ἄνω τμήμα ἀπό τό 1900 στό Μουσεῖο Κων/λης.

Στούς ἄμβωνες ὄλων τῶν κατηγοριῶν οἱ περσίσκοι, οἱ κιονίσκοι, τά θωράκια καί τά τραπεζοειδῆ πτερύγια στίς σκάλες φέρουν ὠραῖα καί πλούσια "γλυφά" καί ἀνάγλυφα κοσμήματα.

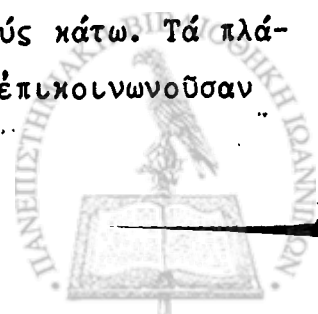
90. Ἀποκατάσταση τοῦ ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς Α τῶν Θεσσαλικῶν θηβῶν.

Ἰδιαίτερη τέλος ἐντύπωση κάνουν οἱ λεγόμενοι συριακοί ἄμ-

βωνες. φαίνεται πῶς στή Συρία τό σύνθρονο μεταφέρθηκε ἀπό τό Ἱερό στό κέντρο τοῦ κυρίως ναοῦ καί δημιουργήθηκε ὁ συνδυασμός σύνθρονου-ἄμβωνα. Ἦταν ἀψιδωτό κατασκεύασμα μεγάλων διαστάσεων μέ τετρακίονιο στή μέση (εἰκ. 89). Ἀπό ἐκεῖ γινόταν ἡ ἀνάγνωση τῶν Γραφῶν καί τό κήρυγμα ἀπό τόν ἐπίσκοπο.

Τά ὑπερῶα

Ἡ ἑλληνιστική Ἀνατολή καί ἰδιαίτερα ὁ ἑλλαδικός παλαιοχριστιανικός κόσμος ἔχτιζε τίς μεγάλες βασιλικές μέ ὑπερῶα (= "γαιναικωνῆτις"). Πάνω δηλ. ἀπό τά πλάγια κλίτη καί τό νάρθηκα κατασκεύαζε ἡμιόροφο. Ὁ ἡμιόροφος αὐτός ἔφερε πρὸς τίς πλευρές τοῦ μεσαίου κλίτους κίονοστοιχίες μέ κίονες μικρότερους, ἀλλ' ἀντίστοιχους πρὸς τοὺς κάτω. Τά πλάγια ὑπερῶα μέ τό κεντρικό (τό πάνω ἀπό τό νάρθηκα) ἐπικολωνοῦσαν

μεταξύ τους κι έτσι ή άνοδος γίνονταν συνήθως από μία μόνο σκάλα, δέ χρειάζονταν δεύτερο κλιμακοστάσιο.

Στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές τής έλληνιστικής 'Ανατολής, από τή Β.Μακεδονία μέχρι τήν Παλαιστίνη καί τήν ΑΫγυπτο, τά υπερώα ήταν αποκλειστικά έλληνικό δημιούργημα. Δέν ήταν άσχετη ή έσωτερική αυτή διάταξη μέ τόν άνω όροφο τών αρχαίων έλληνικων οικων, όπου έμεναν οί γυναίκες.

Μέ τή δημιουργία υπερώου ανάμεσα στήν κλινοστοιχία καί τό φωταγωγό όχι μόνο μεγάλωνε ό ώφέλιμος χώρος του ναου, αλλά καί οί πλευρές του μεσαίου κλίτους γίνονταν μεγαλοπρεπέστερες καί αποκτούσαν καλύτερη καθ' ύψος διαίρεση. 'Αντίθετα στις βασιλικές τής Δύσης, οί όποτες δέν έχουν υπερώα, ανάμεσα στήν κλινοστοιχία καί τό φωταγωγό υπάρχει πλατειά έπίπεδη ταινία, τήν όποία συνήθως διακοσμοϋν (π.χ. μέ τήν κομπή τών μαρτύρων, άνδρων καί γυναικων, στον "Αγ. 'Απολλινάριο τό Νέο τής Ραβέννας).

Τέλος στις βασιλικές τής Συρίας, όπου ήταν σέ εφαρμογή τό αντιχειανό τυκικό, πού δέ θεωρούσε άναγκαίο τό χωρισμό τών φύλων, υπερώα δέν υπάρχουν.

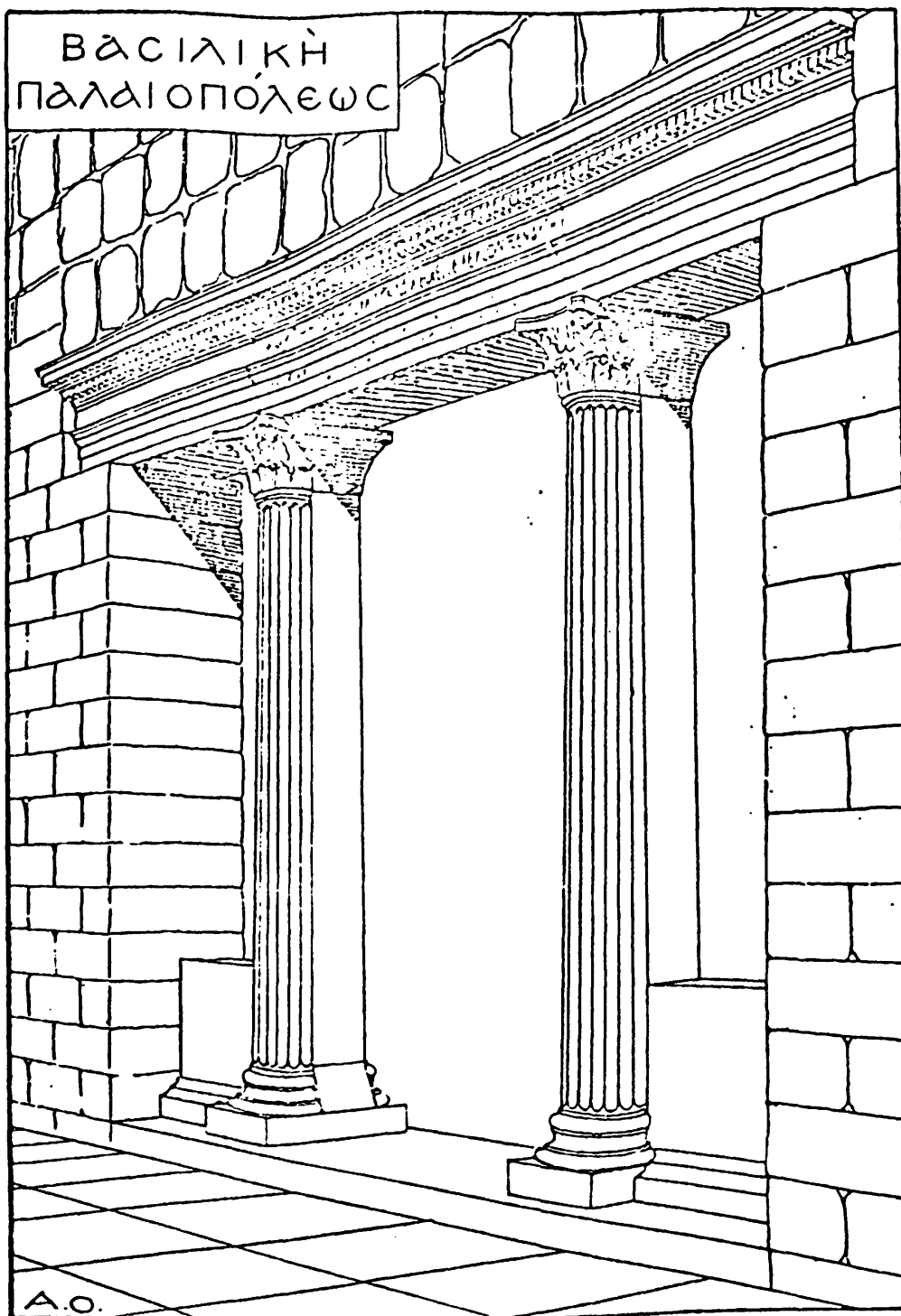
Γ'.Ο ΝΑΡΘΗΚΑΣ

'Ο στενόμακρος έγκάρσιος χώρος, πού βρίσκεται ανάμεσα στον κυρίως ναό καί τό αίθριο ονομάζεται "νάρθηξ" (λατιν. *arbitra*). Προήλθε από τή συγχώνευση τής ανατολικής στοās του αίθριου μέ τό δυτικό τμήμα του κυρίως ναου, του όποιου αποτέλεσε ένα είδος προθαλάμου.

Στό νάρθηκα έμεναν στή διάρκεια τής λειτουργίας οί κατηχούμενοι, οί μετανοοϋντες, οί υποκείμενοι καί οί προσκλαύοντες. 'Η πρωτοτυπία του νάρθηκα ξεκίνησε από τό χώρο τών έλληνικων βασιλικων του 5ου κυρίως αιώνα καί γενικεύθηκε στό Μεσογειακό χώρο τόν 6ο αί. 'Από δώ καί κέρα θά αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα καί στους βυζαντινούς καί στους μεταβυζαντινούς ναούς. 'Η ονομασία ίσως προέρχεται από τήν όμοιότητα του σχήματος προς τό φυτό νάρθηκα. Δέν αποκλείεται έπίσης νά έχει σχέση προς τούς νάρθηκες, στενόμακρα δηλ. κιβωτίδια, πού κατασκευάζονταν από τόν κορμό του φυτου καί χρησημευαν για τή φύλαξη φαρμάκων ή μύρων.

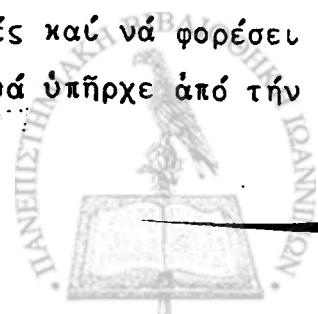

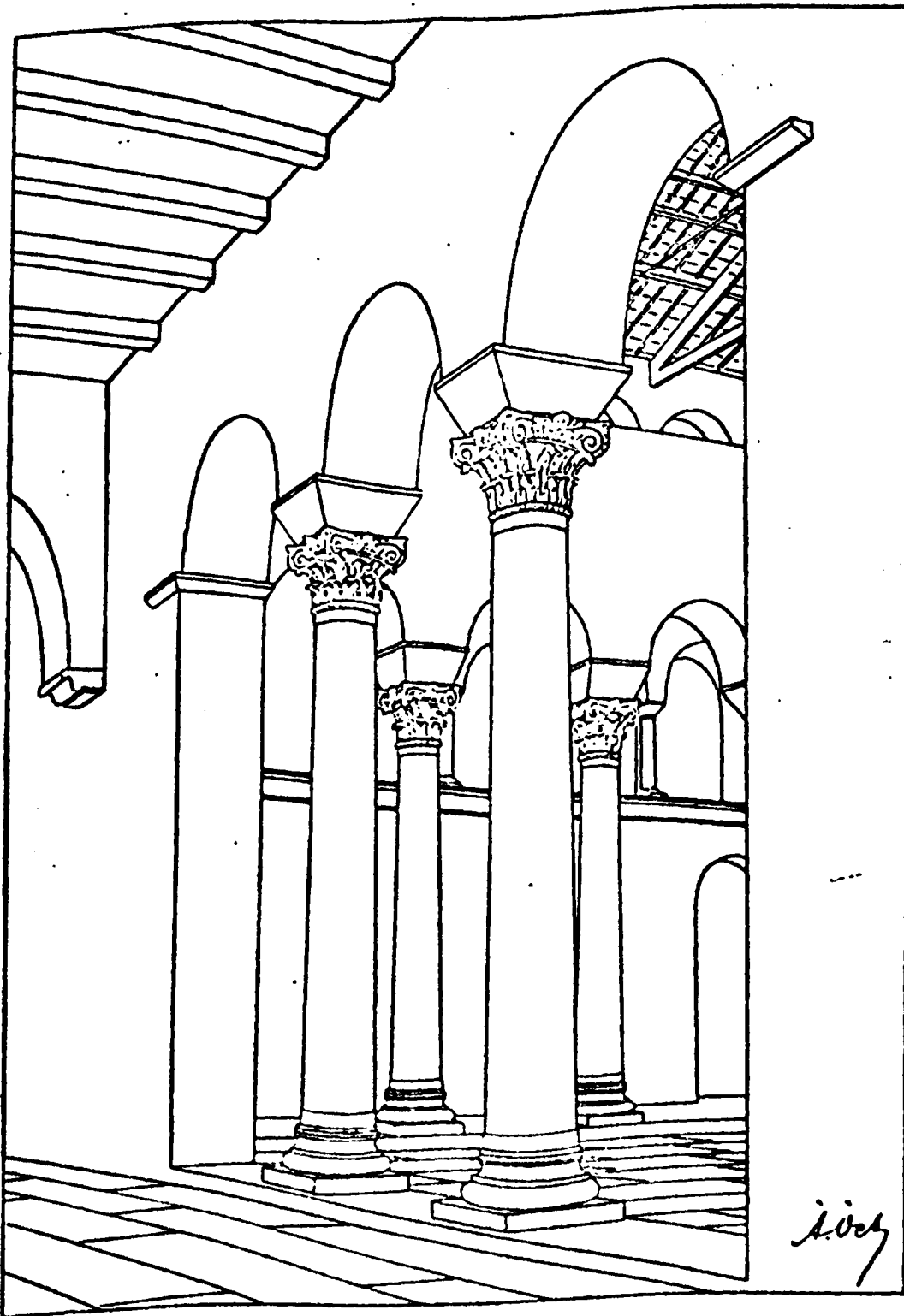

91. Τό τρίβηλο τῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιόπολης στήν Κέρκυρα.

Τό πλάτος τοῦ νάρθηκα ἦταν ἴσο πρὸς τό πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ. Συχνά ὁμως ξεπερνοῦσε καί τό πλάτος τοῦ ναοῦ καί προεκτείνονταν βόρεια καί νότια. Τά δύο αὐτά ἄκρα διαμορφώθηκαν σέ ἡμικυκλικές κόγχες γιά λειτουργικούς λόγους (σέ μερικούς ναούς μόνο τό ἓνα ἄκρο). Ἐκεῖ ὑποθέτομε, θά κάθονταν ὁ ἐπίσκοπος γιά νά δεχτεῖ τίς εὐχές καί νά φορέσει τή στολή του, ὅπου εἶχε καταργηθεῖ τό αἶθρο ἢ δέν θά ὑπῆρχε ἀπό τήν ἀρχή.

92. Τό τρίβηλο τῆς Ἀχειροκοιήτου θεσ/κης ὅπως φαίνεται ἀπό τό νάρθηκα.

Ἐν τῷ νάρθηκα κότε ἦταν ἀδιαίρετος χώρος καί κότε χωρίζονταν σέ τμήματα μέ τόξα καί στηρίζονταν σέ κίονες.

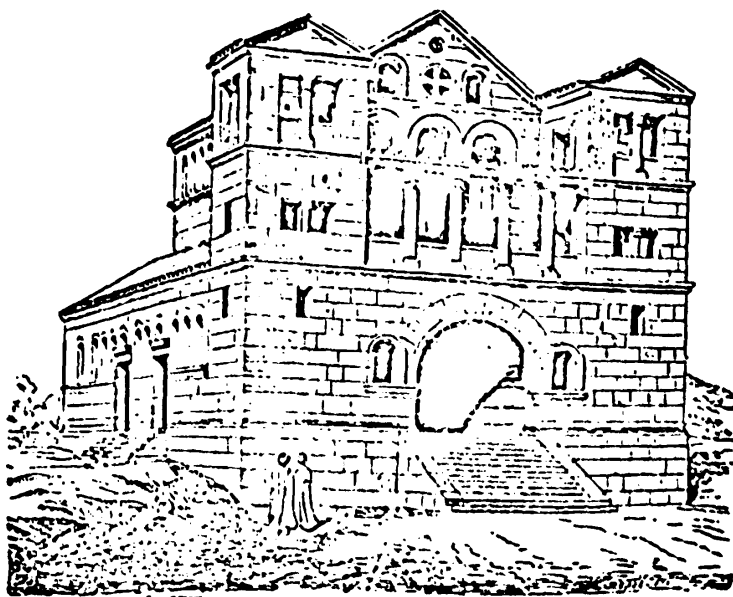
Ἐκείνη στή μέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τρίλοβο παράθυρο ἐνῶ μέ δύο εἰσόδους ἀπό τίς κλάγες στοές ἐμπαινε κανεῖς στό νάρθηκα. Ἀπό τό νάρθηκα περνοῦσε στόν κυρίως ναό μέ θύρες, καί ἀντιστοιχοῦσαν μία σέ κάθε κλίτος. Οἱ θύρες κλείνονταν μέ θυρόφυλλα καί βῆλα. Στό

μεσατο κλυτος ὄμως ὑπῆρχε μεγαλοπρεπέστερη τριπλῆ εἴσοδος τὸ "τρίθυρο". Περισσότερο συνηθισμένο ἦταν τὸ "τρίβηλο", πού σημαίνει ὅτι, στά τρία μετακίονια διαστήματα, πού δημιουργοῦσαν οἱ δύο κίονες, κρέμονταν βῆλα.

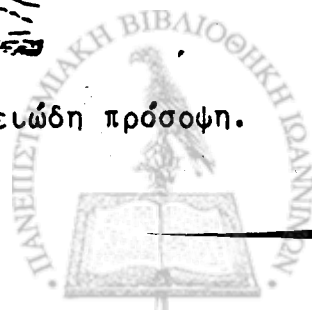
Χαρακτηριστικά τρίβηλα σώζονται στήν 'Αχειροποίητο καί τόν 'Αγ. Δημήτριο Θεσσαλονίκης. Στά παλαιότερα μνημεῖα πάνω στούς κίονες τοῦ τριβήλου στηρίζονταν εὐθύγραμμα ἐπιστύλια, ὅπως π.χ. στή βασιλική Παλαιόπολης τῆς Κέρκυρας (εἰκ. 91), ἐνῶ ἀργότερα τά μετακίονια διαστήματα γεφυρώνονταν μέ τόξα, ὅπως συμβαίνει στήν 'Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης (εἰκ. 92).

Σέ μερικές παλαιοχριστιανικές βασιλικές ὑπάρχει καί δεύτερος νάρθηκας ὁ λεγόμενος "ἐξωνάρθηκας". 'Εξωνάρθηκα εἶχε ἡ 'Αγ. Σοφία στήν Κων/λη. Τέτοιου ἐξωνάρθηκας διατηροῦνται μέχρι σήμερα στά μοναστήρια τοῦ 'Αγίου Ὁρους. Ὁ ἐξωνάρθηκας ἐδῶ ὀνομάζεται "Λιτή".

Στήν Ν. Συρία ἔχομε μιά ἰδιορρυθμία. Οἱ βασιλικές δέν ἔχουν αἶθριο καί ὁ νάρθηκας ἀποτελεῖ τήν κυρία εἴσοδο. Ἡ πρόσοψη παρουσιάζει μνημειώδη μορφή. Τό δάπεδο εἶναι ὑψωμένο καί ἀνεβαίνει κανεῖς στό ναό μέ πλατειά σκάλα. Στό κέντρο ὑπάρχει τοξωτή πύλη καί οἱ ἄκρες τῆς πρόσοψης κοσμοῦνται μέ πύργους. Οἱ πύργοι συνδέονται μέ ἀνάλαφρη κλινοστοιχία (=pergula). Οἱ πλοῦ χαρακτηριστικές βασιλικές αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι στή Ρουβέχα καί στό Τουρμανίν (εἰκ. 93).

93. Ἡ βασιλική τοῦ Τουρμανίν τῆς Συρίας μέ τή μνημειώδη πρόσοψη.

Ἡ τετράγωνη ἢ ὀρθογώνια αὐλή πού ὑπῆρχε στά δυτικά τῶν καλαιο-
χριστιανικῶν ναῶν ὀνομάζονταν αἶθριο (λατ. Atrium). Εἶχε γύρω-γύρω στο-
ές καί στή μέση ὁ χώρος ἦταν ἀνοιχτός, γι' αὐτό καί αἶθριο (ἀπό τό αἶθω
=καίω, λάμπω, φωτίζω).

Τό αἶθριο ἐξυπηρετοῦσε τρεῖς σκοπούς :

α) Πρακτικό : Προστάτευε τοὺς ἐρχόμενους στό ναό ἀπό τή βροχή καί τή
δυνατή ζέστη. Ἦταν τόπος ἀναμονῆς.

β) Αἰσθητικό : Χάρριζε μεγαλοπρέπεια στό ναό μέ τήν ἐντυπωσιακή εἴσο-
δο, πού δημιουργοῦσε.

γ) Λειτουργικό : Στό αἶθριο γινόταν ἡ τελετή τοῦ ἀσματικοῦ ὄρθρου, οἱ
προσευχές καί οἱ ὕμνοι, πού ἀποτελοῦσαν τό προστάδιο τῆς θ. Λειτουρ-
γίας. Ἀπό δῶ ὕστερα ξεκινοῦσε κληρος καί λαός, μέ πρῶτο τόν ἐπίσκοπο
κι ἔμπαιναν πανηγυρικά στό ναό.

Στίς ἐλλαδικές βασιλικές, ἀπό τότε πού ἡ ἀνατολική στοά συγχω-
νεύθηκε μέ τό νάρθηκα, τό αἶθριο ἀπό τετράστοο ἔγινε τρίστοο. Οἱ στο-
ές δημιουργοῦνται μέ σειρές κιόνων ἢ πεσσῶν πού στηρίζουν στέγη, μέ
κλίση πρὸς τά μέσα γιά νά μαζεύονται τά νερά τῆς βροχῆς σέ συγκε-
κριμένη δεξαμενή τῆς αὐλῆς. Ἡ δεξαμενή αὐτή ὀνομάζονταν "κινστέρνα".
Μερικές βασιλικές εἶχαν στό αἶθριο πύργους. Ἐκεῖ, φαίνεται, ἀργότερα
(μετά τόν 9ο αἰ.) κρέμονταν τά σήμαντρα, τά ὅποια στήν Ἀνατολή ἀντι-
κατέστησαν τοὺς "λαοσυνάκτες" Στό αἶθριο συνήθως ὀδηγοῦσε πρόπυλο
(ἢ πρόθυρα ἢ προπύλαια), πού εἶχε μνημειακή μορφή.

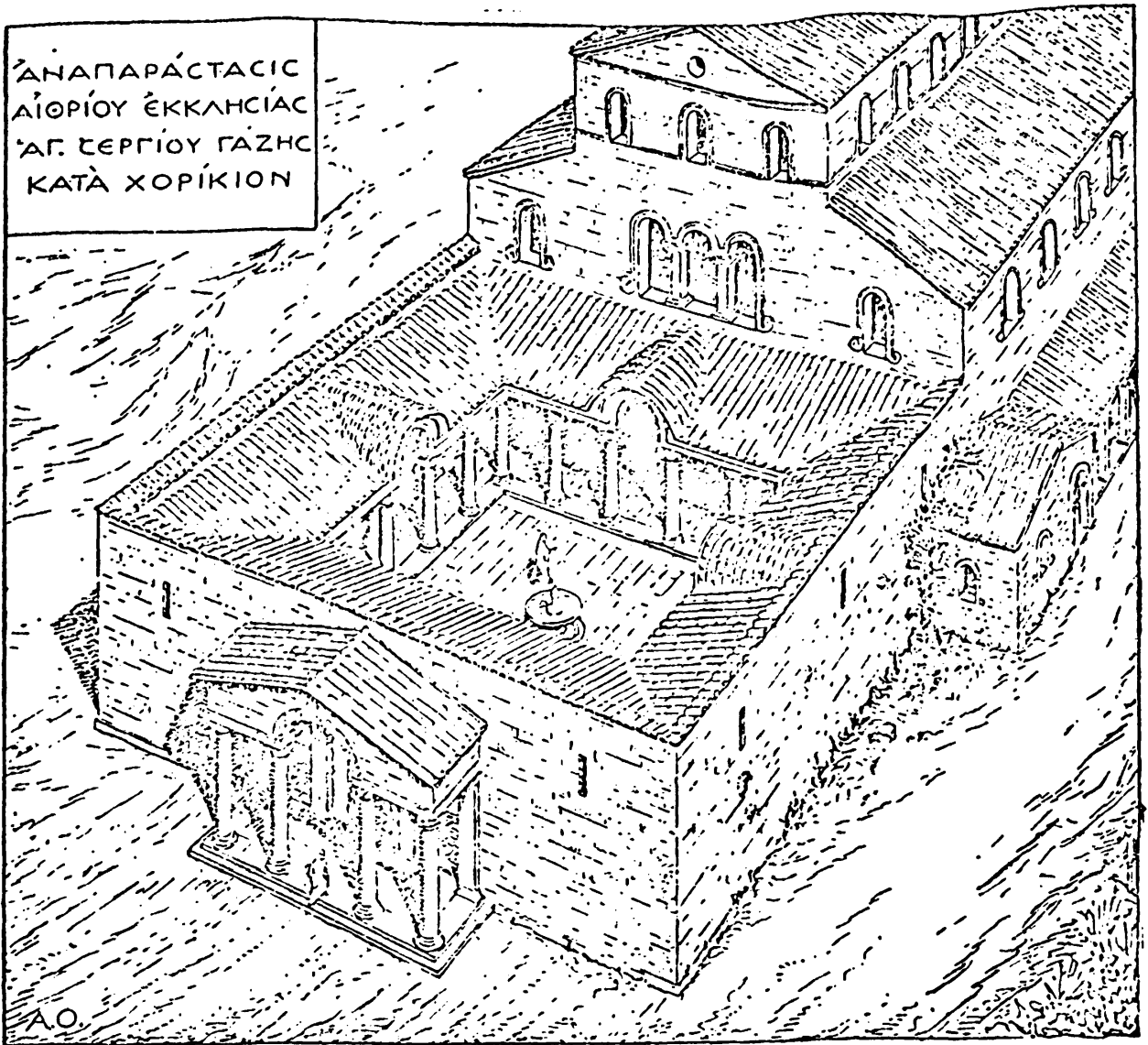
ΟΙ ΚΡΗΝΕΣ : Στό αἶθριο ὑπῆρχαν κρήνες γιά τό συμβολικό καθαρ-
μό χερῶν καί ποδιῶν τῶν πιστῶν. Ὁ ἱστορικός Εὐσέβιος γράφει (Ἐκκλ.
'Ιστ. Χ, 4,39) ὅτι δέν ἔπρεπε "ἀνάγνοις καί ἀνύπτοις ποσὺ τῶν ἔνδον
ἐμβαίνειν Ἀγίων". Τό νερό ἢ τό ἔκαιρναν ἀπό πηγὴ ἢ χρησιμοποιοῦσαν
αὐτό τῆς κινστέρνας. Ἡ κρήνη εἶχε καί ἄλλες ὀνομασίες: Φιάλη (εἰκ.96), χέρ-
νιψ καί "κάνθαρος", ἐπειδὴ ἔμοιαζε στό σχῆμα τῆς μέ τόν ἀρχαῖο κάρ-
θαρο. (εἰκ.95).

Ἡ θέση τῆς φιάλης δέν ἦταν ἡ ἴδια σ' ὄλους τοὺς ναούς. Πότε ἦ-
ταν τοποθετημένη στό κέντρο τοῦ αἶθριου, πότε στήν ἀνατολική καί πό-
τε στή δυτική πλευρά.

Οἱ κρήνες συνήθως ἀποτελοῦνταν ἀπό μιὰ κλινοστήρικτη στρογγυλή
λεκάνη.

ἈΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ
ΔΙΟΡΓΙΟΥ ἘΚΚΛΗΣΙΑΣ
ἈΓ. ΣΕΡΓΙΟΥ ΓΑΖΗΣ
ΚΑΤὰ ΧΟΡΙΚΙΟΝ

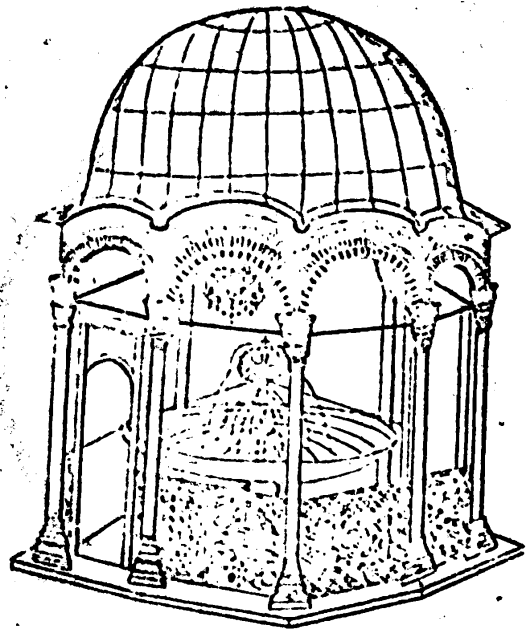
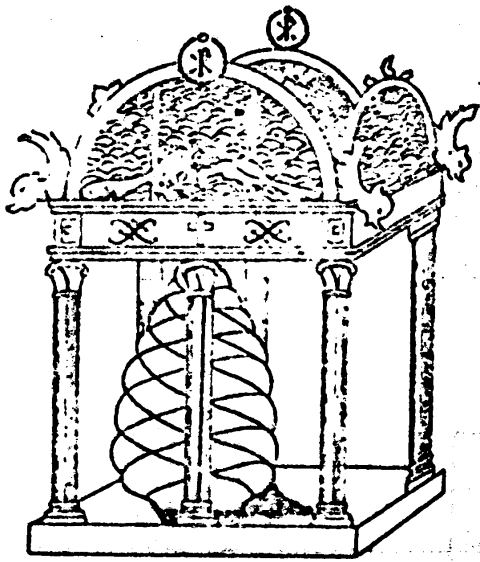
94. Τετράστοο αἶθριο με πρόπυλο καὶ κρήνη στό κέντρο. Ἀναπαράστα-
ση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Σεργίου τῆς Γάζας.

Γύρω ἀπό τή λεκάνη ὑψώνονταν συχνά κίονες, πού κρατοῦσαν μικρό
θόλο. Μέσα ἀπό τήν λεκάνη περνοῦσε χάλκινος σωλήνας, πού κατέληγε σέ
κῶνο κουκουναριᾶς, τό γνωστό "στροβύλιον", πού ἔπαιζε τό ρόλο μικροῦ
"συντριβανιοῦ".

Περίφημη ἦταν ἡ κρήνη τῆς Ἀγ. Σοφίας Κων/λης, τῆς ὁποίας ἔμμετρη
περιγραφή κάνει ὁ Σιλεντιάριος. Ὅπως γράφει, μέ ὄχι πολλή βεβαίότητα, ὁ
ζάντιος στό ἐπιστύλλο τῆς κρήνης ἦταν γραμμένη ἡ πασίγνωστη καρκινική
ἐπιγραφή: ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΥΨΙΝ. Κομψή ἐπίσης εἶναι ἡ μαρμάρινη
φιᾶλη τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονύκης (σ. 1).

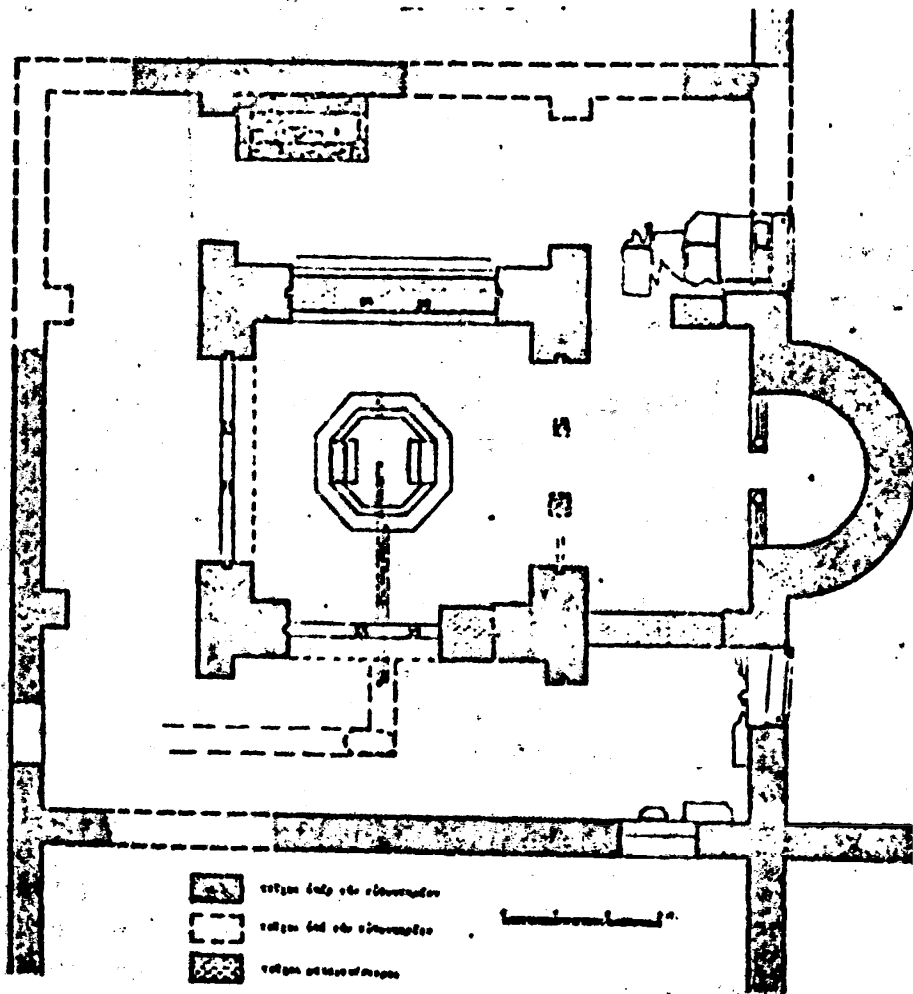
Πολλές ἀπεικονίσεις κρηνῶν διασώθηκαν σέ ψηφιδωτά, τοιχογραφίες
καὶ μικρογραφίες χειρογράφων.

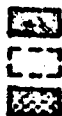

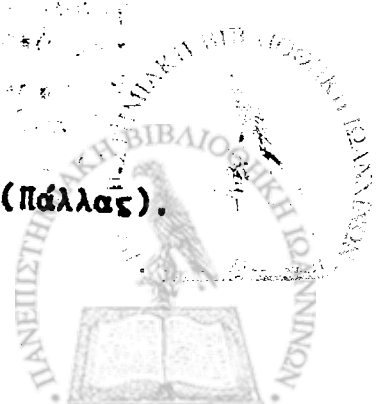
95. Κάνθαρος.

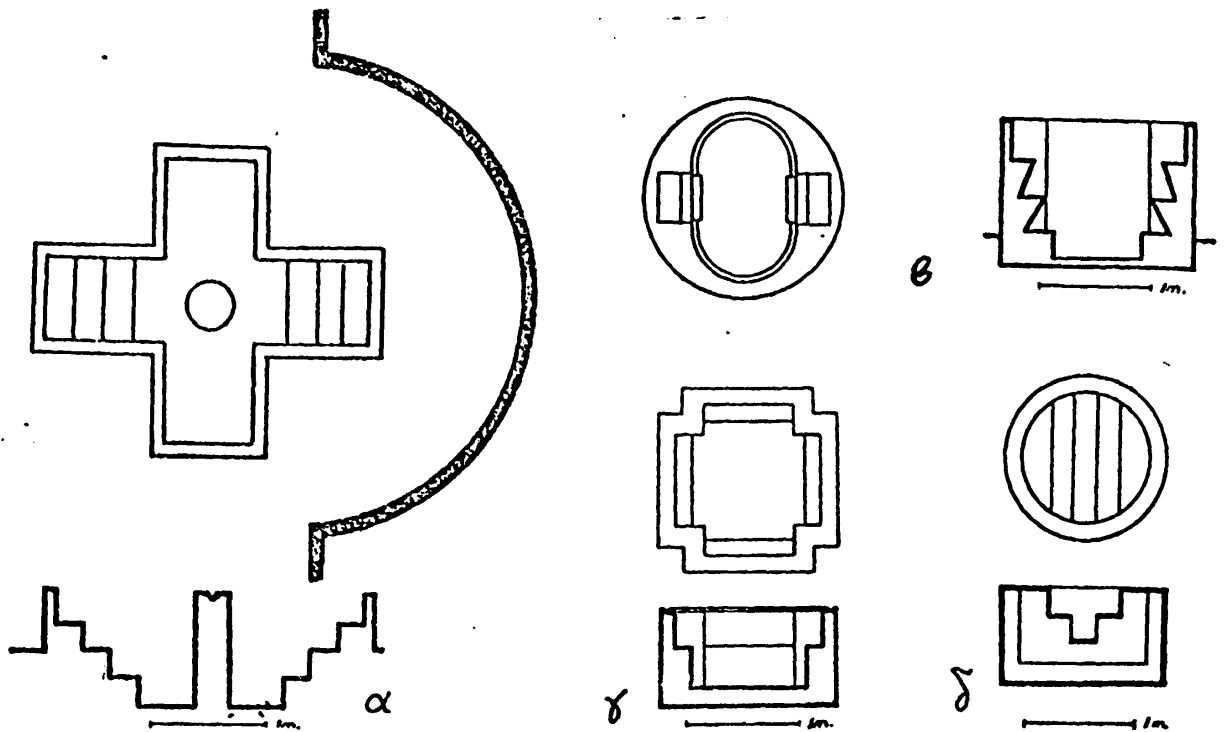
96. Ἡ φιάλη τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

 τείχος ἐξ ἐπιπέδων
 τείχος ἐξ ἐπιπέδων
 τείχος ἀποσπασμένο

97. Βασιλική τοῦ Κρανείου. Κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου (πάλλας).

98. Κολυμβήθρες Βαπτιστηρίων διαφόρων σχημάτων: α) Καταπολιανής Πάρου β) Καρπάθου γ) Ἀρνίθια Ρόδου δ) Συβρύτου Κρήτης

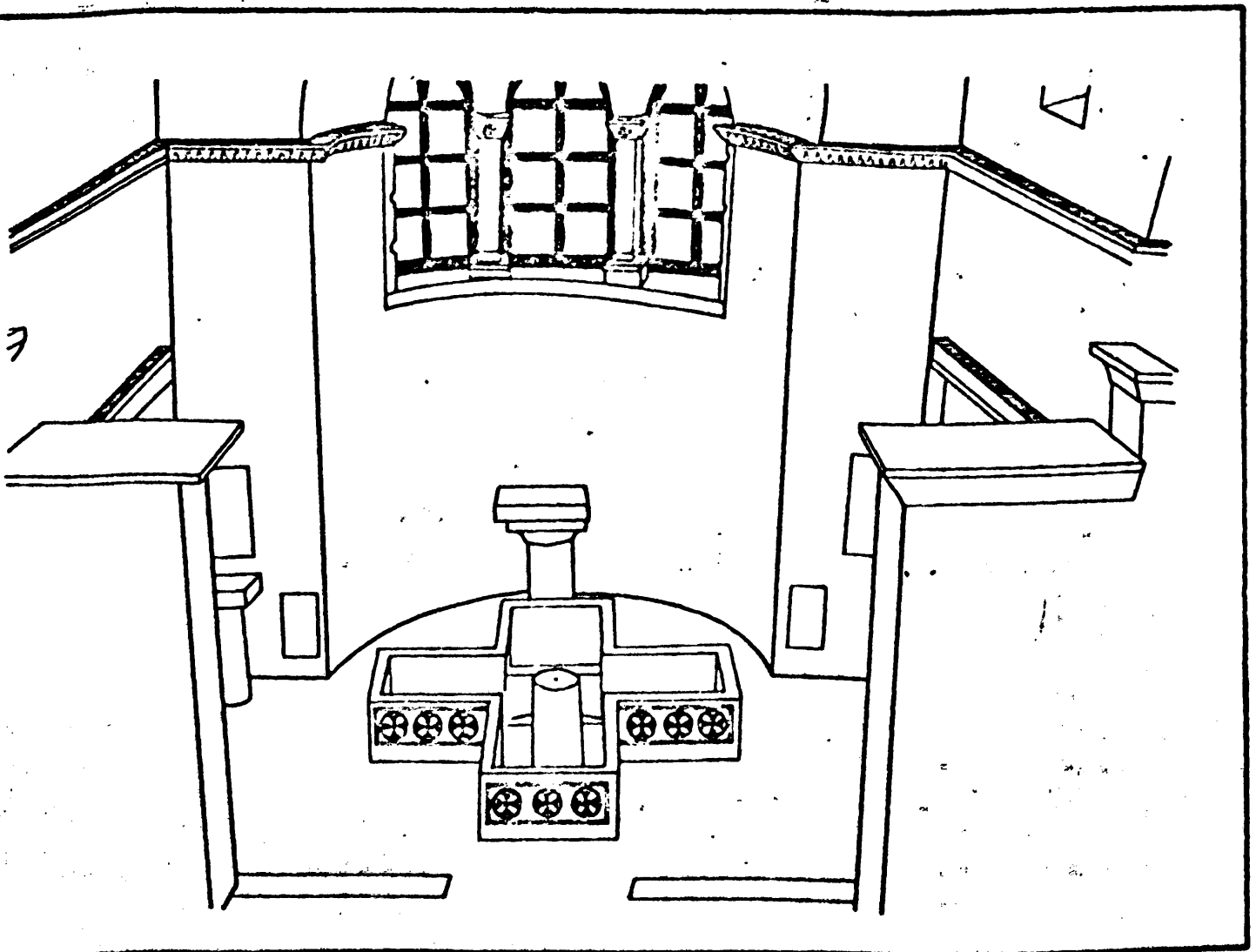
ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ

Τό σημαντικότερο πρόσκτισμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἦταν τό βαπτιστήριον. Χτίζονταν κοντά στό νάρθηκα ἢ τό αἶθριο καί ἢ ἀποτελοῦσε τμήμα τους (εἰκ. 55) ἢ ἔπαιρνε τή μορφή ναυδρίου. Ὑπάρχει ποικιλία μορφῶν καί σχημάτων ὅπως: τρίκλιτα, ὀρθογώνια, τετράγωνα, τετράκογχα. Συχνά συναντᾶμε καί ἀνεξάρτητα περικέντρα βαπτιστήρια. Ἡ κολυμβήθρα συνήθως βρίσκεται στό κέντρο, ὅπως π.χ. στά βαπτιστήρια τῶν Ὁρθοδόξων καί τῶν Ἀρειανῶν στή Ραβέννα ἢ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη στό Λατερανό ἢ τῆς βασιλικῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 97). Συνήθως τό βαπτιστήριον χωρίζονταν σέ δύο μέρη:

α) Τόν "προαύλιον" ἢ "ἐξώτερον οἶκον", ὅπου γίνονταν ἡ τελετή τοῦ πρώτου μέρους τοῦ βαπτίσματος (ἐξορκισμοί, ἀπόταξη τοῦ Σατανᾶ καί "σύνταξη" τοῦ Χριστοῦ).

β) Τόν "ἐσώτερον οἶκον" ἢ "φωτιστήριον", ὅπου ὁ βαπτιζόμενος ἀφαιροῦσε τό χιτῶνα, ὁμολογοῦσε τή χριστιανική πίστη, ἔμπαινε στήν κολυμβήθρα καί δέχονταν ἀπό τόν ἐπίσκοπο τό βάπτισμα. Μετά τήν "τριτῆ κατάδυση" δέχονταν τό χρῆσμα καί φοροῦσε λευκά φορέματα. Τό βάπτισμα γίνονταν σέ μεγάλη ἡλικία καί κατὰ κανόνα τή βδομάδα μετά τό Πάσχα (γυ' αὐτό καί "διακαληήσιμος ἑβδομάς") ἢ τίς κυριακές καί τίς μεγάλες γιορτές. Οἱ κολυμβήθρες ἦταν δύο εἰδῶν: α) χτιστές β) κινητές. Ὅπως ὑπῆρχε ποικιλία μορφῶν στά βαπτιστήρια ὑπῆρχε καί στίς κολυμβήθρες, κυλινδρικές, ὀρθογώνιες, τετράγωνες, ἑξαγωνικές, ὀκταγωνικές (εἰκ. 98). Ὁ πιό συνηθισμένος τύπος κολυμβήθρας ἦταν ὁ σταυρικός, προπαντός στίς ἑλλαδικές παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ὅπου ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἔφερε στό φῶς πάνω ἀπό 50 βαπτιστήρια 4ου-6ου αἰ. Ἡ κολυμβήθρα εἶχε

τό σχῆμα σταυροῦ καί στίς κεραίες ἦταν τὰ σκαλοπάτια (2-3 συνήθως). Σπανιότατα στό κέντρο τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχε ἡ "ἑρά νησίς", ἕνας κλονίσκος τοῦ ὁποῦ δέν γνωρίζουμε τή χρησιμότητα (εἰκ. 98, α). Ἐνα ἀπό τὰ σκουδαίωτα βαπτιστήρια εἶναι τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου, τοῦ 5ου αἰ. μέ σταυρική κολυμβήθρα (εἰκ. 98, α καί 99).

99. Τό βαπτιστήριο μέ τή σταυρική κολυμβήθρα τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου.

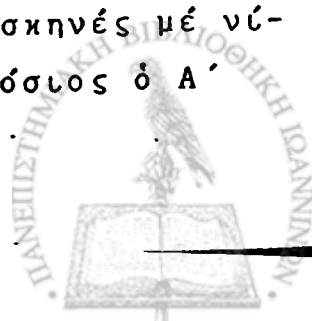

ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Αυτοκρατορικοί ανδριάντες και χριστιανικά άγαλματίδια.

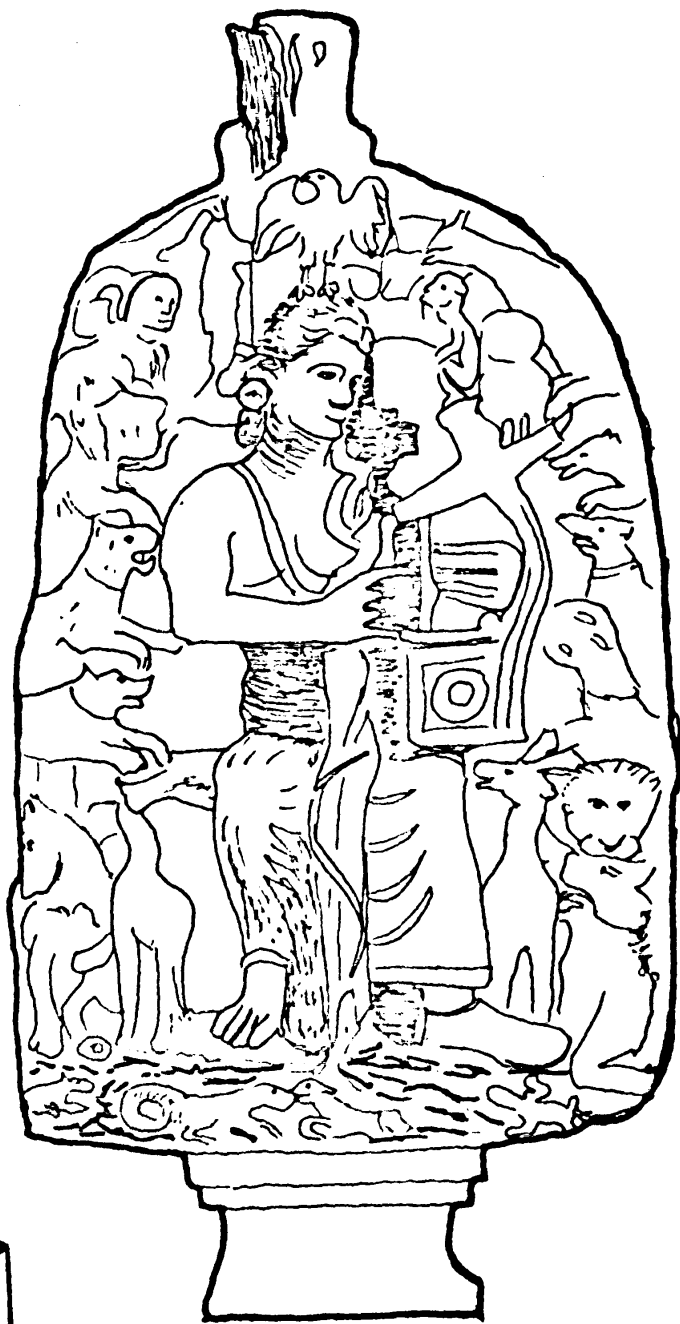
Είναι γνωστό ότι μερικοί αυτοκράτορες φρόντισαν να μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη εκατοντάδες μαρμάρινα και χάλκινα έλληνικά και ρωμαϊκά άγάλματα για να όμορφήνουν τή νέα πρωτεύουσα. Περισσότερο άπ'όλους ό Μέγας Κωνσταντίνος κι άργότερα ό Κώνστας ό Β'στόλισαν τούς δημόσιους χώρους και ιδιαίτερα τό 'Ιερόν Παλάτιον, τόν 'Ιππόδρομο, τίσ θέρμες, τίσ πλατείες και τά δημόσια κτίρια.

Παράλληλα συνεχίστηκε ή ρωμαϊκή συνήθεια να κατασκευάζονται αυτοκρατορικοί ανδριάντες που στήνονταν και στην πρωτεύουσα και στις μεγάλες έπαρχιακές πόλεις 'Ανατολής και Δύσης. 'Από τά συγγράματα και τίσ όμιλίες τών Πατέρων τής έκκλησίας γνωρίζουμε τήν αντίδραση και τήν αντίσταση του Χριστιανισμού άπέναντι σ'ότι θύμιζε τήν είδωλολατρεία. Τά περισσότερα άπό τά άγάλματα και τούς ανδριάντες καταστράφηκαν άπό τούς σταυροφόρους τής Δ'σταυροφορίας και μερικά μεταφέρθηκαν στη Βενετία, όπου βρίσκονται μέχρι σήμερα (τά άλογα του 'Αγίου Μάρκου, οί τετράρχες, τά λιοντάρια και πολλά άλλα). Είναι γνωστό έξάλλου τό τεράστιο άγαλμα έφιππου αυτοκράτορα του Βυζαντίου (πιθανότατα του Μαρκιανού) ύψους πέντε περίπου μέτρων που βρίσκεται σήμερα στη Μπαρλέττα (κοντά στο Μάρι τής 'Ιταλίας). Συνεχίστηκε άκόμη ή ρωμαϊκή συνήθεια να στήνονται πανύψηλες τιμητικές στηλες άπό όρισμένους αυτοκράτορες, με ανάγλυφες σκηνές στις πλευρές τους, που είκόνιζαν νίκες και θριάμβους. Ξέρουμε για τή στηλή που έστησε ό Θεοδόσιος Α' στο καινούργιο forum που έχτισε στην Κωνσταντινούπολη, στην όποία είκονίζονται οί πόλεμοι του Θεοδοσίου κατά τών Γότθων, και για τόν κίονα που έστησε ό 'Αρκάδιος τό 402 στο forum όπου πάλι παριστάνονταν ανάγλυφες σκηνές με νίκες του αυτοκράτορα κατά τών Γότθων. 'Ο Θεοδόσιος ό Α'

100. Ὁ Καλὸς Ποιμὴν. Μουσεῖο
τῶν θερμῶν Ρώμης.

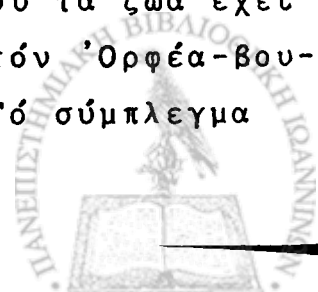

101. Ὁ Ὀρφέας-Χριστὸς τοῦ
Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

έξάλλου διακόσμησε τή βάση τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Τούθμωση Γ', πού ἔστησε τό 390 στόν ἱππόδρομο, μέ σκηνές πού παρουσίαζαν τόν ἕδλιο νά παρακολουθεῖ ἀγωνίσματα στόν ἱπόδρομο, νά στέφει τό νικητή ἢ νά τοῦ προσφέρουν τιμές οἱ νικημένοι λαοί.

Μέσα σ'αυτόν τόν καλλιτεχνικό χῶρο ἀναπτύχθηκε ἡ χριστιανική γλυπτική. Ἱστορικοί καί χρονογράφοι μᾶς πληροφοροῦν ὅτι περιορισμένος ἀριθμός ἀγαλμάτων τοῦ Χριστοῦ, τῶν Εὐαγγελιστῶν ἢ τοῦ Δανιήλ ἀνάμεσα στά λιοντάρια κατασκευάστηκαν ἀπό Χριστιανούς αὐτοκράτορες μέ τήν εὐκαιρία ἐκτέλεσης κάποιου δημόσιου ἔργου. Ἡ ἐκκλησία συνεπῆς στή διακήρυξη τοῦ Ἀπ. Παύλου "οὐκ ὀφείλομεν νομίζειν χρυσῶ ἢ ἀργύρῳ ἢ λίθῳ, χαράγματι τέχνης... τό θεῖον εἶναι ὁμοιον" (Πράξ. 17,29), στράφηκε τελικά πρὸς τήν ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἐτσι δέν παρουσιάζεται ἀνάπτυξη τῆς τέχνης τῶν ἀγαλμάτων, ἀλλά ἀγαλματίων πού εἶχαν διπλό προορισμό: Νά διακοσμοῦν τοὺς τάφους ἢ νά τοποθετοῦνται σέ κόγχες χριστιανικῶν μαυσωλείων.

Ἀπό τά ἀγαλματίδια αὐτά δύο θέματα φαίνεται ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα ἀγαπητά: α) Ὁ Καλός Ποιμὴν καί β) Ὁ Ὀρφέας. Ὁ Καλός Ποιμὴν μέ τό πρόβατο στόν ᾧμο ἔχει τήν πηγὴ του στόν κριοφόρο καί μοσχοφόρο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καί συνδέεται μέ τά εὐαγγελικά κείμενα. Ἡ συμβολικὴ αὐτὴ παράσταση τοῦ Χριστοῦ, ἐκτός ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ τῶν κατακομβῶν, ἐπαναλαμβάνεται σέ ἀνάγλυφες ἀπεικονίσεις σαρκοφάγων. Ἀγαλματίδια μέ τό Χριστό σάν Καλό Ποιμένα βρίσκονται σήμερα στά μουσεῖα τοῦ Λατερανοῦ, τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ Βυζαντινοῦ τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Σπάρτης καί ἄλλοῦ (εἰκ.100). Ὁ Ὀρφέας εἰκονίζεται νά κρούει τὴ λύρα του ἐνῶ γύρω του σκαλίζονται θηρία, πτηνά καί μυθολογικά ζῶα. Ἡ παράσταση τοῦ Ὀρφέα πού ἡμερώνει μέ τὴ μουσικὴ του τά ζῶα ἔχει τὴν πηγὴ της στό μῦθο τοῦ φιλόστρατου γιὰ τόν Ὀρφέα-βουκόλο καί τίς σαγηνευτικὲς του ἰκανότητες. Τό σύμπλεγμα

τοῦ Ὁρφέα-Χριστοῦ πού βρίσκεται στό Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν εἶναι ἀπό τά ὠραιότερα στό εἶδος του (εἰκ. 101).

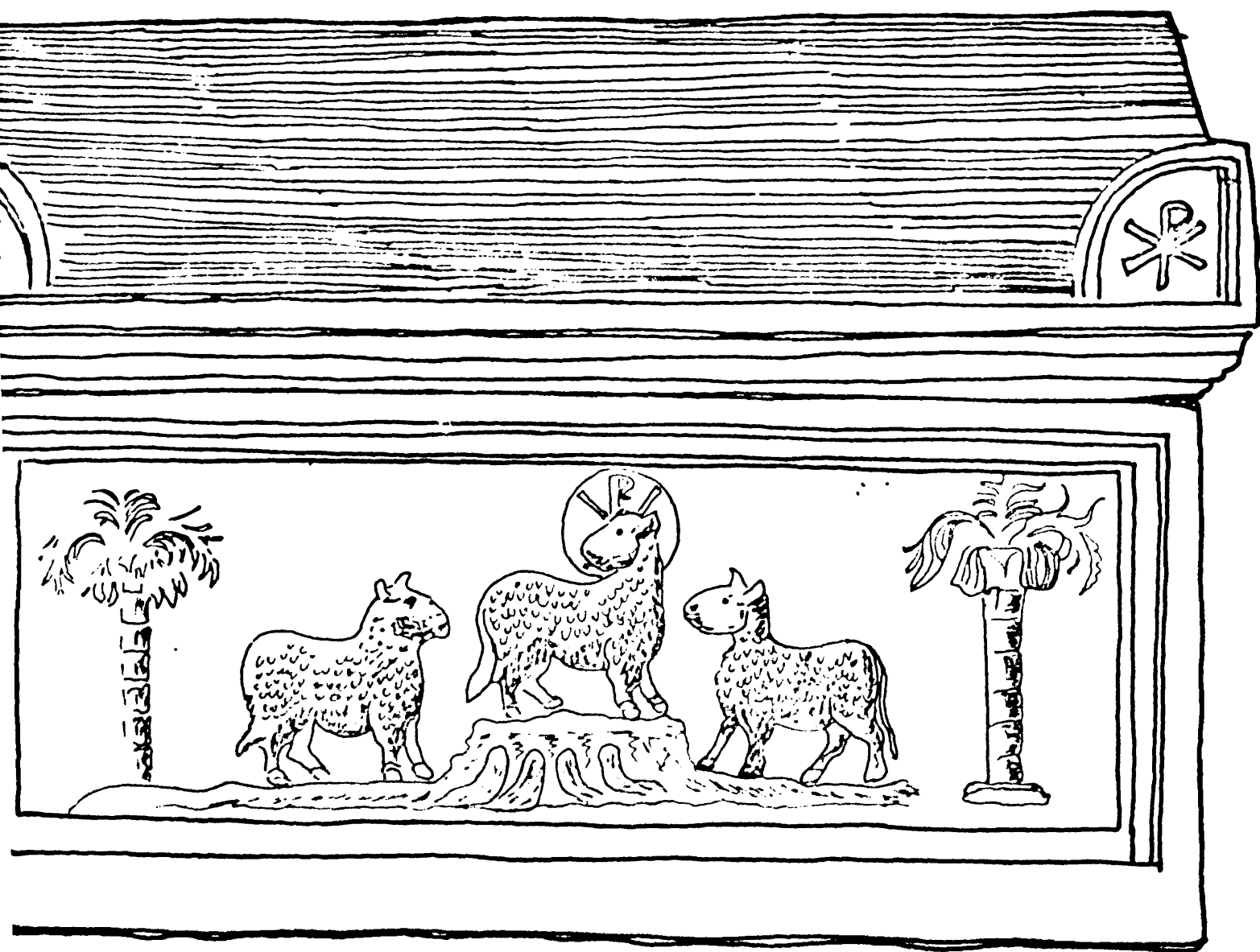
Βιβλιογραφία:

Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική καί Βυζαντινή ἀρχαιολογία, Α', 147-152.

CH. DELVOYE, Βυζαντινή τέχνη, Α', 125-134.

A. GRABAR, Le premier art chretien, 193-204 καί 269-278.

P. BOURGUET, Art paleochrétien, Paris 1970, πύν. 87, 91, 103, 105, 111, 113, 139, 151.

102. Σαρκοφάγος τῆς Ραβέννα.

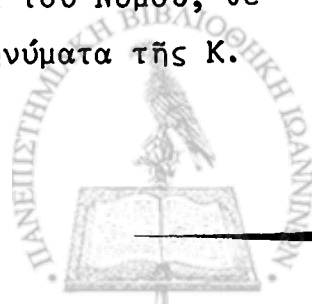
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

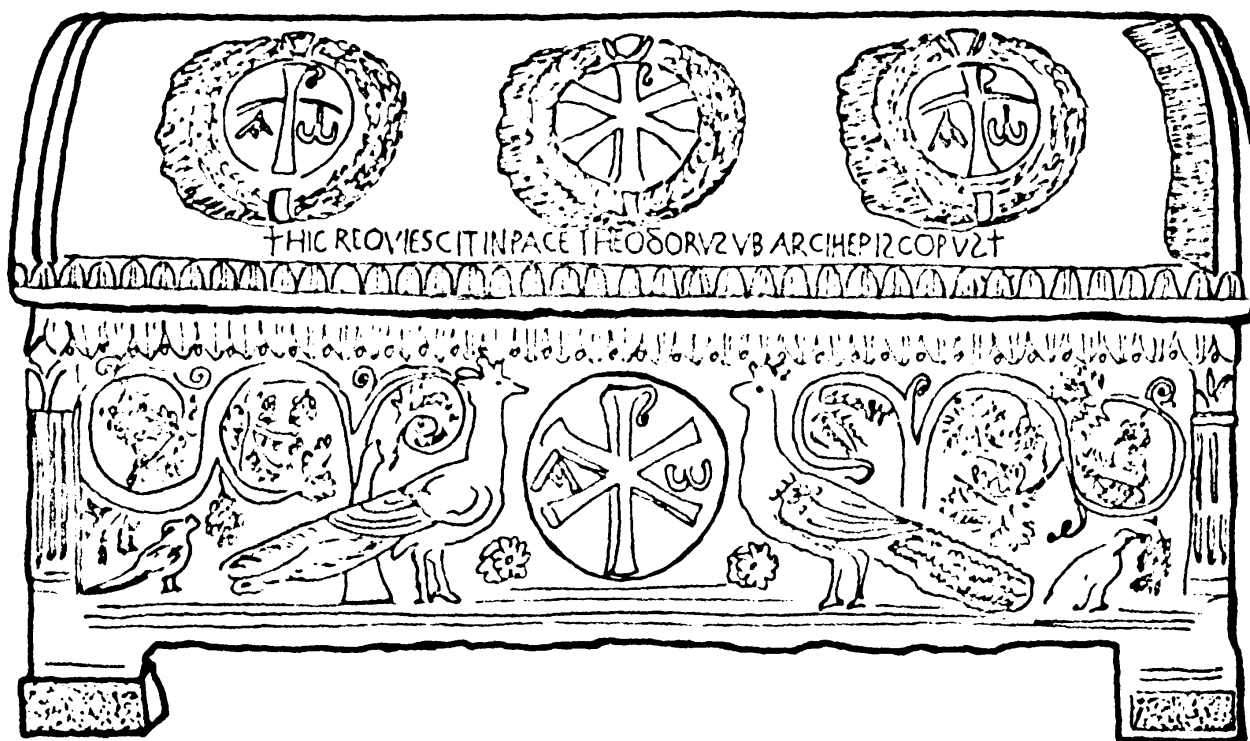
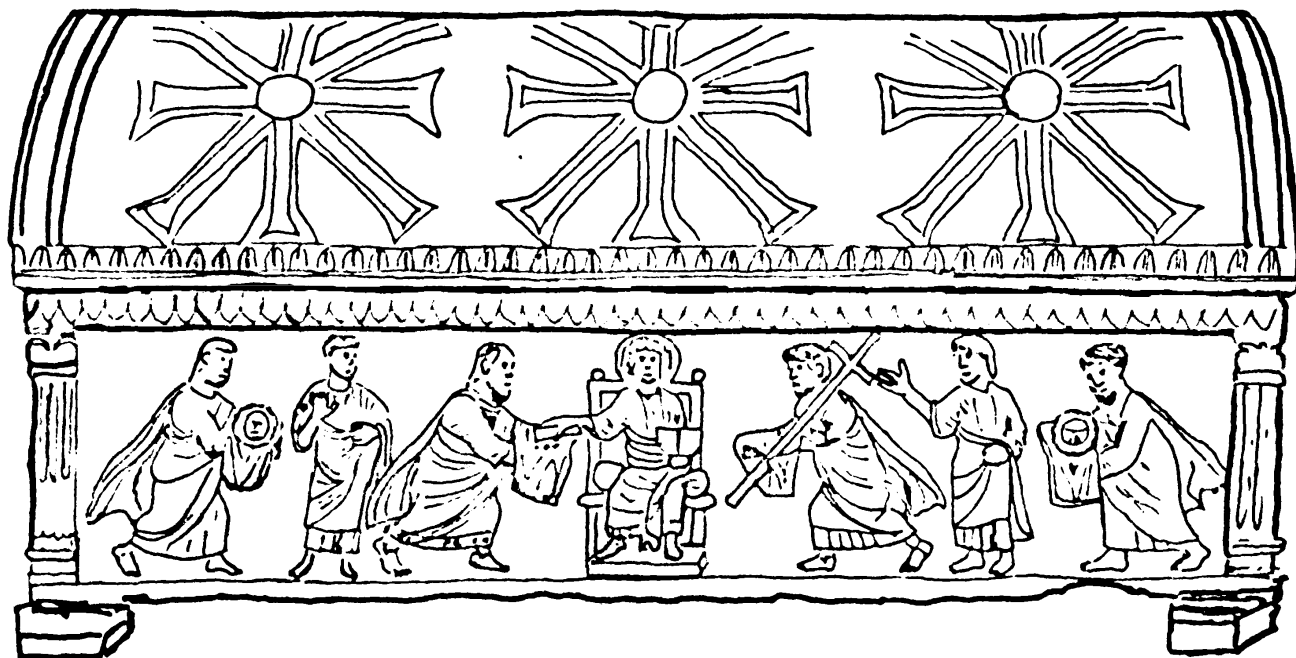
Οἱ σαρκοφάγοι εἶναι κιβωτιόσχημες λάρνακες μέ σαμαρωτό κάλυμμα ἀπό μάρμαρο συνήθως, κάποτε ὅμως καί ἀπό πορφυρίτη λίθο ἢ ἀπό πέτρα. Τίς τοποθετοῦσαν σέ ὑπόγεια κοιμητήρια, σέ μαυσωλεῖα, σέ κοιμητηριακοὺς εὐκτήριους οἴκους ἢ σέ ὑπαίθρια κοιμητήρια.

Συχνά οἱ σαρκοφάγοι ἔφερναν διακόσμηση, μιὰ συνήθεια πού ξεκινάει ἀπό τοὺς Ἑλληνας καί τοὺς Ἑτρούσκους, φτάνει ὡς τοὺς Ρωμαίους καί ἀπό κεῖ περνάει στό χριστιανικό χῶρο.

Τά δύο μεγαλύτερα κέντρα κατασκευῆς τῶν σαρκοφάγων, εἶναι ἡ Ρώμη καί ἡ Κωνσταντινούπολη, ἄν καί ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἡ Μ. Ἀσία (Λυδία) διαθέτουν ἰσάξια ἐργαστήρια. Οἱ πρῶτες χριστιανικὲς σαρκοφάγοι χρονολογοῦνται στά μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα. Οἱ καλύτερες εἶναι τοῦ 4ου καί 5ου αἰῶνα. Ἄλλες διακοσμοῦνται ὀλόκληρες καί ἄλλες μόνο στήν πρόσοψη καί στίς δύο στενές πλευρές.

Ὅσο εἴμαστε πιο κοντά πρὸς τήν εἰδωλολατρική ρωμαϊκή κοινωνία τά θέματα πού σκαλίζονται, εἶναι τά ἴδια μέ τῶν ἐθνικῶν μέ τή μόνη διαφορὰ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τεχνίτες προσθέτουν τώρα καί χριστιανικά σύμβολα καί θέματα. Ἔτσι μπορεῖ νά ὑπάρχουν ἐρωτιδεῦς (putti) ἀνεβασμένοι σέ κληματαριές μέ σταφύλια καί ἀνάμεσά τους ὁ Καλὸς Ποιμήν. Ἐπίσης διάφορα θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, κυνηγοί, φαράδες, ναυτικὲς σκηνές καί στή μέση ὁ Χριστὸς σά φιλόσοφος πού κρατεῖ εἰλητάριο μέ τή διδασκαλία του. Στόν 4ο αἰῶνα πλέον τά θέματα γίνονται καθαρά χριστιανικά καί εἶναι κατὰ κανόνα ἐμπνευσμένα ἀπό τήν Π. καί Κ. Διαθήκη. Ὁ Χριστὸς πού παραδίνει τό Νόμο, δηλ. τό Εὐαγγέλιο στόν Παῦλο ἐνῶ βρῖσκεται ἐνθρονος ἀνάμεσα σέ ἄλλους μαθητές καί μάρτυρες ὅπως σέ μιὰ σαρκοφάγο τῆς Ραβέννας (εἰκ103). Ἀπό τήν Π. Διαθήκη τά πιο συνηθισμένα θέματα εἶναι: οἱ πρωτόπλαστοι, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἡ ἱστορία τοῦ Ἰωνᾶ, οἱ Τρεῖς Παῖδες στήν Κάμηνο, ὁ Δανιήλ στό λάκκο μέ τά λιοντάρια, ὁ Μωυσῆς μέ τίς πλάκες τοῦ Νόμου, θέματα δηλαδή πού σχετίζονται περισσότερο μέ τά νέα μηνύματα τῆς Κ.

103. Σαρκοφάγος τῆς Ραβέννα.

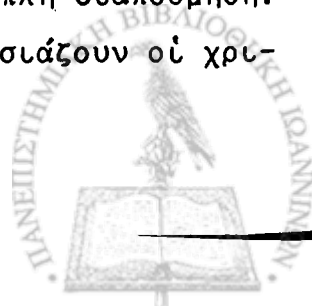
104. Σαρκοφάγος τῆς Ραβέννα.

Διαθήκης κι ἔχουν σχέση μέ τήν ἀνάσταση καί τήν αἰώνια ζωή. Ἀπό τήν Κ. Διαθήκη παράλληλα σκαλίζονται: ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, οἱ Μάγοι καί ἀπό τά θαύματα, ὁ γάμος τῆς Κανᾶ, ὁ χορτασμός τῶν πέντε χιλιάδων μέ ἐλάχιστα ψωμιά καί φάρια, ἡ θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ καί ἡ ἴαση τοῦ τυφλοῦ, ἡ Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου... Συχνά ὁ εἰκονογραφικός κύκλος τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ μέ τή θριαμβευτική του Ἀνάσταση στή μέση (βλ. τήν εἰκ. τοῦ ἐξωφύλλου). Μία ἀπό τίς πρῶτες ὀνομαστές σαρκοφάγους μέ τό Χριστό πού παραδύνει τό νόμο εἶναι ἡ λεγομένη τοῦ Ἰουνίου Βάσσου τοῦ 359 πού βρίσκεται σήμερα στήν Κρύπτη τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης. Τήν κεντρική παράσταση πλαισιώνουν ἄλλες βιβλικές σκηνές. Οἱ σκηνές στίς σαρκοφάγους πότε εἶναι ἡ μία δίπλα στήν ἄλλη, σέ συνεχόμενη διάταξη καί πότε χωρίζονται μεταξύ τους μέ κιονίσκους ἢ μέ τό Χριστό πού συνέχεια ἐπαναλαμβάνεται. Κάποτε οἱ σκηνές εἶναι τόσο πολύ ἔξερ- γες ὥστε νά φαίνονται σχεδόν ὀλόγλυφες. Αὐτές εἶναι οἱ σαρκοφάγοι τοῦ τύπου τῆς Sidamara τῆς Μ. Ἀσίας. Συχνά στίς σαρκοφάγους σκαλί- ζονταν κι ἐπιγραφές, ὅπως π.χ. στή σαρκοφάγο τοῦ ἀρχιεπισκόπου θεο- δώρου (εἰκ 104) πού βρίσκεται μαζί μέ πολλές ἄλλες στόν Ἁγιο Ἀπολ- λινάριο in Classe τῆς Ραβέννα. Δέν εἶναι σπάνια καί ἡ συνήθεια νά κοσμοῦν τήν πρόσοψη τῆς σαρκοφάγου μέ σκηνές σέ δύο ζῶνες ὅπως συμ- βαίνει στή λεγόμενη σαρκοφάγο τῶν δύο ἀδελφῶν. Ἐννοεῖται ὅτι σαρκο- φάγοι μέ παλαιοχριστιανικά συμβολικά θέματα συνεχίζονται παράλληλα μέ τίς βιβλικές σκηνές καί προπαντός ἡ παράσταση τοῦ "ἄμνοῦ"-Χριστοῦ ἀνάμεσα στά πρόβατα (εἰκ102).

Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι στίς σαρκοφάγους τῆς Ραβέννα οἱ τεχνίτες ἐμπνέονται τά θέματά τους καί ἀκολουθοῦν τά ἐργαστήρια τῆς Κωνστα- ντινούπολης μιά καί ἡ πόλη αὐτή εἶχε ἄμεση πολιτική ἐξάρτηση ἀπό τήν πρωτεύουσα.

Σήμερα σώζεται μέγας ἀριθμός σαρκοφάγων στή Ρώμη (περίπου 500), στή Γαλλία (περίπου 300), στή Ραβέννα, στή Μ. Ἀσία... Στά Βαλκάνια καί στήν Ἑλλάδα σώζονται ἐλάχιστες καί μάλιστα μέ ἀπλή διακόσμηση.

"Ὁ πλοῦτος, ἡ ποικιλία καί ἡ φαντασία πού παρουσιάζουν οἱ χρι-

στιανικές σαρκοφάγοι στη Ρώμη ή στην Προβηγκία π.χ. προσφέρουν μιάν από τίσ πιο γοητευτικές όψεις τής παλαιοχριστιανικής τέχνης" γράφει ό Jean Lassus.

Βιβλιογραφία:

Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική καί Βυζαντινή 'Αρχαιολογία, 'Εν 'Αθήναις
1942, Α', 137-146.

Κ.Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Είσαγωγή είς τήν Χριστιανικήν καί Βυζαντινήν 'Αρχαιολογίαν, Θεσσαλονίκη 1970, 193-200.

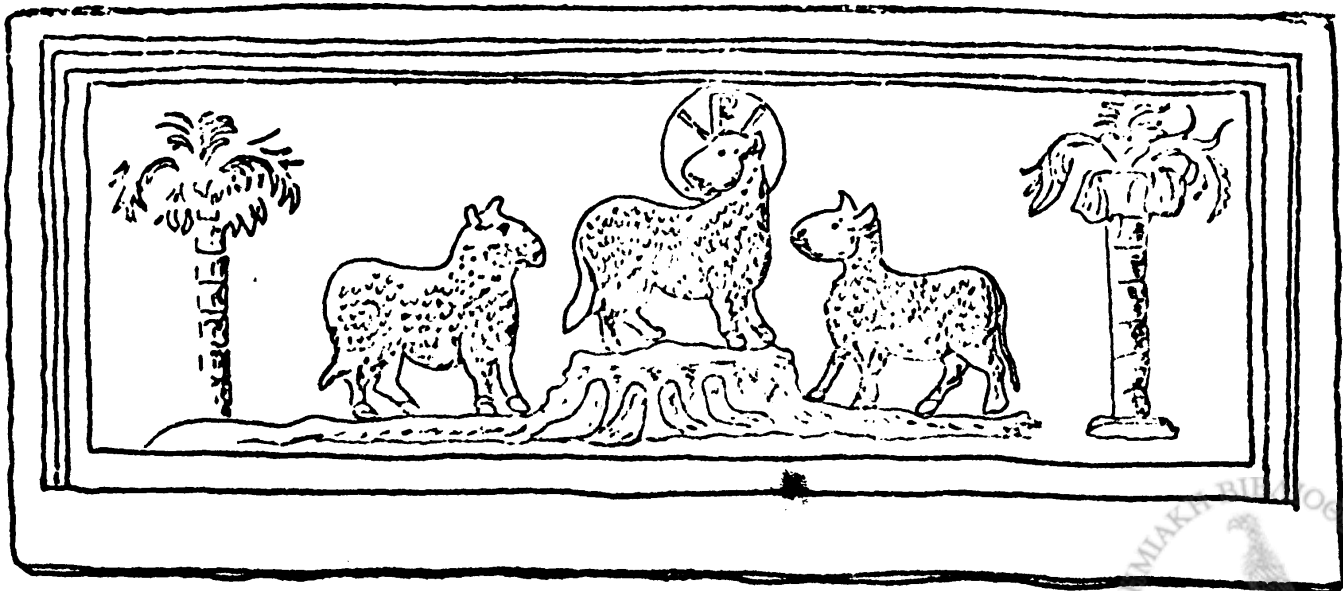
CH. DELVOYE, Βυζαντινή τέχνη, 'Αθήνα 1975, Α', 125-141.

JEAN LASSUS, Παλαιοχριστιανικός καί Βυζαντινός Κόσμος, 'Αθήνα 1976, 15-16.

GIUSEPPE BOVINI, Sarcofagi paleocristiani di Ravenna,
Citta del Vaticano 1954

GISELDA VALENTI ZUCCHINI e MILEDA BUCCI, I sarcofagi a figure e a carattere simbolico ("Corpus" della scultura paleocristiana bizantina ed alfomedioevale di Ravenna), II, Roma 1968.

ANDRE GRABAR, Sculptures Byzantines de Constantinople (IV-X siècle), Paris 1963.

ΕΛΕΦΑΝΤΟΣΤΑ

Ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνορωμαϊκή κοινωνία ἡ λεπτή τέχνη τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἐλεφαντοστοῦ πέρασε στίς χριστιανικές περιοχές. Τό ὑλικό τό προμηθεύονταν ἀπό τίς Ἰνδίες καί τήν Ἀφρική.

Στή ρωμαϊκή ἐπίσημη ζωή ἦταν συνηθισμένα τά ὑπατικά καί αὐτοκρατορικά δέπτυχα.

Τά ὑπατικά δέπτυχα ἦταν φύλλα ἀπό ἐλεφαντοστό τοποθετημένα πάνω σέ κέρινες πινακίδες. Καί στά δύο φύλλα παριστάνεται ὁ ὕπατος ὄρθιος (Ρώμη) ἢ καθιστός (Κωνσταντινούπολη) πάνω σέ θρόνο, μέσα σέ θεωρεῖο τοῦ Ἱποδρόμου καί παρακολουθεῖ τούς ἀγῶνες πού γίνονται πρός τιμῆ του. Φορεῖ τήν πορφυρή στολή καί τά χρυσά σανδάλια. Στό ἀριστερό του χέρι κρατεῖ σκήπτρο μέ ἀετό πού βαστάζει στά φτερά του μέταλλο μέ τήν προτομή τοῦ αὐτοκράτορα. Στό δεξιό σηκώνει τή παρρα, ἕνα μεταξωτό ὕφασμα, πού εἶναι ἕτοιμος νά τό πετάξει στό στίβο δύνοντας τό σύνθημα ν' ἀρχίσουν οἱ ἀγῶνες. Στό πάνω μέρος συνήθως σκαλίζονται σέ μέταλλα τά μέλη τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογένειας καί στό κάτω σκηνές ἀπό γιορταστικές ἐκδηλώσεις.

Τά δέπτυχα ἔστελνε ὁ ὕπατος γιά ν' ἀναγγεῖλει μ' αὐτό τόν τρόπο τό τιμητικό του ἀξίωμα. Φαίνεται ὅτι τά ἐλεφαντοστά αὐτά κατασκευάζονταν στά ἐργαστήρια τῶν πόλεων-ἑδρῶν τῶν ὑπάτων. Ἐφεραν λατινικές ἐπιγραφές στό πάνω μέρος ἢ ἑλληνικές στό κάτω. Τά σημαντικότερα ἐργαστήρια ἦταν στή Ρώμη καί στήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ συνήθεια αὐτή τῶν ὑπατικῶν δέπτυχων ἀπό ἐλεφαντοστό κράτησε ὀλόκληρο τόν 5ο αἰῶνα (δέπτυχα Ρώμης) καί τό μισό 6ο αἰ. (δέπτυχα Κωνσταντινούπολης) γιατί μετά ὁ θεσμός τοῦ ὑπάτου καταργήθηκε (ἀπό τόν Ἰουστινιανό τό 541).

Τά αὐτοκρατορικά δέπτυχα παριστάνουν τόν αὐτοκράτορα ἔφιππο στό ἕνα φύλλο καί στό ἄλλο τήν αὐτοκράτειρα. Ὁ αὐτοκράτορας εἰκονίζεται σέ ὅλη του τή δόξα, ἀνάμεσα σέ σκηνές μέ τά κατορθώματά του, καί σέ σύμβολα πού τονίζουν τόν κυρίαρχο ρόλο του στόν κόσμο. Δέ λείπουν ὁ Χριστός πού χαρίζει τήν ἐξουσία στόν αὐτοκράτορα καί κάτω οἱ λαοί τῆς γῆς πού δηλώνουν ὑποταγή. Σημειώνουμε ὅτι τό ὑλικό ἦταν ἀκριβό καί ὀπωσδήποτε ἡ τέχνη εἶναι ἀριστοκρατική.

Τά χριστιανικά-λειτουργικά δίπτυχα ακολουθούν την ίδια μέθοδο των προηγουμένων με τή μόνη διαφορά ότι τώρα αντί για δίπτυχα κατασκευάζονται καί μονόφυλλα καί τρίπτυχα.

Τά θέματα είναι βέβαια διαφορετικά. Παριστάνεται ὁ Χριστός, ἡ Παναγία, ὁ Πρόδρομος, οἱ Ἀπόστολοι ἢ σκηνές ἀπό τήν Π. καί Κ. Διαθήκη. Ἡ τέχνη τοῦ ἑλεφαντοστοῦ περνάει στή βυζαντινή ἐποχή μέ ἄριστα δείγματα. Ἐνα ἀπό τά ἀριστουργήματα τῆς τέχνης τοῦ ἑλεφαντοστοῦ είναι ὁ περίφημος θρόνος τοῦ Μαξιμιανοῦ, ἕως τοῦ 545, ἔργο καμωμένο στήν Κωνσταντινούπολη καί χαρισμένο στό γνωστό ἐπίσκοπο τῆς Ραβέννα ἀπό τόν Ἰουστινιανό καί τή Θεοδώρα. Ὁ θρόνος ἔχει εἴκοσι τέσσερες συνολικά σκηνές, ἀπό τόν Εὐαγγελισμό μέχρι τή συνάντηση τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα, τόν Πρόδρομο καί τούς Εὐαγγελιστές. Στό μπροστινό μέρος σκαλίζεται τό μονόγραμμα τοῦ Μαξιμιανοῦ.

Τέλος ἀπό ἑλεφαντοστό κατασκευάζονταν οἱ πυξίδες, μικρά δηλαδή κιβωτίδια πού περιεῖχαν τόν εὐχαριστιακό ἄρτο, κάποτε ὅμως καί θυμίαμα. Στύς πυξίδες σκάλιζαν διάφορες σκηνές ἀπό μυθολογικά θέματα μέχρι παραστάσεις τῆς Π. καί Κ. Διαθήκης.

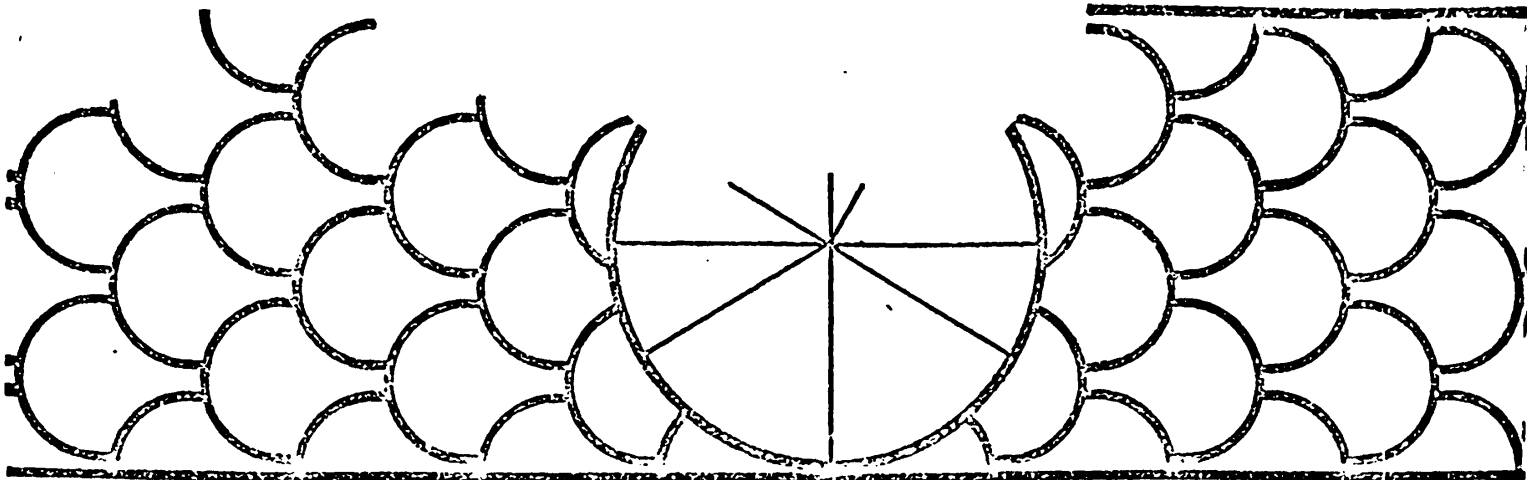
Βιβλιογραφία:

CH. DELVOYE, Βυζαντινή τέχνη, Α', 143-151.

K. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Εἰσαγωγή εἰς τήν Χρ. καί Βυζ. ἀρχαιολογίαν, 200-204.

W. VOLBACH, Early christian art, London 1961, πίν. 219-237.

105. Φολιδωτό κόσμημα.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

α' ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ

Ἐνῶ μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ἐλάχιστα ψηφιδωτά δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν γνωρίζαμε, τελευταῖα πλουτίζονται συνέχεια οἱ γνώσεις μας μέ τήν ἀνακάλυψη καινούργιων. Ὡς τό β' παγκόσμιο πόλεμο μᾶς ἦταν γνωστά ἀπό ἀνασκαφές μόνο εἴκοσι δύο χριστιανικά κτίσματα μέ ψηφιδωτά δάπεδα. Σήμερα ἔχουν ἔρθει στό φῶς πάνω ἀπό διακόσια πενήντα.

Τά ψηφιδωτά τῶν δαπέδων στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές εἶχαν πάντα λειτουργική σύνδεση μέ τό ἀρχιτεκτόνημα καί τό χῶρο. Κατά κανόνα συνδέονταν μέ συγκεκριμένο θέμα ἢ διακοσμητικό ἢ σύμβολο, πού εἰκονίζονταν στό κέντρο τοῦ κύριου ναοῦ. Στό Ἱερό καί στά παραβήματα ἐπίσης δέν ἔλειπαν διακοσμητικά θέματα πού εἶχαν σχέση μέ τήν λειτουργικότητά του. Μποροῦσε σέ δάπεδο ναοῦ νά εἰκονίζονται πολλά, διάφορα καί ἀσύνδετα μεταξύ τους διακοσμητικά μοτίβα. Ὅλα ὁμως, μέ τή βοήθεια τῶν χρωμάτων, σχεδιάζονταν καί τοποθετοῦνταν μέ τέτοια ἐσωτερική συνοχή ὥστε "νά θυμίζουν τοὺς πολύχρωμους τάπητες καί τά πλουμιστά καί πολυποίκιλα ὑφάσματα τῆς ἐποχῆς", σημειώνει ὁ Πελεκανίδης.

Τά θέματα τῶν διακοσμημένων ψηφιδωτῶν δαπέδων χωρίζονται σέ τέσσερις ὁμάδες:

1) Ἀπεικονίσεις ἀνθρωπίνων μορφῶν: Πολλά πρόσωπα συχνά εἰκονί-

ζονται στά δάπεδα άκόμη καί έιερές μορφές, όπως συμβαίνει μέ τόν Χριστό σάν Καλό Ποιμένα ή τόν Χριστό σάν Όρφέα. Σκηνές έπίσης από τήν Π. καί Κ. Διαθήκη δέν ήταν σπάνιες. Ό Σαμφών, ή Κιβωτός του Νώε, ή θυσία του Άβραάμ, οί Μάγοι πού προσκυνούν τήν Παναγιά καί τό βρέφος -Χριστό καί πολλές άλλες. Γνωστή είναι ή παράσταση στή βασιλική Α΄ της Νικέπολης μέ τίς προσωπογραφίες των Άγίων Γεωργίου καί Δημητρίου. Κοντά στίς έιερές άπεικονίσεις καί σκηνές κυνηγιού, φαρέματος, προσωποποιήσεις από τή μυθολογία καί άλλα θέματα δέ λείπουν.

2) Άπεικονίσεις του ζωϊκού βασιλείου: Είναι τόσο τό πλήθος των ήμερων καί άγριων ζώων καί τόση ή ποικιλία των φαριών πού είκονίζονται στά δάπεδα ώστε ό ψηφιδωτός διάκοσμος νά όνομαστει "είκονογραφημένη ζωολογία". Ιδιαίτερα άγαπητή για τό συμβολισμό της καί τόν διακοσμητικό της χαρακτήρα, ήταν ή παράσταση του παγωνιού (πίν. 106.), πού συνήθως είκονίζονταν στο Ίερό.

3) Άπεικονίσεις φυτών: Τά περισσότερα φυτά καί άνθη άποτελούσαν συνηθισμένο διάκοσμο των δαπέδων. Πολλά άπ'αυτά μέ τή συχνή χρήση καί τήν επανάληψη είχαν σχηματοποιηθει σε τέτοιο σημεϊο ώστε νά μήν αναγνωρίζονται.

Τό πιδ άγαπητό θέμα ήταν ή κληματαργία μέ φύλλα καί σταφύλια, λειτουργικό κι εύχαριστιακό σύμβολο.

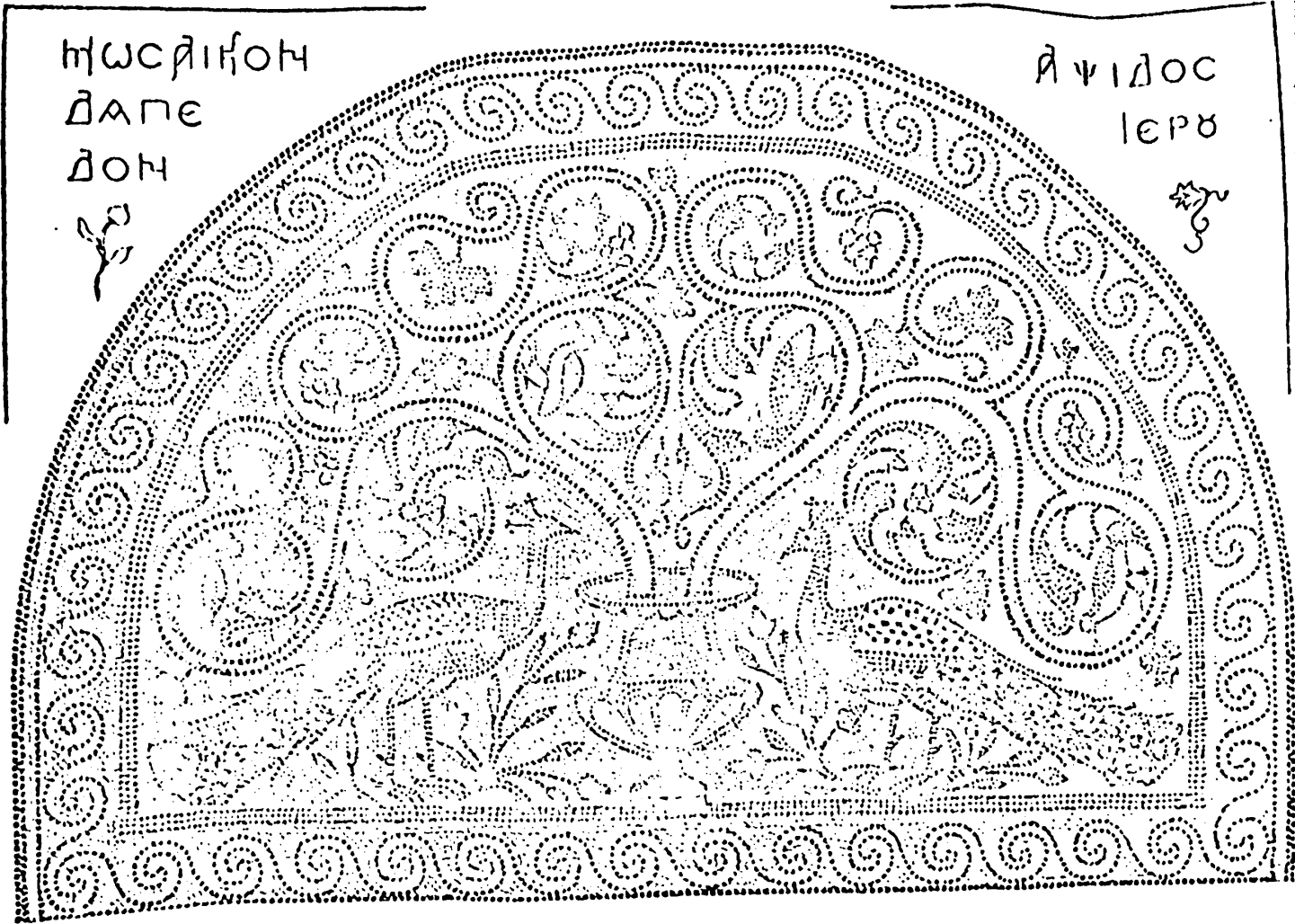
4) Άπεικονίσεις γεωμετρικών σχημάτων: Μεγάλη ποικιλία γεωμετρικών θεμάτων χρησιμοποιείται. Άλλα είναι γνωστά από τήν έλληνορωμαϊκή παράδοση καί άλλα δημιουργούνται από τους Χριστιανούς τεχνίτες. Στους μαϊάνδρους, πλοχμούς, φολίδες (πίν. 105), συμπλεκόμενους κύκλους καί σπηρικούς τροχούς προσθέτονται τώρα τρίγωνα, τετράγωνα, έξάγωνα, παραλληλόγραμμα, ρόμβοι, κ.λ.π.

Συχνά άφιερωματικές έπιγραφές είκονίζονται ανάμεσα στίς παραστάσεις. Γράφουν συνήθως τό όνομα του άφιερωτή καί τόν χρόνο πού χρειάστηκε νά τελειώσει τό έργο. Σπάνια οί ψηφοθέτες γράφουν καί τό όνομά τους.

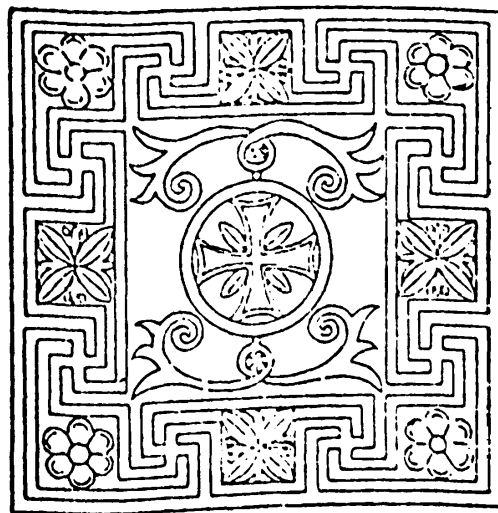
Βιβλιογραφία:

ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος. Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974 (όπου καί ή άνάλογη βιβλιογραφία).

106. Μωσαϊκό δάπεδο τῆς Βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ 4ου ΑΙΩΝΑ

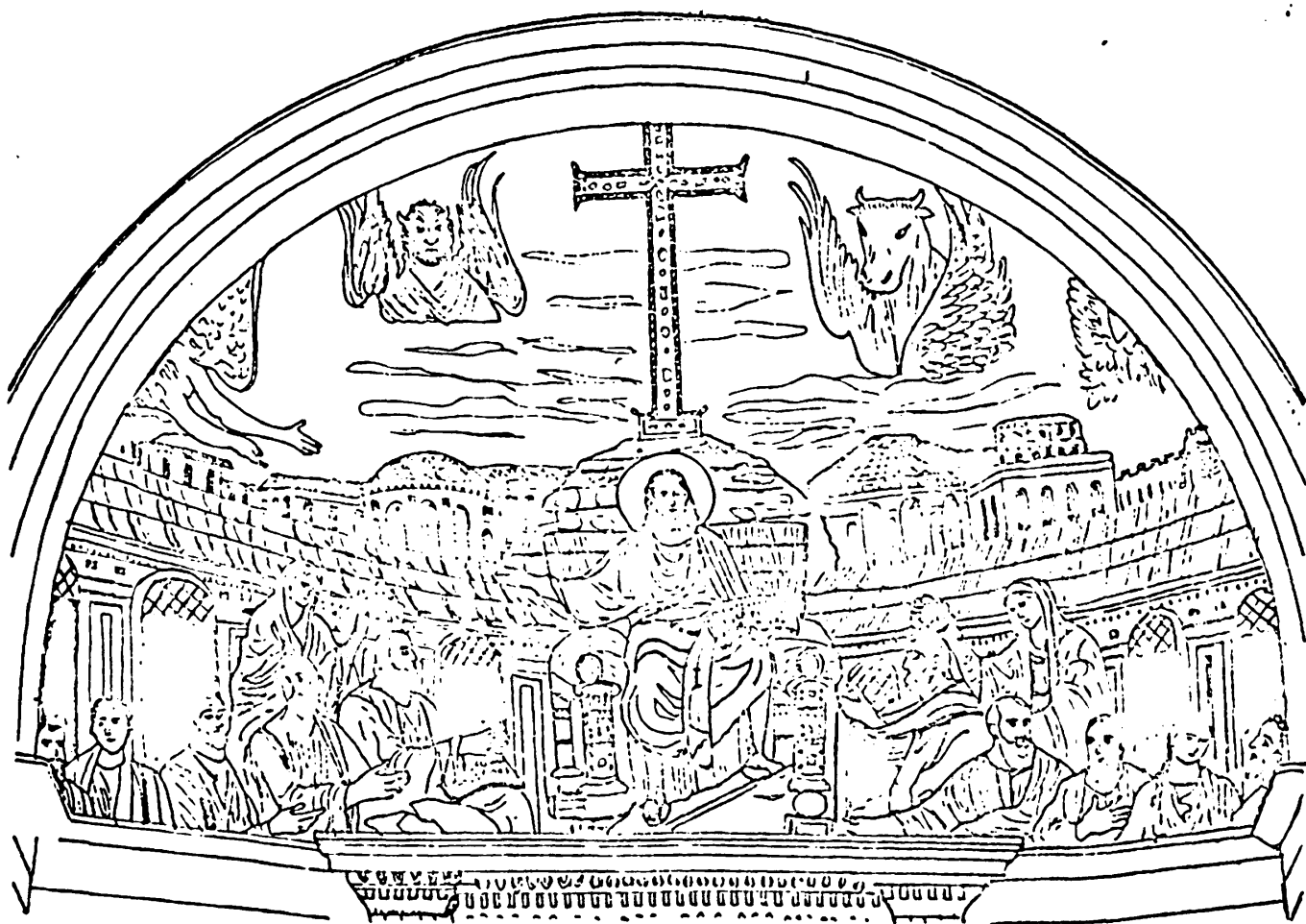
Ἐνῶ τόν 4ο αἰῶνα συνεχίζεται ἡ ζωγραφική στίς κατακόμβες, μέ συμβολικά προπαντός θέματα, ἡ χριστιανική τέχνη περνάει στίς μεγάλες ἐπιφάνειες τῶν ναῶν, πού χτίζονται τώρα σέ μεγάλη ἔκταση. Ἔτσι μπορούμε νά θαυμάσουμε τά ψηφιδωτά τῆς Santa Costanza τῆς Ρώμης (=Μαυσωλεῖο τῆς κόρης τοῦ Μ.Κωνσταντίνου, πού ὕστερα ἔγινε ναός), ὅπου οἱ χριστιανοί καλλιτέχνες δανερίζονται τά περισσότερα θέματα, ἀλλά καί τήν τεχνική τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἀπό τά σύγχρονα κτίρια τῆς ἐποχῆς. Στούς θόλους τοῦ περιστόου καί στίς κόγχες τοῦ κομποῦ αὐτοῦ κτιρίου φυσιοκρατικά θέματα κοσμοῦνται μέ ζωηρά καί ἐντυπωσιακά χρώματα. Βάκχοι, πού τρυγοῦν σταφύλια, βόδια, πού τά μεταφέρουν πάνω σέ ἀμάξι, πουλιά μέ φανταχτερά χρώματα πάνω σέ καρποφόρα δέντρα συνδυάζονται μέ τήν παράσταση τοῦ Χριστοῦ καθώς παραδίνει τό Νόμο στούς Ἀποστόλους Πέτρο καί Παῦλο, πού στέκουν ἀριστερά καί δεξιὰ του, ἐνῶ κάτω ἀπό τά πόδια του πηγάζουν οἱ 4 ποταμοί τοῦ Παραδείσου ἀνάμεσα σέ πρόβατα, πού συμβολίζουν ψυχές λυτρωμένες (εἰκ. 50). Οἱ γιρλάντες αὐτῆς τῆς παράστασης, μέ ρόδια καί σταφύλια, φανερώνουν ὅλη τή φυσιοκρατική ἀτμόσφαιρα, πού ἐπικρατοῦσε στήν τέχνη τοῦ ψηφιδωτοῦ (καί στόν τοῦχο καί στά δάπεδα).

Ἵτι τά θέματα στίς ἐκκλησιές ἄρχισαν σιγά-σιγά νά ἀπομακρύνονται ἀπό τή συμβολική ἀτμόσφαιρα καί νά περνοῦν σέ νέους ἱστορικο-ἀφηγηματικούς τόνους φαίνεται ἀπό τό περίφημο ψηφιδωτό τῆς κόγχης τῆς Σάντα Πουντεντιάνα. Ὁ ἔνθρονος Χριστός παριστάνεται ἀνάμεσα στούς Ἀποστόλους καί σέ δύο γυναῖκες, πού φανερώνουν τίς δύο ἐκκλησιές, τῆς περιτομῆς καί τῶν ἐθνῶν. Στό βάθος, ἀνάμεσα στά 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν καί πάνω ἀπό τά κτίρια τῆς Ἱερουσαλήμ, προβάλλει μέγας σταυρός. Ἡ κυκλικία τῶν χρωμάτων τονίζει τή μεγαλοπρέπεια τοῦ ψηφιδωτοῦ. (εἰκ. 107).

Στό ψηφιδωτό δάπεδο ἐκίσης τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκυλῆας, μέ τήν κλούσια διακόσμηση τῆς θάλασσας πού εἶναι γεμάτη φάρια στήν ἱστορία τοῦ Ἰωανᾶ, ἐπιβεβαιώνεται ἡ διάθεση τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ 4ου αἰῶνα νά προσεγγίσουν ἀφηγηματικά τή φύση μέ τίς χαριτωμένες καί ρεαλιστικές λεπτομέρειες (φάρια, πάπιες, χταπόδια, ἀγγελούδια=putti) τοῦ θέματος. Βλέπουμε μ'αὐτό τόν τρόπο, πῶς παράλληλα μέ τά συμβολικά καί διακοσμητικά θέματα

πού παριστάνονται σίς κατακόμβες, ὁ 4ος αἰώνας κάνει μιὰ πρώτη ἀπό-
 πειρα νά παρουσιάσει πλό συστηματικά, θά λέγαμε, τήν ἐπίγεια καί ἐπου-
 ράνια ζωή τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ψηφιδωτές παραστάσεις τῆς S. Costanza καί
 τῆς Ἁγ. Πουντεντιάνα (καί ποίος ξέρει πόσων ἄλλων ἐκκλησιῶν, πού δέν
 διασώθηκαν) εἶναι ἡ ἀπαρχή μιᾶς συγκεκριμένης χριστιανικῆς εἰκονογρα-
 φίας. Οἱ ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα λίγο μετά, μέ τά ψηφιδωτά ἀπό τή ζωή τοῦ
 Χριστοῦ καί τίς σκηνές ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη στους τοίχους τῆς Santa
 Maria Maggiore στή Ρώμη, θά δείξουν τήν ἐπικράτηση αὐτῆς τῆς εἰκονογρα-
 φίας.

107. Τό ψηφιδωτό τῆς κόγχης τῆς Ἁγίας Πουντεντιάνα.

Υ΄Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ 5ου ΑΙΩΝΑ

Ο 5ος αιώνας διασώζει περισσότερα διακοσμημένα μνημεία από τον 4ο. Η ψηφιδωτή διακόσμηση έχει να μάς παρουσιάσει σημαντικές συνθέσεις με συμβολικό, αλλά και ιστορικο-άφηγηματικό περιεχόμενο. Η αισθητική αξία των ψηφιδωτών παραστάσεων του αιώνα αυτού φανερώνεται με την πλούσια λάμψη των χρωμάτων και την άπλοποίηση του σχεδίου. Η επικράτηση του ψηφιδωτού - σε αντίθεση με τις τοιχογραφίες των κατακομβών - φέρνει την τέχνη σε άριστοκρατικότερα επίπεδα. Έπειδή η τέχνη του ψηφιδωτού ήταν δαπανηρή κρέπει να υπογραμμίσουμε ότι μόνο όπου παρουσιαζόταν πλούσιος χορηγός υπήρχε δυνατότητα για τέτοιου είδους διακόσμηση.

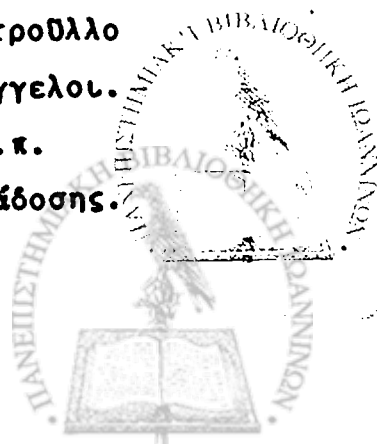
Ένα μικρό μέρος από τα ψηφιδωτά αυτής της εποχής έχουν διασωθεί. Τα ψηφιδωτά των εκκλησιών της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας, των Αγίων Τόκων, ακόμη και της Κωνσταντινουπόλεως πρύν από την Αγία Σοφία του Ιουστινιανού, καταστράφηκαν όλα μαζί με τα κτίσματα που διακοσμούσαν" σημειώνει ένδεικτικά ο Delvoye. Οι κόλλες που μάς διασώζουν αξιόλογα δείγματα είναι η Θεσσαλονίκη, η Ραβέννα και η Ρώμη.

Θεσσαλονίκη:

α) Άχειροκόπητος: Σώζεται ψηφιδωτός διάκοσμος στα έσωράχια των τόξων του τριβήλου και των τόξων που χωρίζουν τα κλίτη. Σε χρυσό βάθος εικονίζονται στεφάνια που περικλείουν Βίβλους, άνθη, στάχυα, κληματαργιές, σταυρού και γεωμετρικά σχέδια, όλα σε θαυμάσιους χρωματισμούς.

β) Άγιος Γεώργιος (Rouonda): Διασώζονται σκουδατά ψηφιδωτά στον τρούλλο και στα τοξωτά ανούγματα. Στον τεράστιο τρούλλο μπροστά από πλούσια αρχιτεκτονήματα καρλιτάνονται άγιοι και μάρτυρες, μετωπικού, όλόσωμοι και σε στάση δέησης. Οι έπιγραφές φανερώνουν τό όνομα του μάρτυρα και την ήμερομηνία της μνήμης του. Στον τρούλλο δέ σώζεται ό Χριστός σε δόξα που τον κρατούσαν τέσσερις άγγελου. Στα τοξωτά ανούγματα εικονίζονται κτηνά, φρούτα, άνθη κ.λ.κ.

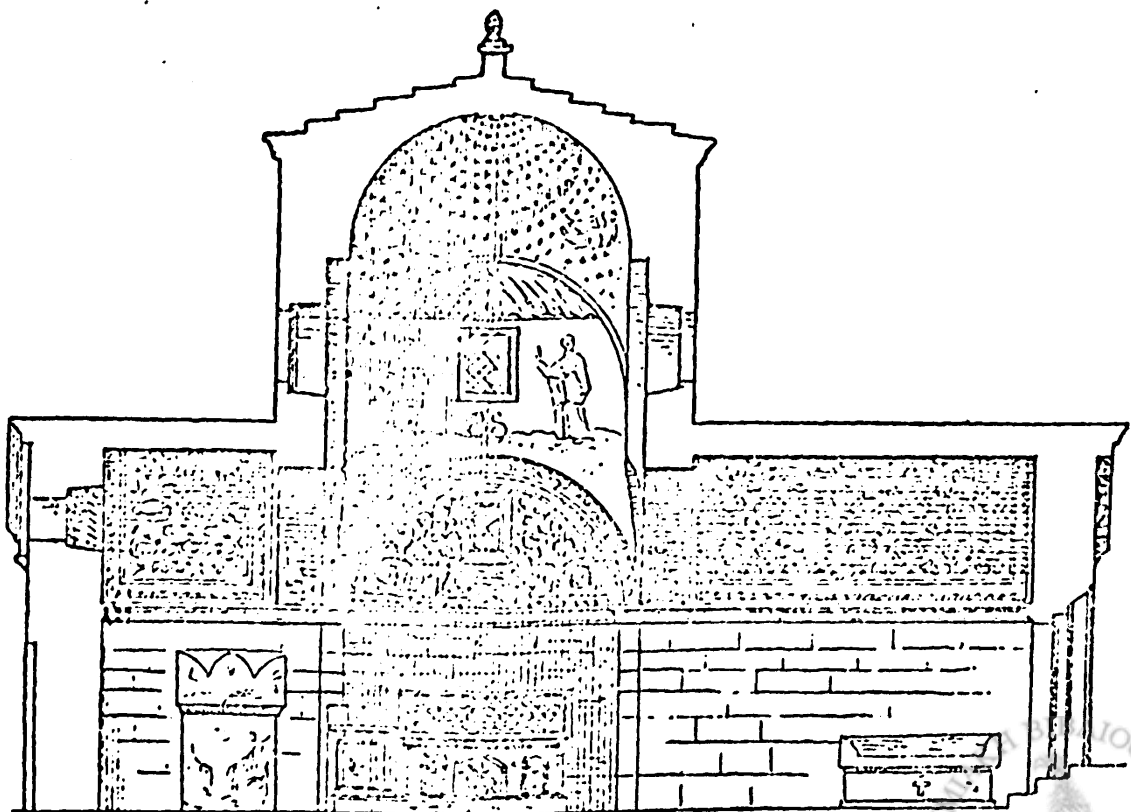
Έντονη είναι στις μορφές η επίδραση της έλληνιστικής παράδοσης.

108. Ψηφιδωτό τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης.

109. Τομή κατά μήκος τῆς Galla Placidia.

Γιὰ τὰ ψηφιδωτά τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὑπάρχει πρόβλημα χρονολόγησής. Ἔχουν προταθεῖ διαφορετικοί αἰῶνες, ἀπό τὰ τέλη τοῦ 4ου μέχρι καί τοῦ 6ου αἰῶνα (εἰκ. 48 καί 108).

γ) Μονή Λατόμου (= Ὁσλος Δαβίδ): Στήν κόγχη τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται σέ ψηφιδωτό ἓνα πρωτότυπο θέμα. Ὁ Χριστός σέ δόξα, κάθεται πάνω στό οὐράνιο τόξο καί ὑψώνει τό δεξιό του χέρι ἐνῶ στό ἀριστερό κρατεῖ εἰλητάρλο. Γύρω του τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν ὁ ἄγγελος (Ματθαίου), τό λιοντάρι (Μάρκου), τό μοσχάρι (Λουκά) καί ὁ ἀετός (Ἰωάννη) κρατοῦν τὰ βιβλία τῶν εὐαγγελίων. Κάτω οἱ τέσσερις ποταμοί τοῦ Παραδείσου, ἐνῶ ἀριστερά καί δεξιὰ παριστάνονται δύο προφῆτες. Ἴσως εἶναι ὁ Ἰεζεκιήλ σέ στάση ἐκπληξης καί ὁ Ἀββακούμ σκεπτικός. Μερικοί νομίζουν ὅτι πρόκειται γιά τόν Ἡσαΐα καί τόν Ζαχαρία. Ὅπως κι ἂν ἔχει τό πρῶγμα τό ὠραιότατο σέ χρώματα ψηφιδωτό θυμίζει τό σχετικά παρόμοιο ψηφιδωτό τῆς Santa Pudentiana στή Ρώμη ὅπου καί ἐκεῖ ἔχουμε πρωτότυπη "ἀποκαλυπτική" παράσταση θεοφανείας.

δ) Ἅγιος Δημήτριος: Τά πύο παλιά ψηφιδωτά τοποθετοῦνται στόν 5ο αἰῶνα. Πρόκειται γιά δύο ἀναθηματικές παραστάσεις πού σώζονται στό νοτιοδυτικό τοῖχο. Ἡ μία παριστάνει τόν Ἅγιο Δημήτριο πού προστατεύει τὰ παιδιά πού ὀδηγοῦν κοντά του καί ἡ ἄλλη δείχνει τόν Ἅγιο ἐνῶ πάνω του ἓνας ἄγγελος σαλπίζει. Τά δύο ἐκφραστικά ψηφιδωτά ἔχουν ἐκτελεστεῖ μέ ἄρτια τεχνική.

Ραβέννα

α) Galla placidia: Τό μικρό κομψό σταυρικό μαυσωλετο τῆς Galla placidia, κόρης τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, ἀποτελεῖ ἓνα θαυμάσιο ψηφιδωτό σύνολο. Στό ὑκέρθυρο τόξο τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Καλοῦ Ποιμένα ἀνάμεσα στά πρόβατα. Στό ἀέναντι ἀκριβῶς τοξωτό τύμπανο παριστάνεται ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος μέ σταυρό καί ἀνοιχτό εὐαγγέλιο στά χέρια, μπροστά στή πυρά τοῦ μαρτυρίου του. Στά τύμπανα ψηφιδογραφοῦνται ἀνά δύο ἄγιοι ὀλόσωμοι σέ στάση ρήτορα, ἐνῶ στή μέση εἰκονίζονται πουλιά μέ συντριβάνια. Ὁ οὐρανός εἶναι γεμάτος μέ τὰ θαυμάσια χρώματα τῶν ἀστεριῶν ἐνῶ γεωμετρικά σχήματα, ἄνθη, φυτά, ἐλάφια, φρούτα ἀποτελοῦν τόν πλούσιο χρωματικό διάκοσμο (εἰκ. 109).

β) Τό βαπτιστήριο τῶν Ὁρθοδόξων: Ὅλοι οἱ ἐσωτερικοί χώροι

διακοσμοῦνται μέ ψηφιδωτά. Ἡ κύρια παράσταση βέβαια εἶναι στόν τροῦλλο ὅπου ἓνα θέμα παρουσιάζεται σέ τρεῖς ζῶνες. Στό τύμπανο διαμορφώνονται ἐπαναλαμβανόμενες παραστάσεις ἀρχιτεκτονημάτων μέ κεντρικό θέμα τήν Ἁγία Τράπεζα καί τό θρόνο. Στήν ἐσωτερική ζώνη οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι μέ ὀδηγούς τούς Κορυφαίους ἔρχονται πρός τό Χριστό, καθώς στά χέρια τους κρατοῦν στεφάνια δόξας. Στό κεντρικό μετάλλιο ἡ παράσταση μέ τή βάπτιση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστός εἶναι βυθισμένος μέχρι τή μέση στό νερό, ὁ Πρόδρομος, μέ τήν παρουσία τοῦ περιστεριοῦ-Ἁγίου Πνεύματος, τόν βαπτίζει, ἐνῶ ὁ Ἰορδάνης εἰκονίζεται προσωποποιημένος. Ἡ ὅλη παράσταση, ὡραία σέ σύλληψη καί συμμετρική, διακρίνεται γιά τά καλοδουλεμένα σχέδια καί τά προσεγμένα καί ζεστά χρώματα.

γ) Τό βαπτιστήριο τῶν Ἀρειανῶν: Σώζεται μόνο ἡ μεγάλη ψηφιδωτή παράσταση τοῦ τροῦλλου, πού ἀποτελεῖ σέ γενικές γραμμές ἐπανάληψη τοῦ θέματος τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ὀρθοδόξων, ἀλλά σέ χαμηλότερους τόνους καί ἀπό κατώτερο καλλιτέχνη κατασκευασμένο. Ἐδῶ ἡ ζώνη μέ τά ἀρχιτεκτονήματα δέν ὑπάρχει καί οἱ μορφές τῶν Ἀποστόλων εἶναι περισσότερο στατικές καί λιγότερο ἐκφραστικές. Οἱ διαφοροποιήσεις στό κεντρικό μετάλλιο εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ Χριστός εἶναι ἀγένειος καί ὁ Ἰορδάνης, σέ ὁλόσωμη προσωποποίηση ἀπέναντι ἀπό τόν Πρόδρομο, ἰσορροπεῖ τή σκηνή.

Ρώμη:

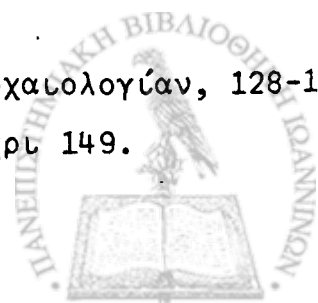
Santa Maria Maggiore: Ἐπί πάπα Σίξτου Γ΄ ψηφιδογραφήθηκε τό θριαμβεῦτικό τόξο της. Στή μέση εἰκονίζεται ὁ θρόνος τοῦ Χριστοῦ καί στά πλάγια οἱ κορυφαῖοι Ἀπόστολοι. Τμητική εἶναι ἡ θέση τῆς Παναγίας, στήν ὁποία ἄλλωστε εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Ὑπάρχουν σκηνές ἀπό τήν ζωή της ἐμπνευσμένες ἀπό τά Ἀπόκρυφα, τόν εὐαγγελιστή Ματθαῖο καί τό πρωτ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου. Στό μεσαῖο κλιτος σώζονται ἐπίσης σκηνές ἀπό τήν Π. καί Κ. Διαθήκη. Εἶναι, ἀνάλογα μέ τό χῶρο, μικρές, πολυάνθρωπες καί δύνονται μέ διάθεση προοπτική.

Βιβλιογραφία:

CH. DELVOYE, Βυζαντινή τέχνη, Α΄, 76-83.

Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Εἰσαγωγή εἰς τήν Χρ. καί Βυζ. ἀρχαιολογίαν, 128-135.

W. VOLBACH, Early christian art, πίν. 123 μέχρι 149.

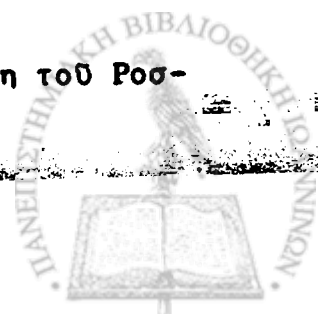
Δ' ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἄρχισαν ν' ἀντιγράφουν χειρόγραφα ἀρχαίων συγγραφέων ἢ ἱερά κείμενα καὶ μάλιστα νὰ τὰ εἰκονογραφοῦν. Ἔτσι συνεχίστηκε ἡ ἀρχαία παράδοση ἀντιγραφῆς χειρογράφων στὰ ἐργαστήρια (= scriptoria) καὶ δημιουργήθηκαν σιγά-σιγά στὸ χῶρο τοῦ Βυζαντίου. Ἡ νεώτερη ἐρευνα ἔχει κατατάξει σέ δύο κατηγορίες τὰ μικρογραφημένα χειρόγραφα τῆς πρώτης χριστιανικῆς περιόδου: α) τὰ κοσμικὰ καὶ β) τὰ θρησκευτικὰ.

α) Κοσμικὰ μικρογραφημένα χειρόγραφα: Σκουδαῖο εἶναι τὸ χειρόγραφο τῆς Ἰλιάδας καὶ βρίσκεται στὴν Ἀμβροσιανὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Κωνσταντινούπολης. Διασώζει 58 μικρογραφίες ὄχι ἀξιόλογης τέχνης. Ἐνα δεῦτερο ἀξιολογώτερο χειρόγραφο εἶναι τὸ σύγγραμμα φαρμακευτικῆς τοῦ γιατροῦ Διοσκουρίδου, καὶ βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης. Ὑπολογίζεται ὅτι εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνα καὶ ὅτι οἱ μικρογραφίες ἀποτελοῦν ἀντιγραφές ἀπὸ καλιότερα χειρόγραφα ἐκτός ἀπ' αὐτὴν καὶ εἰκονίζει τὴν Ἰουλιανὴ Ἀνικία γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε τὸ χειρόγραφο.

β) Χριστιανικὰ ἱστορημένα χειρόγραφα: 1) Ἡ Γένεση τῆς Βιέννης: Πρόκειται γιὰ χειρόγραφο μὲ τὸ κείμενο τῆς Γένεσης καὶ εἰκονογραφεῖται μὲ ζωτάνια καὶ ἐκφραστικότητα. Οἱ σκηνές ὅπως καὶ τὰ χρυσὰ γράμματα, ἱστοροῦνται πάνω σὲ πορφυρὸ βάθος πρᾶγμα καὶ δείχνει διάθεση πολυτέλειας. Ἀνάμεσα στὶς δραματικὲς ἱερὲς παραστάσεις, π.χ. τὸν Κατακλυσμό ἢ τὴ συνάντηση τῆς Ρεβέκκας μὲ τὸν Ἐλιέζερ, μικρογραφοῦνται πολλές σκηνές ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ βίον. Ἀξιολογώτερη ἐκτίμησις εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ ἐκτίμησις ὀρισμένων εἰκόνων ἀπὸ τὴν ἀρχαία τέχνη. Τὸ χειρόγραφο πιθανόν εἶναι τοῦ 6ου αἰῶνα καὶ πρέπει νὰ εἶχε καλιότερο καλὸ πρότυπο. 2) Ἡ Γένεση τοῦ Cotton: Δυστυχῶς τὸ χειρόγραφο κήκε καὶ ἀπὸ τὶς 250 μικρογραφίες καὶ εἶχε σῶθησαν 22. Βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, εἶναι μᾶλλον τοῦ 6ου αἰῶνα καὶ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Ἀλεξάνδρειας.

3) Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ροσσάνου: Βρίσκεται στὴ Μητρόπολη τοῦ Ροσ-

σάνο τῆς Καλαβρίας καί προέρχεται ἕως ἀπό ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ μικρογραφίες ἀκολουθοῦν τήν ἕδια τεχνική ὅπως καί ἡ Γένεση τῆς Βιέννης. Χρυσά καί ἀργυρά γράμματα δηλαδή γράφονται πάνω σέ πορφυρή περγαμνή. Ὁ χαρακτήρας τῶν μικρογραφιῶν φέρνει στό νοῦ τή μνημειώδη ζωγραφική. Δέν ὑπάρχει τοπίο, παραλείπονται οἱ γραφικές λεπτομέρειες κι ὅλα κινοῦνται μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα ὑπερφυσικοῦ μεγαλείου.

4) Τό Εὐαγγέλιο τῆς Σινώπης: Βρίσκεται σήμερα στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Πρόκειται γιά σπαράγματα ἀπό τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιο πού ἀγοράστηκαν στή Σινώπη τοῦ Πόντου τό 1899. Τεχνοτροπικά πλησιάζει περισσότερο τίς μικρογραφίες τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ροσσάνο μέ τήν αὐστηρότητα τῶν μορφῶν καί τή δραματικότητα τῶν παραστάσεων.

5) Τό Εὐαγγέλιο τοῦ Ραμποῦλα: Πρόκειται γιά ἱστορημένο χειρόγραφο πού ἀντιγράφηκε τό 586 στή Συριακή ἑλώσσα ἀπό ἀντιγραφεῖς κάτω ἀπό τήν καθοδήγηση τοῦ μοναχοῦ Ραμποῦλα σέ κάποιο μοναστήρι τῆς βόρειας Μεσοποταμίας. Τίς μικρογραφίες χαρακτηρίζει ἔντονος ρεαλισμός, δύναμη χρωμάτων, δραματική ἔκφραση. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ἀνάληψη καί ἡ Σταύρωση.

6) Ἀρμενικές μικρογραφίες: Ὑπάρχουν φιλολογικές μαρτυρίες σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ τέχνη τῶν μικρογραφημένων χειρογράφων γνώρισε μεγάλη διάδοση στήν Ἀρμενία. Τοῦ 6ου αἰώνα πρέπει νά εἶναι οἱ μικρογραφίες πού βρίσκονται στό τέλος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Etchmiadzin.

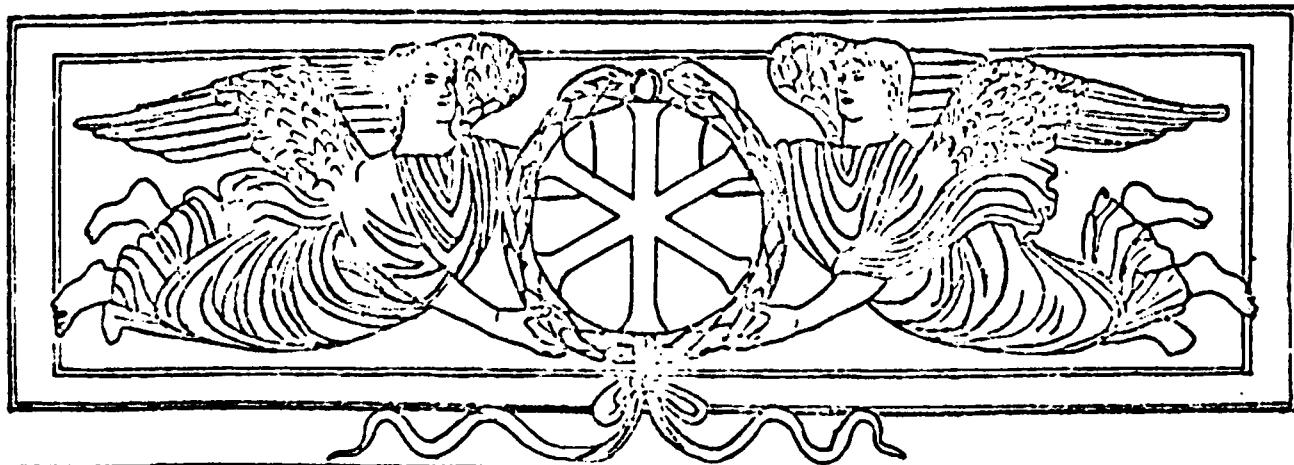
Βιβλιογραφία:

CH. DELVOYE, Βυζαντινή τέχνη, Α', 119-124.

K. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Εἰσαγωγή εἰς τήν Χρ. καί Βυζ. ἀρχαιολογίαν, 143-147.

A. GRABAR, Byzantium from the death of Theodosius to the rise of Islam, 1966, πίν. 213 μέχρι 243.

***** ΣΗΜΕΙΩΣΗ *****

* Τά διαγράμματα αὐτά τῶν πανεπιστημιακῶν *
* παραδόσεων γράφτηκαν σέ μηχανή IBM. Τύς *
* εἰκόνες 100 καί 107 σχεδίασε ὁ Γιάννης *
* Διαμαντόπουλος. Ἐκαναν τή φωτοανατύπωση *
* στό XEROX τοῦ Πανεπιστημίου οἱ κ. Χρήστ. *
* Ντούρτας καί Θωμᾶς Μκάρμπας. Τό ἐξώφυλλο *
* ἔγινε στά τυπογραφεῖα Ἰωσήφ Γκούρα μέ *
* δαπάνες τῆς Σχολῆς. Ὅλους εὐχαριστῶ. *** *
*

*****

